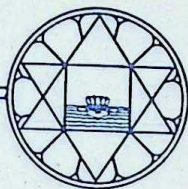

Bha

साङ्ख्यप्रवचन दर्शनम्।

SRI AUROBINDO LIBRARY
PONDICHERRY, INDIA

Fumigated AUG 1993

But thought nor word can seize eternal truth

श्रीपरमेश्वराय नमः ।

साङ्ख्यप्रवचनभाष्यम् ।

एकोऽद्वितीय इति वेदवचांसि पुंसि
 सर्वाभिमानविनिवर्त्तनतोऽस्य मुक्त्यै ।
 वैधर्म्यलक्षणभिदाविरहं वदन्ति
 नाखण्डतां ख दूत्र धर्मशताविरोधात् ॥
 तस्य श्रुतस्य मननार्थमथोपदेष्टुं
 सद्युक्तिजालमिह साङ्ख्यकदाविरासीत् ।
 नारायणः कपिलमूर्तिरशेषदुःख-
 हानाय जीवनिवहस्य नमोऽस्तु तस्मै ॥
 नानोपाधिषु यज्ज्ञानारूपं भात्यनलार्कवत् ।
 तत् समं सर्वभूतेषु चित्तामान्यमुपास्महे ॥
 ईश्वरानीश्वरत्वादि चिदेकरसवस्तुनि ।
 विमूढा यत्र पश्यन्ति तदस्मि परमं महः ॥
 कालार्कभक्षितं साङ्ख्यशास्त्रं ज्ञानमुपाकरम् ।
 कलावशिष्टं भूयोऽपि पूरयिष्ये वचोऽमृतैः ॥

चिदचिद्ग्रन्थिभेदेन मोचयिष्ये चितोऽपि च ।
 साङ्ख्यभाष्यमिषेणास्मात् प्रीयतां मोक्षदो हरिः ॥
 तत् त्वमेव त्वमेवैतदेवं श्रुतिशतौदितम् ।
 सर्वात्मनामवैधर्म्यं शास्त्रस्यास्यैव गोचरः ॥

आत्मा वा चरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासि-
 तव्य इत्यादिश्रुतिषु परमपुरुषार्थसाधनस्यात्मसाक्षात्का-
 रस्य हेतुतया अवणादित्यं विहितम् । तत्र अवणादावु-
 पायाकाङ्क्षायां स्मर्यते ।

श्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्यो मन्तव्यश्चोपपत्तिभिः ।
 मत्वा च सततं ध्येय एते दर्शनहेतवः ॥

इति । ध्येयो योगशास्त्रप्रकारेणेति शेषः । तत्र
 श्रुतिभ्यः श्रुतेषु पुरुषार्थतद्हेतुज्ञानतद्विषयात्मस्वरूपादिषु
 श्रुत्यविरोधिनीरूपपत्तीः षडध्यायीरूपेण विवेकशास्त्रेण
 कपिलमूर्त्तिर्भगवानुपदिदेश । ननु न्यायवैशेषिकाभ्याम-
 प्येतेष्वर्थेषु न्यायः प्रदर्शित इति ताभ्यामस्य गतार्थत्वं
 सगुणनिर्गुणत्वादिविरुद्धरूपैरात्मसाधकतया तद्वृत्तिभिर-
 तत्ययुक्तीनां विरोधेनोभयोरपि दुर्धटं च प्रामाण्यमिति ।
 मैवम् । व्यावहारिकपारमार्थिकरूपविषयभेदेन गतार्थ-
 त्वविरोधयोरभावात् । न्यायवैशेषिकाभ्यां हि सुखिदुःखा-
 द्यनुवादतो देहादिमात्रविवेकेनात्मा प्रथमभूमिकायामनु-
 सापितः । एकदा परस्मै प्रवेशासम्भवात् । तदीयं च

ज्ञानं देहाद्यात्मतानिरसनेन व्यावहारिकं तत्त्वज्ञानं भवत्येव । यथा पुरुषे स्थाणुभ्रमनिरासकतया करचरणादि-मत्त्वज्ञानं व्यवहारतत्त्वज्ञानं तद्वत् । अतएव ।

प्रकृतेर्गुणसम्बूढाः सज्जन्ते गुणकर्मसु ।

तानकृत्स्नविदो मन्दान् कृत्स्नविन्न विचालयेत् ॥

इति गीतायां कर्तृत्वाभिमानिनस्तार्किकस्याकृत्स्नवित्त्वमेव कृत्स्नवित्त्वाङ्घ्रापेक्षयोक्तम् । न तु सर्वधैवाच्चत्वमिति । तथा तदीयमपि ज्ञानमपरवैराग्यद्वारा परम्परया मोक्षसाधनं भवत्येवेति । तज्ज्ञानापेक्षयापि च साङ्ख्यज्ञानमेव पारमार्थिकं परवैराग्यद्वारा साक्षान्मोक्षसाधनं च भवति । उक्तगीतावाक्येनात्माकर्तृत्ववित्त्वस्यैव कृत्स्नवित्त्वसिद्धेः । तीर्णो हि तदा भवति हृदयस्य शोकान् कामादिकं मन एव मन्यमानः सन्नुभौ लोकावनुसञ्चरति ध्यायतीव लेलायतीव स यदत्र किञ्चित् पश्यत्यनन्वागतस्तेन भवतीत्यादितात्त्विकश्रुतिशतैः ।

प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः ।

अहङ्कारविमूढात्मा कर्त्ताहमिति मन्यते ॥

निर्वाणमय एवायमात्मा ज्ञानमयोऽमलः ।

दुःखान्ज्ञानमया धर्माः प्रकृतेस्ते तु नात्मनः ॥

इत्यादितात्त्विकश्रुतिशतैश्च । न्यायवैशेषिकोक्तज्ञानस्य परमार्थभमौ बाधितत्वाच्च । न चैतावता न्यायाद्यप्रामा-

यम् । विवक्षितार्थे देहाद्यतिरेकांशे बाधाभावाद् यत्परः
 शब्दः स शब्दार्थ इति न्यायात् । आत्मनि सुखादिमत्त्वस्य
 लोकसिद्धतया तत्र प्रमाणान्तरानपेक्षणेन तदंशस्यानुवा-
 दत्वान्न शास्त्रतात्पर्यविषयत्वमिति । स्यादेतत् । न्यायवै-
 शेषिकाभ्यामत्राविरोधो भवतु । ब्रह्मसीमांसायोगाभ्यां
 तु विरोधोऽस्येव । ताभ्यां नित्येश्वरसाधनात् । अत्र
 चेश्वरस्य प्रतिषिध्यमानत्वात् । न चात्रापि व्यावहारिक-
 पारमार्थिकभेदेन सेश्वरनिरीश्वरवादयोरविरोधोऽस्तु से-
 श्वरवादस्योपासनापरत्वसम्भवादिति वाच्यम् । विनिगम-
 काभावात् । ईश्वरो हि दुर्ज्ञेय इति निरीश्वरत्वमपि
 लोकव्यवहारसिद्धमैश्वर्यवैराग्यायानुवदितुं शक्यत आत्मनः
 सगुणत्वमिव न तु कापि श्रुत्यादावीश्वरः स्फुटं प्रतिषि-
 द्यते येन सेश्वरवादस्यैव व्यावहारिकत्वमवधार्यतेति ।
 अत्रोच्यते । अत्रापि व्यावहारिकपारमार्थिकभावो भवति ।

असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाञ्जरनीश्वरम् ।

इत्यादिशास्त्रैर्निरीश्वरवादस्य निन्दितत्वात् । अस्मि-
 न्नैव शास्त्रे व्यावहारिकस्यैश्वरप्रतिषेधस्यैश्वर्यवैराग्याद्य-
 र्थमनुवादत्वौचित्यात् । यदि हि लौकायतिकमतानुसारेण
 नित्यैश्वर्यं न प्रतिषिध्येत तदा परिपूर्णनित्यनिर्दोषैश्वर्य-
 दर्शनेन तत्र चित्तावेशतो विवेकाभ्यासप्रतिबन्धः स्यादिति
 साङ्ख्याचार्याणामाशयः । नेश्वरवादस्य न कापि निन्दा-

दिकमस्ति । येनोपासनादिपरतया तत् शास्त्रं सङ्कोच्येत ।
यत् तु ।

नास्ति साङ्ख्यसमं ज्ञानं नास्ति योगसमं बलम् ।

अत्र वः संशयो मा भूज्ज्ञानं साङ्ख्यं परं मतम् ॥

इत्यादि वाक्यम् । तद्विवेकांश एव साङ्ख्यज्ञानस्य दर्श-
नान्तरेभ्य उत्कर्षं प्रतिपादयति न त्वीश्वरप्रतिषेधांशेऽपि ।
तथा पराशराद्यखिलशिष्टसंवादादपि शेषश्रवादस्यैव पार-
मार्थिकत्वमवधार्यते । अपि च ।

अक्षपादप्रणीते च काणादे साङ्ख्ययोगयोः ।

त्याज्यः श्रुतिविरुद्धांशः श्रुत्येकशरणैर्दृढभिः ॥

जैमिनीये च वैयासे विरुद्धांशो न कश्चन ।

श्रुत्या वेदार्थविज्ञाने श्रुतिपारं गतौ हि तौ ॥

इति पराशरोपपुराणादिभ्योऽपि ब्रह्ममीमांसाया
ईश्वरांशे बलवत्त्वम् । तथा ।

न्यायतन्त्राख्यनेकानि तैस्तैरुक्तानि वादिभिः ।

हेत्वागमसदाचारैर्यद्युक्तं तदुपास्यताम् ॥

इति मोक्षधर्मवाक्यादपि पराशराद्यखिलशिष्टव्यवहा-
रेण ब्रह्ममीमांसान्यायवैशेषिकाद्युक्त ईश्वरसाधकन्याय एव
ग्राह्यो बलवत्त्वात् । तथा ।

यं न पश्यन्ति योगीन्द्राः साङ्ख्या अपि महेश्वरम् ।

अनादिनिधनं ब्रह्म तमेव शरणं ब्रज ।

इत्यादिकौर्मादिवाक्यैः साङ्ख्यानामीश्वरान्नानस्यैव नारा-
यणादिना प्रोक्तत्वाच्च । किञ्च ब्रह्ममीमांसाया ईश्वर एव
मुख्यो विषय उपक्रमादिभिरवष्टतः । तत्रांशे तस्य बाधे
शास्त्रस्यैवाप्रामाण्यं स्याद् यत्परः शब्दः स शब्दार्थ इति
न्यायात् । साङ्ख्यशास्त्रस्य तु पुरुषार्थतत्त्वाधनप्रकृतिपुरुष-
विवेकावेव मुख्यो विषय इतीश्वरप्रतिषेधांशबाधेऽपि ना-
प्रामाण्यं यत्परः शब्दः स शब्दार्थ इति न्यायात् । अतः
सावकाशतया साङ्ख्यमेवेश्वरप्रतिषेधांशे दुर्बलमिति । न च
ब्रह्ममीमांसायामपीश्वर एव मुख्यो विषयो न तु नित्यै-
श्वर्यमिति वक्तुं शक्यते । सत्यनवकाशदोषप्रसङ्गरूपपूर्व-
पक्षस्यानुपपत्त्या नित्यैश्वर्यविशिष्टत्वेनैव ब्रह्ममीमांसाविष-
यत्वावधारणात् । ब्रह्मशब्दस्य परब्रह्मण्येव मुख्यतया तु
अयातः परब्रह्मनिज्ञासेति न सूत्रितमिति । एतेन साङ्ख्य-
विरोधाद् ब्रह्मयोगदर्शनयोः कार्येश्वरपरत्वमपि न शङ्क-
नीयम् । प्रकृतिस्वातन्त्र्यापत्त्या रचनानुपपत्तेश्च नानुमा-
नमित्यादिब्रह्मसूत्रपरम्परानुपपत्तेश्च । तथा स पूर्वेषा-
मपि गुरुः कालेनानवच्छेदादिति योगसूत्रतदीयव्यासभा-
ष्याभ्यां स्फुटमीशनित्यतावगमाच्चेति । तस्मादभ्युपगमवा-
दप्रौढिवादादिनैव साङ्ख्यस्य व्यावहारिकेश्वरप्रतिषेधपर-
तया ब्रह्ममीमांसायोगाभ्यां सह न विरोधः । अभ्युपग-
मवादस्य शास्त्रे दृष्टः । यथा विष्णुपुराणे ।

एते भिन्नदृशां दैत्य विकल्पाः कथिता मया ।

कृत्वाभ्युपगमं तत्र सङ्क्षेपः श्रूयतां मम ॥

इति । अस्तु वा पापिनां ज्ञानप्रतिबन्धार्थमास्तिकदर्शने-
ष्वप्यंशतः श्रुतिविरुद्धार्थव्यवस्थापनम् । तेषु तेष्वंशेष्वप्रा-
माण्यं च । श्रुतिस्मृत्यविरुद्धेषु तु मुख्यविषयेषु प्रामाण्य-
मस्त्येव । अतएव पञ्चपुराणे ब्रह्मयोगदर्शनातिरिक्तानां
दर्शनानां निन्दाप्युपपद्यते । यथा तत्र पार्वतीं प्रतीक्षर-
वाक्यम् ।

शृणु देवि ! प्रवक्ष्यामि तामसानि यथाक्रमम् ।

येषां अवगमात्त्रेण पातित्यं ज्ञानिनामपि ॥

प्रथमं हि मयैवोक्तं शैवं पाशुपतादिकम् ।

मच्छक्त्यावेशितैर्विप्रैः संप्रोक्तानि ततः परम् ॥

कणादेन तु सम्प्रोक्तं शास्त्रं वैशेषिकं महत् ।

गौतमेन तथा न्यायं साङ्ख्यन्तु कपिलेन वै ॥

द्विजन्मना जैमिनिना पूर्वं वेदमयार्थतः ।

निरीक्षरेण वादेन कृतं शास्त्रं महत्तरम् ॥

धिषणेन तथा प्रोक्तं चार्वाकमतिगर्हितम् ।

दैत्यानां नाशनार्थाय विष्णुना बुद्धरूपिणा ॥

बौद्धशास्त्रमसत् प्रोक्तं नग्ननीलपटादिकम् ।

मायावादमसच्छास्त्रं प्रच्छन्नं बौद्धमेव च ॥

मयैव कथितं देवि ! कलौ ब्राह्मणरूपिणा ।

अपार्थं श्रुतिवाक्यानां दर्शयल्लोकगर्हितम् ॥
 कर्मस्वरूपत्याज्यत्वमत्र च प्रतिपाद्यते ।
 सर्वकर्मपरिभ्रंशान्नैकस्थं तत्र चोच्यते ॥
 परात्मजीवयोरैक्यं मयात्र प्रतिपाद्यते ।
 ब्रह्मणोऽस्य परं रूपं निर्गुणं दर्शितं मया ॥
 सर्वस्य जगतोऽप्यस्य नाशनार्थं कलौ युगे ।
 वेदार्थवन्महाशास्त्रं मायावादमवैदिकम् ॥
 मयैव कथितं देवि ! जगतां नाशकारणात् ।

इति । अधिकं तु ब्रह्ममीमांसाभाष्ये प्रपञ्चितमस्माभि-
 रिति । तस्मादास्तिकशास्त्रस्य न कस्याप्यप्रामाण्यं विरो-
 धो वा । स्वस्वविषयेषु सर्वेषामवाधात् । अविरोधाच्चेति ।
 नन्वेवं पुरुषवज्जत्वांशेऽप्यस्य शास्त्रस्याभ्युपगमवादत्वं स्यात् ।
 न स्यात् । अविरोधात् । ब्रह्ममीमांसायामप्यंशो नाना-
 व्यपदेशादित्यादिसूत्रजातैर्जीवात्मवज्जत्वस्यैव निर्णयात् ।
 साङ्ख्यसिद्धपुरुषाणामात्मत्वं तु ब्रह्ममीमांसया बाध्यतएव ।
 आत्मेति त्वयन्तीति तत्सूत्रेण परमात्मन एव परमार्थ-
 भूमावात्मत्वावधारणात् । तथापि च साङ्ख्यस्य नाप्रामा-
 ण्यम् । व्यावहारिकात्मनो जीवस्येतरविवेकज्ञानस्य मोक्ष-
 साधनत्वे विवक्षितार्थे बाधाभावात् । एतेन श्रुतिसृति-
 प्रसिद्धयोर्नानात्मैकात्मत्वयोर्व्यावहारिकपारमार्थिकभेदेना-
 विरोध इति ब्रह्ममीमांसायां प्रपञ्चितमस्माभिरिति दिक् ।
 नन्वेवमपि तत्त्वसमासाख्यसूत्रैः सहास्याः षडध्यायाः

पौनरुक्त्यमिति चेत् । मैवम् । सङ्क्षेपविस्तररूपेणोभयो-
रप्यपौनरुक्त्यात् । अत एवास्याः षडध्याया योगदर्शन-
स्येव साङ्ख्यप्रवचनसंज्ञा युक्ता । तत्त्वसमासाख्यं हि यत्
सङ्क्षिप्तं साङ्ख्यदर्शनं तस्यैव प्रकर्षेणास्यां निर्वचनमिति ।
विशेषस्त्वयं यत् षडध्यायां तत्त्वसमासाख्योक्तार्थविस्तर-
मात्रं योगदर्शने त्वाभ्यासभ्युपगमवादप्रतिषिद्धस्यैवैश्वरस्य
निरूपणेन न्यूनतापरिहारोऽपीति । अस्य च साङ्ख्यसंज्ञा
सान्वया ।

सङ्ख्यां प्रकुर्वते चैव प्रकृतिं च प्रचक्षते ।

तत्त्वानि च चतुर्विंशत् तेन साङ्ख्याः प्रकीर्तिताः ॥

इत्यादिभ्यो भारतादिवाक्येभ्यः । सङ्ख्या सम्यग्विवेकेना-
त्मकयनमित्यर्थः । अतः साङ्ख्यशब्दस्य योगरूढतया तत्का-
रणं साङ्ख्ययोगाधिगम्यमित्यादिश्रुतिषु ।

एषा तेऽभिहिता साङ्ख्ये बुद्धिर्योगे त्विमां शृणु ।

इत्यादिश्रुतिषु च । साङ्ख्यशब्देन साङ्ख्यशास्त्रमेव ग्राह्यम् ।
न पुनरर्थान्तरं कल्पनीयमिति । तदिदं मोक्षशास्त्रं चि-
कित्साशास्त्रवच्चतुर्व्यूहम् । यथा हि रोग आरोग्यं रोग-
निदानं भेषज्यमिति चत्वारो व्यूहाः समूहाश्चिकित्साशा-
स्त्रस्य प्रतिपाद्यास्तथैव हेयं हानं हेयहेतुर्हानोपायश्चेति
चत्वारो व्यूहा मोक्षशास्त्रस्य प्रतिपाद्या भवन्ति । सुसुक्ष्म-
भिर्जिज्ञासितत्वात् । तत्र त्रिविधं दुःखं हेयम् । तदत्य-

न्तनिवृत्तिर्हानम् । प्रकृतिपुरुषसंयोगद्वारा चाविवेको
हेयहेतुः । विवेकख्यातिस्तु हानोपाय इति । व्यूहशब्देन
चैषामुपकरणसंग्रहः । तत्र चादौ फलत्वेनाभ्यर्चितं हानं
तत्प्रतियोगिविधयैव च हेयं प्रतिपादयिष्यन् शास्त्रकारः
शिष्यावधानाय शास्त्रारम्भं प्रतिजानीते ।

अथ त्रिविधदुःखात्यन्तनिवृत्तिरत्यन्तपुरुषार्थः ॥ १ ॥

अथशब्दोऽयमुच्चारणमात्रेण मङ्गलरूपः । अतएव
मङ्गलाचरणं शिष्टाचारादिति स्वयमेव पञ्चमाध्याये
वक्ष्यति । अर्थस्वतायशब्दस्याधिकार एव । प्रज्ञानन्तर्या-
दीनां पुरुषार्थेन सहान्वयासम्भवात् । ज्ञानाद्यानन्तर्यस्य
च सूत्रैरेव वक्ष्यमाणतया तत्प्रतिपादनवैयर्थ्यात् । अधि-
कारभिन्नार्थत्वे शास्त्रारम्भप्रतिज्ञाद्यलाभप्रसङ्गाच्च । तस्मा-
त्पुरुषार्थस्योपक्रमोपसंहारदर्शनादधिकारार्थत्वमेवोचितम् ।
तदुच्छ्रित्तिः पुरुषार्थ इत्युपसंहारो भविष्यतीति । अधि-
कारस्याधिक्येन प्राधान्येनारम्भणम् । आरम्भश्च यद्यपि
साक्षाच्छास्त्रस्यैव तथापि तद्वारा शास्त्रार्थतद्विचारयोर-
पीति । तथा च साधनाद्युपकरणसहितो यथोक्तपुरुषार्थो-
ऽधिकृतः प्राधान्येन निरूपयितुमस्माभिः प्रारब्ध इति सूत्र-
वाक्यार्थः । त्रिविधमाध्यात्मिकमाधिभौतिकमाधिदैविकं च
दुःखम् । तत्रात्मानं स्वसङ्घातमधिकृत्य प्रवृत्तमित्याध्यात्मि-
कम् । शारीरं मानसं च । तत्र शारीरं व्याध्याद्यत्यम् ।

तथा भूतानि प्राणिनोऽधिकृत्य प्रवृत्तमित्याधिभौतिकम् ।
 व्याघ्रचोराद्यत्यम् । देवानग्निवाय्वादीनधिकृत्य प्रवृत्तमि-
 त्याधिदैविकम् । दाहशीताद्यत्यमिति भावः । यद्यपि
 सर्वमेवं दुःखं मानसं तथापि मनोमात्रजन्यत्वाजन्यत्वाभ्यां
 मानसत्वामानसत्वविशेषः । एषां त्रिविधदुःखानां यात्य-
 न्तनिवृत्तिः स्थूलसूक्ष्मसाधारण्येन निःशेषतो निवृत्तिः ।
 सोऽत्यन्तः परमः पुरुषार्थः पुरुषाणां बुद्धेरिष्ट इत्यवान्तर-
 वाक्यार्थः । तत्र स्थूलं दुःखं वर्तमानावस्थं तच्च द्वितीयक्ष-
 णादुपरि स्वयमेव नञ्छति । अतो न तत्र ज्ञानापेक्षा ।
 अतीतं तु प्रागेव नष्टमिति न तत्र साधनापेक्षेति परिशे-
 षादनागतावस्थसूक्ष्मदुःखनिवृत्तिरेव पुरुषार्थतया प्रकृते
 पर्यवस्यति । तथा च योगसूत्रम् । हेयं दुःखमनागत-
 मिति । निवृत्तिश्च न नाशोऽपित्वतीतावस्था ध्वंसप्रागभाव-
 योरतीतानागतावस्थास्वरूपत्वात् सत्कार्यवादिभिरभावान-
 ङ्गीकारात् । ननु कदाचिदप्यवर्तमानमनागतं दुःखमप्रामा-
 णिकम् । अतः खपुष्पनिवृत्तिवत् तन्निवृत्तेर्न पुरुषार्थत्वं
 युक्तमिति । मैवम् । सर्वत्र हि स्वस्वकार्यजननशक्तियौवह-
 यस्थायिनीति पातञ्जले सिद्धं दाहादिशक्तिभूयस्याग्न्यादेः
 काप्यदर्शनात् । सा च शक्तिरनागतावस्थतत्त्वार्थरूपा ।
 इयमेव चोपादानकारणस्वरूपयोग्य तेत्यपि गीयते । अतो
 यावच्चित्तसत्ता तावदेवानागतदुःखसत्तानुमीयते तन्निवृ-
 त्तिश्च पुरुषार्थ इति । जीवन्मुक्तिदशायां च प्रारब्धकर्मफ-

लातिरिक्तानां दुःखानामनागतावस्थानां बीजाख्यानां
दाहो विदेहकैवल्ये तु चित्तेन सह विनाश इत्यवा-
न्तरविशेषः । बीजदाहश्चाविद्यासहकार्युच्छेदमात्रं ज्ञान-
स्याविद्यामात्रोच्छेदकत्वस्य लोके सिद्धत्वात् । अतएव
चित्तेन सहैव दुःखस्य नाशः । ज्ञानस्य साक्षाद्दुःखादिना-
शकत्वे प्रमाणाभावादिति । ननु तथापि दुःखनिवृत्तिर्न
पुरुषार्थः सम्भवति दुःखस्य चित्तधर्मत्वेन पुरुषे तन्निवृत्त्य-
सम्भात् । दुःखनिवृत्तिश्च दुःखानुत्पादार्थकत्वेऽपि
पुरुषे तस्य नित्यसिद्धत्वात् । यत् तु कण्ठचामीकरवत्
सिद्धेऽप्यसिद्धत्वञ्चमात् पुरुषार्थता स्यादिति । तन्न । एव-
मपि पुमान्निर्दुःख इति अवगमननोत्तरं दुःखहानार्थं
निदिध्यासनादौ प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । ब्रह्मायाससाध्ये ह्यपाये
फलनिश्चयादेव प्रवृत्तिर्भवति प्रकृते तु अवगमननाभ्यां
सिद्धत्वज्ञानान्नाप्रामाण्यज्ञानानास्त्वनन्दितः फलस्यासिद्धत्व-
निश्चयोऽस्तीति । किञ्च भवतु कदाचिद्ब्रह्मादिना पुरुषेच्छा-
विषयत्वं दुःखाभावस्य श्रुतिस्तु मोहनाशिनी कथं सिद्धस्य
फलत्वं प्रतिपादयेत् । तरति शोकमालविह्वितान् हर्षशोकौ
जहातीत्यादिरिति । अत्रोच्यते । न नित्यशुद्धबुद्धसुक्तस्व-
भावस्य तद्योगस्तद्योगादत इति हेयहेत्ववधारकसूत्रेणैवायं
पूर्वपक्षः समाधास्यते । तथाहि । प्रतिविस्वरूपेण पुरुषेऽपि
सुखदुःखे स्तः । अन्यथा तयोर्भोग्यत्वानुपपत्तेः । सुखादि-
ग्रहणं हि भोगः । ग्रहणं च तदाकारता । सा च कूटस्थ-

चितौ बुद्धेरर्थाकारवत् परिणामो न सम्भवतीत्यगत्या
 प्रतिविम्बस्वरूपतायामेव पर्यवस्यति । अयमेव बुद्धिदृष्टि-
 प्रतिविम्बो दृष्टिभारूप्यमितरत्रेति योगसूत्रेणोक्तः । सत्त्वे-
 ऽनुतप्यमाने तदाकारानुरोधात् पुरुषोऽप्यनुतप्यत इव
 दृश्यतइति योगभाष्ये च तदाकारानुरोधशब्देन विशिष्यैव
 तापादिदुःखस्य प्रतिविम्ब उक्तः । अत एव च पुरुषस्य
 बुद्धिदृष्ट्युपरागे स्फुटिकं दृष्टान्तं सूत्रकारो वक्ष्यति । कुसु-
 मवच्च मणेरिति । वेदान्तिभिरपि चेतनेऽध्यस्ततयैव दृश्य
 भानमुच्यते । स चाध्यासः प्रतिविम्बं धिना न घटेत ज्ञान-
 मात्रस्याध्यासत्वे आत्माश्रयात् । अध्यासाज्ज्ञानं ज्ञानमेव
 चाध्यास इति । तदेतत् स्मर्यतेऽपि ।

तस्मिंश्चिदर्पणे स्फारे समस्ता वस्तुदृष्टयः ।

इमास्ताः प्रतिविम्बन्ति सरसीव तटद्रुमाः ॥

इति । अत्र हि दृष्टिशब्दो बुद्धिदृष्टिसामान्यपरो युक्ति-
 साभ्यात् । प्रतिविम्बश्च तत्तदुपाधिषु विम्बाकारश्चित्तपरि-
 णाम इति । तस्मात् प्रतिविम्बरूपेण पुरुषे दुःखसम्बन्धो
 भोगाख्योऽस्ति । अतस्तेनैव रूपेण तन्निदृष्टेः पुरुषार्थत्वं
 युक्तम् । अत एव दुःखं मा भुञ्जीयेति प्रार्थनाप्यापामरं
 दृश्यते । तच्च दुःखभोगनिदृष्टेः पुरुषार्थत्वमन्यशेषतया न
 सम्भवतीति सैव स्वतः पुरुषार्थः । दुःखनिदृष्टिस्तु कण्ट-
 कादिनिदृष्टिवत् तादर्थ्येन न स्वतः पुरुषार्थः । एवं सुखमपि
 न स्वतः पुरुषार्थः । किन्तु तद्भोग एव स्वतः पुरुषार्थत्वं

यातीति । तदिदं दुःखभोगनिवृत्तेः पुरुषार्थत्वं योगभाष्ये व्यासदेवैरुक्तम् । तस्मिन् निवृत्ते पुरुषः पुनरिदं तापत्रयं न भुङ्क्ते इति । अतः श्रुतावपि दुःखनिवृत्तेः पुरुषार्थत्वं विषयतासम्बन्धेनैव बोध्यम् । तदेतद्योगवार्तिके प्रपञ्चित-
मस्माभिरिति दिक् । तदेवमनेन सूत्रेण व्यूहद्वयं सङ्क्षेपे-
णोद्दिष्टं विस्तरस्त्वनयोः पश्चाद्भवितेति ॥ १ ॥ अतः परं
वक्ष्यमाणस्य हानोपायव्यूहस्याकाङ्क्षार्थं तदितरेषां हानो-
पायत्वं प्रत्याचष्टे सूत्रजातेन ।

न दृष्टात् तत्सिद्धिर्निवृत्तेऽप्यनुवृत्तिदर्शनात् ॥ २ ॥

लौकिकादुपायाद्वनादेरत्यन्तदुःखनिवृत्तिसिद्धिर्नास्ति ।
कुतः । धनादिना दुःखे निवृत्ते पश्चाद्वनादिक्षये पुनरपि
दुःखानुवृत्तिदर्शनादित्यर्थः । तथा च श्रुतिः । असृतत्वस्य
तु नाशास्ति वित्तेनेत्यादिः ॥ २ ॥ नन्वेवं धनाद्यर्जनस्य
कुञ्जरशौचवद्दुःखानिवर्त्तकत्वे कथं तत्र प्रवृत्तिस्तथाह ।

प्रात्यहिकक्षुत्प्रतीकारवत् तत्प्रतीकारचेष्टनात् पुरु-
षार्थत्वम् ॥ ३ ॥

दृष्टसाधनजन्यायां दुःखनिवृत्तावत्यन्तपुरुषार्थत्वमेव
नास्ति । यथाकथञ्चित् पुरुषार्थत्वं त्वस्येव । कुतः । प्रात्य-
हिकस्य क्षुद्दुःखस्य निराकरणवदेव तेन धनादिना दुःख-
निराकरणस्य चेष्टनादन्वेषणादित्यर्थः । अतो धनाद्य-
र्जने प्रवृत्तिरुपपद्यत इति भावः । कुञ्जरशौचादिकमप्या-

पातदुःखनिवर्त्तकतया मन्दपुरुषार्थो भवत्येवेति ॥ ३ ॥ स
च दृष्टसाधनजो मन्दपुरुषार्थो विज्ञैर्हेय इत्याह ।

सर्वासम्भवात् सम्भवेऽपि सत्त्वासम्भवाद्देयः प्रमाण-
कुशलैः ॥ ४ ॥

स च दृष्टसाधनजो दुःखप्रतीकारो दुःखादुःखविवेकशा-
स्त्राभिज्ञैर्हेयो दुःखपक्षे निक्षेपणीयः । कुतः । सर्वासम्भ-
वात् । सर्वदुःखेषु दृष्टसाधनैः प्रतीकारासम्भवात् । यत्रापि
सम्भवस्तत्रापि प्रतिग्रहपापाद्युत्पदुःखावश्यकत्वमाह । सम्भ-
वेऽपीति । सम्भवेऽपि दृष्टोपायनान्तरीयकादिदुःखसम्प-
र्कावश्यम्भावादित्यर्थः । तथा च योगसूत्रम् । परिणाम-
तापसंस्कारदुःखैर्गुणवृत्तिविरोधाच्च सर्वमेव दुःखं विवेकिन
इति ॥ ४ ॥ ननु दृष्टसाधनजन्ये सर्वस्मिन्नेव दुःखप्रतीकारे
दुःखसम्भेदनियमोऽप्रयोजकः । तथा च स्मर्यते ।

यन्न दुःखेन सम्मिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरम् ।

अभिलाषोपनीतं च तत् सुखं स्वःपदास्पदम् ॥

इति । तत्राह ।

उत्कर्षादपि मोक्षस्य सर्वोत्कर्षश्रुतेः ॥ ५ ॥

दृष्टसाधनासाध्यस्य मोक्षस्य दृष्टसाधनसाध्यराज्या-
दिभ्य उत्कर्षात् तेषु दुःखसत्तावधार्यते । अपिशब्दात्
त्रिगुणात्मकत्वादेरपि । मोक्षस्योत्कर्षं प्रमाणं सर्वोत्कर्ष-

श्रुतेरिति । न ह वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपह-
तिरस्ति । अशरीरं वा वसन्तं प्रियाप्रिये न स्पृशत इत्या-
दिना विदेहकैवल्यस्योत्कर्षश्रुतेरित्यर्थः ॥ ५ ॥ ननु मा
भवतु दृष्टसाधनादत्यन्तदुःखनिवृत्तिः । अदृष्टसाधनात् तु
वैदिककर्मणः स्यात् । अपाम सोममष्टता अभूमेत्यादि-
श्रुतेरिति तत्राह ।

अविशेषश्चोभयोः ॥ ६ ॥

उभयोरेव दृष्टादृष्टयोरत्यन्तदुःखनिवृत्त्यसाधकत्वे यथो-
क्ततद्भेदतुल्ये चाविशेष एव मन्तव्य इत्यर्थः । एतदेव कारि-
कायामुक्तम् ।

दृष्टवदानुश्रविकः स ह्यविशुद्धिस्तयातिशययुक्तः ।

इति । गुरोरनुश्रूयत इत्यनुश्रवो वेदः । तद्विहित-
यागादिरानुश्रविकः । स दृष्टोपायवदेवाशुद्ध्या हिंसादि-
पापेन विनाशिसातिशयफलकत्वेन च युक्त इत्यर्थः । ननु
वैधहिंसायाः पापजनकत्वे बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनत्व-
रूपस्य विध्यर्थस्यानुपपत्तिरिति चेन्न । वैधहिंसाजन्या-
निष्टस्येष्टोत्पत्तिनान्तरीयकत्वेनेष्टोत्पत्तिनान्तरीयकदुःखा-
धिकदुःखाजनकत्वरूपस्य बलवदनिष्टाननुबन्धित्वस्य विध्यं-
शस्याक्षतेः । यत् तु वैधहिंसातिरिक्तहिंसाया एव पाप-
जनकत्वमिति तदसत् सङ्कोचे प्रमाणाभावात् । युधिष्ठि-

रादीनां स्वधर्मेऽपि युद्धादौ ज्ञातिवधादिप्रत्यवायपरिहाराय प्रायश्चित्तश्रवणाच्च ।

तस्माद्यास्याम्यहं तात ! दृष्टेऽसं दुःखसन्निधिम् ।

तयोधर्ममधर्मादं किम्पाकफलसन्निभम् ॥

इति मार्कण्डेयवचनाच्च । अहिंसन् सर्वभूतान्यन्यत्र तीर्थेभ्य इति श्रुतिस्तु वैधातिरिक्तहिंसानिरुद्धेतिरिष्टसाधनत्वमेव वक्ति न तु वैधहिंसाया अनिरुष्टसाधनत्वाभावमपीत्यादिकं योगवार्तिके द्रष्टव्यमिति दिक् । न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैकेऽमृतत्वमानश्चुरिति तमेव विदित्वातिष्ठत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनायेत्यादिश्रुतिविरोधेन तु सोमपानादिभिरमृतत्वं गौणमेव मन्तव्यम् ।

आभूतसंज्ञवं स्थानममृतत्वं हि भाष्यते ।

इति विष्णुपुराणात् ॥ ६ ॥ तदेवं दृष्टादृष्टोपाययोः साक्षात्परमपुरुषार्थासाधनत्वे साधिते तदुपायाकाङ्क्षायां विवेकज्ञानमुपायो वक्तव्यः । तत्र विवेकज्ञानमविवेकाख्यदुःखहेतुच्छेदद्वारैव हानोपाय इत्याशयेनादावपि विवेकमेवेतरप्रतिषेधेन हेयहेतुतया परिशेषयति प्रघट्टकेन ।

न स्वभावतो बद्धस्य मोक्षसाधनोपदेशविधिः ॥ ७ ॥

दुःखात्यन्तनिरुद्धेर्मोक्षत्वस्योक्ततया बन्धोऽत्र दुःखयोग एव । तस्य बन्धस्य पुरुषे न स्वाभाविकत्वं वक्ष्यमाणलक्ष-

णमस्ति यतो न स्वभावतो बद्धस्य मोक्षाय साधनोपदेशस्य
 त्रौतस्य विधिरनुष्ठानं नियोज्यानां घटते । न ह्यग्नेः स्वा-
 भाविकादौष्ण्यग्नोक्षः सम्भवति । स्वाभाविकस्य यावद्-
 द्रव्यभावित्वादित्यर्थः । तदुक्तमीश्वरगीतायाम् ।

यद्यात्मा मलिनोऽस्वच्छो विकारी स्यात् स्वभावतः ।

न हि तस्य भवेन्मुक्तिर्जन्मान्तरशतैरपि ॥

इति । यस्मिन् सति कारणविलम्बाद्विलम्बो यस्यो-
 त्पत्तौ न भवति तस्य तत् स्वाभाविकमिति स्वाभाविकत्व-
 लक्षणम् । ननु सर्वदोषलम्भापत्तेर्दुःखस्य स्वाभाविकत्व-
 शङ्कैव नास्तीति चेन्न । त्रिगुणात्मकत्वेन चित्तस्य दुःख-
 स्वभावत्वेऽपि सत्त्वाधिक्येनाभिभवात् सदा दुःखानुपलब्धि-
 वदात्मनोऽपि तदनुपलब्धिसम्भवात् । दुःखस्वाभाविकत्व-
 वादिभिर्वैद्वेश्चित्तस्यैवात्मताभ्युपगमाच्च । अथैवमात्मना-
 शादेव मोक्षोऽस्त्विति चेन्न । अहं बद्धो विमुक्तः स्यामिति
 बन्धसामानाधिकरण्येनैव मोक्षस्य पुरुषार्थत्वादिति ॥ ७ ॥
 भवत्वननुष्ठानं तेन किमित्यत आह ।

स्वभावस्थानपायित्वादननुष्ठानलक्षणमप्रामाण्यम् ॥ ८ ॥

स्वभावस्य यावद्द्रव्यभावित्वान्मोक्षासम्भवेन तत्साध-
 नोपदेशश्रुतेरननुष्ठानलक्षणमप्रामाण्यं स्यादित्यर्थः ॥ ८ ॥
 ननु श्रुतिबलादेवानुष्ठानं स्यात् तत्राह ।

नाशक्योपदेशविधिरुपदिष्टेऽप्यनुपदेशः ॥ ९ ॥

नाशक्याय फलायोपदेशस्यानुष्ठानं सम्भवति । यत
उपदिष्टेऽपि विहितेऽप्यशक्यस्योपाये स उपदेशो न भवति ।
किन्तूपदेशाभास एव बाधितमर्थं वेदोऽपि न बोधयतीति
न्यायादित्यर्थः ॥६॥ अत्र शङ्कते ।

शुक्लपटवद्बीजवच्चेत् ॥ १० ॥

ननु स्वाभाविकस्याप्यपायो दृश्यते । यथा शुक्लपटस्य
स्वाभाविकं शैलां रागेणापनीयते । यथा च बीजस्य
स्वाभाविक्यङ्कुरशक्तिरग्निनापनीयते । अतः शुक्लपट-
वद्बीजवच्च स्वाभाविकस्य वन्तस्याप्यपायः पुरुषे सम्भवतीति
तद्वदेव तत्साधनोपदेशः स्यादिति चेदित्यर्थः ॥ १० ॥ समा-
धत्ते ।

शक्त्युद्भवानुद्भवाभ्यां नाशक्योपदेशः ॥ ११ ॥

उक्तदृष्टान्तयोरपि नाशक्याय स्वाभाविकायापायोप-
देशो लोकानां भवति । कुतः । शक्त्युद्भवानुद्भवाभ्याम् ।
दृष्टान्तद्वये हि शैलादेराविर्भावतिरोभावावेव भवतः ।
न तु शैलाङ्कुरशक्त्योरभावो भवति । रजकादिव्यापा-
रैर्योगिसङ्कल्पादिभिश्च रक्तपटभृष्टबीजयोः पुनः शैलाङ्कुर-
शक्त्याविर्भावादित्यर्थः । नन्वेवं पुरुषेऽपि दुःखशक्तिति-
रोभाव एव मोक्षोऽस्त्विति चेन्न दुःखात्यन्तनिवृत्तेरेव लोके
पुरुषार्थत्वानुभवात् श्रुतिस्मृत्योः पुरुषार्थत्वसिद्धेश्च । न तु
दृष्टान्तयोरिव तिरोभावमात्रस्येति । किञ्च दुःखशक्तिति-

रोभावमात्रस्य मोक्षत्वे कदाचिद्योगीश्वरसङ्कल्पादिना
शक्त्युद्भवस्य भट्टबीजेष्विव मुक्तेष्वपि सम्भवेनानिर्माद्याप-
त्तिरिति ॥११॥ स्वभावतो बन्धं निराकृत्य निमित्तेभ्यो-
ऽपि बन्धमपाकरोति सूत्रजातेन । पुरुषे दुःखस्य नैमि-
त्तिकत्वेऽपि ज्ञानाद्यपायोच्छेद्यत्वं न घटेत । अनागता-
वस्थसूक्ष्मदुःखस्य यावद्द्रव्यभावित्वादित्याशयेन नैमित्ति-
कत्वं निराक्रियते ।

न कालयोगतो व्यापिनो नित्यस्य सर्वसम्बन्धात् ॥१२॥

नापि कालसम्बन्धनिमित्तकः पुरुषस्य बन्धः । कुतः ।
व्यापिनो नित्यस्य कालस्य सर्वावच्छेदेन सर्वदा मुक्ता-
मुक्तसकलपुरुषसम्बन्धात् । सर्वावच्छेदेन सदा सकल-
पुरुषाणां बन्धापत्तेरित्यर्थः । अत्र च प्रकरणे कालदेश-
कर्मादीनां निमित्तत्वसामान्यं नापलप्यते श्रुतिस्मृतियुक्ति-
भिः सिद्धत्वात् । किन्तु यन्नैमित्तिकत्वं पाकजरूपादिव-
न्निमित्तजन्यत्वं तदेव बन्धे प्रतिषिध्यते पुरुषे बन्धस्यौपाधि-
कत्वाभ्युपगमात् । ननु कालादिनिमित्तकत्वेऽपि सहकार्य-
न्तरसम्भवासम्भवाभ्यां व्यवस्था स्यादिति चेत् । एवं सति
यत् संयोगे सत्यवश्यं बन्धस्तत्रैव सहकारिणि लाघवाद्बन्धो
युक्तः पुरुषे बन्धव्यवहारस्यौपाधिकत्वेनाप्युपपत्तेरिति कृतं
नैमित्तिकत्वेनेति ॥ १२ ॥

न देशयोगतोऽप्यस्मात् ॥१३॥

देशयोगतोऽपि न बन्धः । कुतः । अस्मात् पूर्वसूत्रो-
क्तान्मुक्तामुक्तसर्वपुरुषसम्बन्धात् । मुक्तस्यापि बन्धापत्तेरि-
त्यर्थः ॥१३॥

नावस्थातो देहधर्मत्वात् तस्याः ॥१४॥

सङ्घातविशेषरूपताख्या देहरूपा यावस्था न तन्निमि-
त्ततोऽपि पुरुषस्य बन्धः । कुतः । तस्या अवस्थाया देह-
धर्मत्वात् । अचेतनधर्मत्वादित्यर्थः । अन्यधर्मस्य साक्षाद-
न्यबन्धकत्वेऽतिप्रसङ्गात् । मुक्तस्यापि बन्धापत्तेरित्यर्थः ॥१४॥
ननु पुरुषस्याप्यवस्थायां किं बाधकं तत्राह ।

असङ्गोऽयं पुरुष इति ॥१५॥

इति शब्दो हेत्वर्थे । पुरुषस्यासङ्गत्वादवस्थाया देह-
मात्रधर्मत्वमिति पूर्वसूत्रेणान्वयः । पुरुषस्यावस्थारूप-
विकारस्वीकारे विकारहेतुसंयोगाख्यः सङ्गः प्रसज्येतेति
भावः । असङ्गत्वे च श्रुतिः । स यदेव किञ्चित् पश्यत्यन-
न्वागतस्तेन भवति असङ्गो ह्ययं पुरुष इति । सङ्गश्च
संयोगमात्रं न भवति । कालदेशसम्बन्धस्य पूर्वमुक्तत्वात् ।
श्रुतिस्मृतिषु पद्मपत्रस्यजलेनेव पद्मपत्रस्यासङ्गतायाः पुरु-
षासङ्गतायां दृष्टान्तताश्रवणाच्च ॥१५॥

न कर्मणान्यधर्मत्वादिप्रसक्तेश्च ॥१६॥

न हि विहितनिषिद्धकर्मणापि पुरुषस्य बन्धः । कर्म-

णामनात्मधर्मत्वात् । अन्यधर्मेण साक्षादन्यस्य बन्धे च
 मुक्तस्यापि बन्धापत्तेः । ननु स्वस्वोपाधिकर्मणा बन्धाङ्गी-
 कारे नायं दोष इत्याशयेन हेत्वन्तरमाह । अतिप्रसक्ते-
 येति । प्रलयादावपि दुःखयोगरूपबन्धापत्तेश्चेत्यर्थः । सह
 कार्यन्तरविलम्बतो विलम्बकल्पनं च प्रागेव निराकृतं न
 कालयोग इत्यादिस्त्व इति ॥१६॥ नन्वेवं दुःखयोगरूपो-
 ऽपि बन्धः कर्मसामानाधिकरण्यानुरोधेन चित्तस्यैवास्तु ।
 दुःखस्य चित्तधर्मतायाः सिद्धत्वात् । किमर्थं पुरुषस्यापि
 कल्प्यते बन्ध इत्याशङ्कयामाह ।

विचित्रभोगानुपपत्तिरन्यधर्मत्वे ॥१७॥

दुःखयोगरूपबन्धस्य चित्तमात्रधर्मत्वे विचित्रभोगानुप-
 पत्तिः । पुरुषस्य हि दुःखयोगं विनापि दुःखसाक्षात्काराख्य-
 भोगस्वीकारे सर्वपुरुषदुःखादीनां सर्वपुरुषभोग्यता स्या-
 न्नियामकाभावात् । ततश्चायं दुःखभोक्तायं च सुखभोक्तेत्या-
 दिरूपभोगवैचित्यं नोपपद्येतेत्यर्थः । अतो भोगवैचित्योप-
 पत्तये भोगनियामकतया दुःखादियोगरूपो बन्धः पुरुषेऽपि
 स्वीकार्यः । स च पुरुषे दुःखयोगः प्रतिविस्वरूप एवेति
 प्रागेवोक्तम् । प्रतिविस्वस्य स्वोपाधिदृष्टेरेव भवतीति न
 सर्वपुंसां सर्वदुःखभोग इति भावः । चित्तदृष्टिबोधे पुरुष-
 स्थानादिः स्वस्वामिभावः सम्बन्धो हेतुरिति योगभाष्या-
 दयं सिद्धान्तः सिद्धः । चित्ते च पुरुषस्य स्वत्वं स्वभुक्तदृष्टि-

वासनावत्त्वमिति । यत् तु चित्तस्यैव बन्धमोक्षौ न पुरुष-
स्येति श्रुतिस्मृतिषु गीयते तद्विस्वरूपदुःखयोगरूपं पारमा-
र्थिकं बन्धमादाय बोध्यम् ॥ १७ ॥ साक्षात् प्रकृतिनिमित्त-
कत्वमपि बन्धस्यापाकरोति ।

प्रकृतिनिबन्धनाच्चेन्न तस्या अपि पारतन्त्र्यम् ॥ १८ ॥

ननु प्रकृतिनिमित्ताद्वन्धो भवत्विति चेन्न । यतस्तस्या
अपि बन्धकत्वे संयोगपारतन्त्र्यमुत्तरत्र वक्ष्यमाणमस्ति ।
संयोगविशेषं विनापि बन्धकत्वे प्रलयादावपि दुःखबन्धप्रस-
ङ्गादित्यर्थः । प्रकृतिनिबन्धना चेदिति पाठे तु प्रकृतिनि-
बन्धना चेद्वन्धनेत्यर्थः ॥ १८ ॥ अतो यत्परतन्त्रा प्रकृतिर्व-
न्धकारणं सम्भवेत् तस्मादेव संयोगविशेषादौपाधिको
बन्धोऽग्निसंयोगाज्जलौष्ण्यवदिति स्वसिद्धान्तमनेनैव प्रस-
ङ्गेनान्तराल एवावधारयति ।

न नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावस्य तद्योगस्तद्योगादृते ॥ १९ ॥

तस्मात् तद्योगादृते प्रकृतिसंयोगं विना न पुरुषस्य
तद्योगो बन्धसम्पर्कोऽस्ति । अपि तु स एव बन्धः । बन्धस्यो-
पाधिकत्वलाभाय नञ्द्वयेन वक्रोक्तिः । यदि हि बन्धः प्रकृ-
तिसंयोगजन्यः स्यात् पाकजरूपवत् तदा तद्वदेव तद्वियो-
गेऽप्यनुवर्त्तत । न च द्वितीयक्षणादेर्दुःखनाशकत्वं कल्प्यं
कारणनाशस्य कार्यनाशकतायाः क्लृप्तत्वेन तेनैवोपपत्ताव-

स्वाभिस्तदकल्पनात् । वृत्तिर्हि दुःखादेरुपादानम् । अतो दीपशिखावत् क्षणभङ्गुराया वृत्तेराशुविनाशित्वेनैव तद्वर्माणां दुःखेच्छादीनां विनाशः सम्भवतीति । अतः प्रकृतिवियोगे बन्धाभावादौपाधिक एव बन्धो न तु स्वाभाविको नैमित्तिको वेति । तथा संयोगनिवृत्तिरेव साक्षाद्धानोपाय इत्यपि वक्रोक्तिफलम् । तथा च स्मृतिः ।

यथा ज्वलद्गृहान्निष्टगृहं विच्छिद्य रक्ष्यते ।

तथा सदोषप्रकृतिविच्छिन्नोऽयं न शोचति ॥

इति । वैशेषिकाणामिव पारमार्थिको दुःखयोग इति भ्रमो मा भूदित्येतदर्थं नित्येत्यादि । यथा स्वभावशुद्धस्य स्फटिकस्य रागयोगो न जपायोगं विना घटते तथैव नित्यशुद्धादिस्वभावस्य पुरुषस्योपाधिसंयोगं विना दुःखसंयोगो न घटते स्वतो दुःखाद्यसम्भवादित्यर्थः । तदुक्तं सौरे ।

यथा हि केवलो रक्तः स्फटिको लक्ष्यते जनैः ।

रत्नकाद्यपधानेन तद्वत् परमपूरुषः ॥

इति । नित्यत्वं कालानवच्छिन्नत्वम् । शुद्धादिस्वभावत्वं च नित्यशुद्धत्वादिकम् । तत्र नित्यशुद्धत्वं सदा पापपुण्यशून्यत्वम् । नित्यबुद्धत्वमलुप्तचिद्रूपत्वम् । नित्यमुक्तत्वं सदा पारमार्थिकदुःखायुक्तत्वम् । प्रतिविस्वरूपदुःखयोगस्वपारमार्थिको बन्ध इति भावः । आत्मनो नित्यशुद्धत्वादौ च श्रुतिः । अयमात्मा सन्नातो नित्यः शुद्धो बुद्धः

सत्यो मुक्तो निरञ्जनो विभुरित्यादिः । नन्वस्य मननशा-
स्त्रत्वादत्रार्थे युक्तिरपि वक्तव्येति चेत् सत्यम् । न तद्योग-
स्तद्योगादृत इत्यनेन नित्यशुद्धत्वादौ युक्तिरप्युक्तैव । तथा-
हि आत्मनि नित्यत्वविभुत्वादिकं तावन्त्यायादिदर्शनेष्वेव
साधितम् । तत्र नित्यस्य विभोरात्मनो यद्योगं विना
दुःखाद्यखिलविकारैर्योगो न भवति तस्यैवान्तःकरणस्य
सर्वसम्मतकारणस्य तदुपादानकारणत्वमेव युक्तं लाघवात् ।
सर्वविकारेष्वन्तःकरणस्यैवान्वयव्यतिरेकाभ्यां च । न पुन-
रन्तर्विकारेषु मनसो निमित्तत्वमात्मनश्चोपादानत्वं युक्तं
कारणद्वयकल्पने गौरवात् । नन्वहं सुखी दुःखी करो-
मीत्याद्यनुभवादात्मनो विकारोपादानत्वसिद्धिरिति चेन्न ।
अहं गौर इत्यादिभ्रमशतान्तःपातित्वेनाप्रामाण्यशङ्कास्क-
न्दिततयोक्तप्रत्यक्षाणामुक्ततर्कानुगृहीतानुमानापेक्षया दुर्व-
लत्वात् । आत्मनश्चिन्मात्रत्वे तु युक्तिरग्रे वक्ष्यत इति
दिक् । अस्य सूत्रस्यैवार्थः कारिकयाप्युक्तः ।

तस्मात् तत्संयोगादचेतनं चेतनावदिव लिङ्गम् ।

गुणकर्तृत्वे च तथा कर्त्तव्यं भवत्युदासीनः ॥

इति । कर्तृत्वमात्रं दुःखित्वादिसकलविकारोपलक्ष-
णम् । तथा योगसूत्रेऽप्यस्य सूत्रस्यैवार्थ उक्तः । द्रष्टृ-
दृश्ययोः संयोगो हेयहेतुरिति । गोतायां च ।

पुरुषः प्रकृतिस्यो हि भुङ्क्ते प्रकृतिजान् गुणान् ।

इति । प्रकृतिस्यः प्रकृतौ संयुक्तः । तथा च श्रुतावपि ।

आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याज्जर्मनीषिणः ।

इति । न च कालादिवदेव प्रकृतिसंयोगोऽपि सुक्ता-
सुक्तपुरुषसाधारणतया कथं बन्धहेतुरिति वाच्यम् ।
जन्मापरनान्तः स्वस्वबुद्धिभावापन्नप्रकृतिसंयोगविशेषस्यै-
वात्र संयोगशब्दार्थत्वात् । योगभाष्ये व्यासैस्तथा व्याख्या-
तत्वात् । बुद्धिदृष्ट्युपाधिर्नैव पुरुषे दुःखयोगाच्च । वैशेषि-
कादिवदेव भोगजनकतावच्छेदकत्वेनान्तःकरणसंयोगे वै-
जात्यं चास्माभिरपीष्टम् । अतो न सुषुप्त्यादौ बन्धप्रसङ्गः ।
स्वस्वभुक्तवृत्तिवासनावद्यत्किञ्चिद्वृत्तितत्संस्कारप्रवाहोऽप्य-
नादिरतः स्वस्वामिभावव्यवस्थितिः । कश्चित् तु प्रकृति-
पुरुषयोः संयोगाङ्गीकारे पुरुषस्य परिणामसङ्गौ प्रस-
ज्येयाताम् । अतोऽत्राविवेक एव योगशब्दार्थो न तु
संयोग इति । तन्न । तद्योगोऽप्यविवेकादिति सूत्रेणावि-
वेकस्य योगहेतुताया एव सूत्रकारेण वक्ष्यमाणत्वात् ।
स्वस्वामिशक्त्योः स्वरूपोपलब्धिहेतुः संयोगस्तस्य हेतुरवि-
द्येति सूत्राभ्यां पातञ्जलेऽपि संयोगहेतुत्वस्यैवाविद्याया
उक्तत्वाच्च । किञ्च विवेकाभावरूपस्याविवेकस्य संयोगत्वे
प्रलयादावपि प्रकृतिपुरुषसंयोगसत्त्वेन भोगाद्यापत्तिः ।
मिथ्याज्ञानरूपस्याविवेकस्य च संयोगत्वे आत्माश्रयः पुष्प्र-
कृतिसंयोगस्याज्ञानादिहेतुत्वादिति । तस्मादविवेकाति-
रिक्तो योगो वक्तव्यः । स च संयोग एवान्यस्याप्रामाणिक-

त्वात् । संयोगश्च न परिणामः सामान्यगुणातिरिक्तधर्मो-
 त्पत्त्यैव परिणामित्वव्यवहारात् । अन्यथा कूटस्थस्य सर्व-
 गतत्वरूपविभुत्वानुपपत्तेः । नापि संयोगमात्रं सङ्गः परिणा-
 महेतुसंयोगस्यैव सङ्गशब्दार्थताया वक्तव्यत्वादिति । ननु
 तथापि कथं नित्ययोः प्रकृतिपुरुषयोर्महदादिहेतुरनित्यः
 संयोगो घटत इति चेन्न । प्रकृतेः परिच्छिन्नापरिच्छिन्न-
 त्रिविधगुणसमुदायरूपतया परिच्छिन्नगुणावच्छेदेन पुरुष-
 संयोगोत्पत्तेः सम्भवात् । श्रुतिस्मृतिसिद्धत्वात् प्रकृति-
 संयोगक्षोभयोरिति । एतच्च योगवार्तिके प्रपञ्चितम-
 स्माभिः । अपरस्तु भोग्यभोक्तृयोग्यतैवानयोः संयोग इत्याह ।
 तदपि न । योग्यताया नित्यत्वे ज्ञाननिवर्त्यत्वानुपपत्तेः ।
 अनित्यत्वे किमपराङ्गं संयोगेन परिणामित्वापत्तेः समान-
 त्वात् । भोग्यभोक्तृयोग्यतायाः संयोगरूपत्वस्य सूत्रादिष्व-
 नुक्तत्वेनाप्रामाणिकत्वाच्चेति । तस्मात् संयोगविशेष एवात्र
 वन्धाख्यहेयहेतुतया सूत्रकाराभिप्रेत इति स्वयं वन्धहेतु-
 रवधारितः ॥ १६ ॥ इदानीं नास्तिकाभिप्रेता अपि वन्ध-
 हेतवो निराकर्तव्याः । तत्र ।

षडभिज्ञो दशबलोऽह्वयवादी विनायकः ।

इत्यनुशासनादिसिद्धाः क्षणिकविज्ञानात्मवादिनो
 बोद्धव्यप्रभेदा एवमाहुः । नास्ति प्रकृत्यादि वाच्यं वस्त्वन्यत् ।
 येन तत्संयोगादौपाधिकस्तान्त्रिको वा वन्धः स्यात् । किन्तु
 क्षणिकविज्ञानसन्तानमात्रमहितीयं तत् त्वमन्यत् सर्वं

साम्प्रत्तिकं संवृत्तिश्चाविद्यामिथ्याज्ञानाख्यां तत एव बन्ध
इति । तथा च तैरुक्तम् ।

अभिनोऽपि हि बुद्ध्यात्मा विपर्यासनिदर्शनैः ।

ग्राह्यग्राहकसंविन्तिभेदवानिव लक्ष्यते ॥

इति । तन्मतमादौ निराक्रियते ।

नाविद्यातोऽप्यवस्तुना बन्धायोगात् ॥ २० ॥

अपिशब्दः पूर्वोक्तकालाद्यपेक्षया । अविद्यातोऽपि न
साक्षाद्बन्धयोगः । अद्वैतवादिनां तेषामविद्याया अप्यवस्तु-
त्वेन तथा बन्धानौचित्यात् । न हि स्वाप्तरञ्ज्वा बन्धनं
दृष्टमित्यर्थः । बन्धोऽप्यवास्तव इति चेन्न । स्वयं सूत्रकारेण
निराकरिष्यमाणत्वात् । विज्ञानाद्वैतश्रवणोत्तरं बन्धनि-
वृत्तये योगाभ्यासाभ्युपगमविरोधाच्च । बन्धमिथ्यात्वश्रवणेन
बन्धनिवृत्त्याख्यफलसिद्धत्वनिश्चयात् तदर्थं बद्धायाससाध्य-
योगाङ्गानुष्ठानासम्भवादिति ॥ २० ॥

वस्तुत्वे सिद्धान्तहानिः ॥ २१ ॥

यदि चाविद्याया वस्तुत्वं स्वीक्रियते तदा स्वाभ्युपगत-
स्याविद्यावृत्तत्वस्य हानिरित्यर्थः ॥ २१ ॥

विजातीयहैतापत्तिश्च ॥ २२ ॥

किञ्चाविद्याया वस्तुत्वे क्षणिकविज्ञानसन्तानाद्विजा-
तीयं हैतं प्रसज्येत । तच्च भवतामनिष्टमित्यर्थः । सन्ता-

नान्तःपातिव्यक्तीनामानन्त्यात् सजातीयद्वैतमिष्यत एवे-
त्याशयेन विजातीयेति विशेषणम् । नन्वविद्याया अपि
ज्ञानविशेषत्वादविद्यायापि कथं विजातीयद्वैतमिति चेन्न ।
ज्ञानरूपाविद्याया वन्धोत्तरकालीनतया वासनारूपाविद्या-
या एव तैर्वन्धहेतुत्वाभ्युपगमात् । वासना तु ज्ञानाद्वि-
जातीयैवेति । एभिश्च सूत्रैर्वृह्णमीमांसासिद्धान्तो निरा-
क्रियत इति भ्रमो न कर्त्तव्यः । ब्रह्ममीमांसायां केनापि
सूत्रेणाविद्यामात्रतो वन्धस्यानुक्तत्वात् । अविभागो वच-
नादित्यादिसूत्रैर्वृह्णमीमांसाया अभिप्रेतस्याविभागलक्ष-
णाद्वैतस्याविद्यादिवास्तवत्वेऽप्यविरोधाच्च । यत् तु वेदा-
न्तिब्रुवाणामाधुनिकस्य मायावादस्यात्र लिङ्गं दृश्यते तत्
तेषामपि विज्ञानवाद्येकदेशितया युक्तमेव ।

मायावादमसच्छास्त्रं प्रच्छन्नं बौद्धमेव च ।

मयैव कथितं देवि कलौ ब्राह्मणरूपिणा ॥

इत्यादिपद्मपुराणस्यशिववाक्यपरम्पराभ्यः । न तु
सद्देवान्तमतम् ।

वेदार्थवन्महाशास्त्रं मायावादमवैदिकम् ।

इति तद्वाक्यशेषादिति । मायावादिनोऽत्र च न सा-
क्षात् प्रतिवादित्वं विजातीयेति विशेषणवैयर्थ्यात् । माया-
वादे सजातीयाद्वैतस्याप्यनभ्युपगमादिति । तस्मादत्र प्रक-
रणे विज्ञानवादिनां वन्धहेतुव्यवस्थैव साक्षान्निराक्रियते ।

अनयैव च रीत्या नवीनानामपि प्रच्छन्नबौद्धानां माया-
वादिनामविद्यामात्रस्य तुच्छस्य बन्धहेतुत्वं निराकृतं
वेदितव्यम् । अस्मान्मते त्वविद्यायाः कूटस्थनित्यतारूप-
पारमार्थिकत्वाभावेऽपि घटादिवद्वास्तवत्वेन वक्ष्यमाणसंयो-
गद्वारा बन्धहेतुत्वे यथोक्तवाधानवकाशः । एवं योगमते
ब्रह्ममीमांसामतेऽपीति ॥ २२ ॥ शङ्कते ।

विरुद्धोभयरूपा चेत् ॥ २३ ॥

ननु विरुद्धं यदुभयं सदसच्च सदसद्विलक्षणं वा तद्रूपै-
वाविद्यावक्तव्यातो न तथा पारमार्थिकाद्वैतभङ्ग इति
चेदित्यर्थः । स्वयं तु सदसत्त्वं प्रपञ्चस्य यद्वक्ष्यति तत्र
सत्त्वासत्त्वे व्यक्ताव्यक्तत्वरूपत्वाद्विरुद्धे एव न भवत इति
सूचयितुं विरुद्धपदोपादानम् ॥ २३ ॥ परिहरति ।

न तादृक् पदार्थाप्रतीतिः ॥ २४ ॥

सुगमम् । अपि चाविद्यायाः साक्षादेव दुःखयोगा-
ख्यबन्धहेतुत्वे ज्ञानेनाविद्याक्षयानन्तरं प्रारब्धभोगानुप-
पत्तिः । बन्धपर्यायस्य दुःखभोगस्य कारणनाशादिति ।
अस्मादादिमते तु नायं दोषः संयोगद्वारैवाविद्याकर्मादीनां
बन्धहेतुत्वात् । जन्माख्यस्य संयोगः प्रारब्धसमाप्तिं विना
न नश्यतीति ॥ २४ ॥ पुनः शङ्कते ।

न वयं पटपदार्थवादिनो वैशेषिकादिवत् ॥ २५ ॥

ननु वैशेषिकाद्यास्तिकवन्न वयं षट्षोडशादिनियत-
पदार्थवादिनः । अतोऽप्रतीतोऽपि सदसदात्मकः सदसद्वि-
लक्षणो वा पदार्थोऽविद्येत्यभ्युपेयमिति भावः ॥ २५ ॥
परिहरति ।

अनियतत्वेऽपि नायौक्तिकस्य संग्रहोऽन्यथा बालोन्मत्ता-
दिसमत्वम् ॥ २६ ॥

पदार्थनियमो मास्तु तथापि भावाभावविरोधेन युक्ति-
विरुद्धस्य सदसदात्मकपदार्थस्य संग्रहो भवद्वचनमात्राच्छि-
ष्याणां न सम्भवति । अन्यथा बालकाद्युक्तस्याप्ययौक्तिकस्य
संग्रहः स्यादित्यर्थः । अत्यादिकं चास्मिन्नर्थे स्फुटं नास्ति
युक्तिविरोधेन च सन्दिग्धश्रुतेरर्थान्तरसिद्धिरिति भावः ।

नासद्रूपा न सद्रूपा माया नैवोभयात्मिका ।

सदसद्भ्यामनिर्वाच्या मिथ्याभूता सनातनी ॥

इत्यादिसौरादिवाक्यानां त्वयमर्थः ।

विकारजननीं मायामटरूपामजां भ्रूवाम् ॥

इत्यादिश्रुतिसिद्धा मायाख्या प्रकृतिः परमार्थसती न
भवति पूर्वपूर्वविकाररूपैः प्रतिक्षणमपायात् । नापि पर-
मार्थासती भवत्यर्थक्रियाकारित्वेन शशशङ्कविलक्षणत्वात् ।
नापि तदुभयात्मिका विरोधाच्च । अतः सदसद्भ्यामनि-
र्वाच्या सत्येवेत्यसत्येवेति च निर्धार्योपदेष्टुमशक्या । किन्तु

मिथ्याभूता लयाख्यव्यावहारिकासत्त्ववती परिणामि-
त्यतारूपव्यावहारिकसत्त्ववती चेति । एतच्चाग्रे प्रपञ्चवि-
ध्याम इति दिक् । एतत्प्रकरणोपन्यस्तानि च सर्वाण्यव-
दूषणान्याधुनिकेऽपि मायावादे योजनीयानि ॥२६॥ अपरे-
नास्तिका आहुः क्षणिका वाह्यविषयाः सन्ति तेषां वास-
नया जीवस्य बन्ध इति तदपि दूषयति ।

• नानादिविषयोपरागनिमित्तकोऽप्यस्य ॥ २७ ॥

अस्यात्मनः प्रवाहरूपेणानादिर्या विषयव्यसना तन्नि-
मित्तकोऽपि बन्धो न सम्भवतीत्यर्थः । निमित्तकोऽप्यस्येति
पाठस्तु समीचीनः ॥ २७ ॥ अत्र हेतुमाह ।

न बाह्याभ्यन्तरयोरुपरञ्जोपरञ्जकभावोऽपि देश-
धानात् सुप्तस्यपाटलिपुत्रस्ययोरिव ॥ २८ ॥

तन्मते परिच्छिन्नो देहान्तस्य एवात्मा तस्याभ्यन्तरस्य
न बाह्यविषयेण सहोपरञ्जोपरञ्जकभावोऽपि सम्भवति ।
कुतः । सुप्तस्यपाटलिपुत्रस्ययोरिव देशव्यवधानादित्यर्थः ।
संयोगे सत्येव हि वासनाख्य उपरागो दृष्टः । यथा मञ्जि-
ष्ठावस्त्रयोः यथा वा पुष्पस्तुतिकयोरिति । अपिशब्देन
स्वमतेऽपि संयोगाभावादिः समुच्चीयते । सुप्तपाटलिपुत्रौ
विप्रकृतौ देशविशेषौ ॥२८॥ ननु भवतामिन्द्रियाणां
वासाकभावनो विषयदेशे गमनाद्विषयसंयोगेन विषयोप-
रागो वक्तव्यस्तत्राह ।

द्वयोरेकदेशलब्धोपरागान्न व्यवस्था ॥२८॥

द्वयोर्वद्विमुक्तात्मनोरेकस्मिन् विषयदेशे लब्धविषयोप-
रागान्न बन्धमोक्षव्यवस्था स्यात् । मुक्तस्यापि बन्धापन्ते-
रित्यर्थः ॥२८॥ अत्र शङ्कते ।

अदृष्टवशाच्चेत् ॥३०॥

नन्वेकदेशसम्बन्धेन विषयसंयोगसाध्येऽप्यदृष्टवशादेवो-
परागलाभ इति चेदित्यर्थः ॥३०॥ परिहरति ।

६ द्वयोरेककालायोगादुपकार्योपकारकभावः ॥३१॥

क्षणिकत्वाभ्युपगमाद्द्वयोः कर्तृभोक्तोरेककालासत्त्वेन
नोपकार्योपकारकभावः । न कर्तृनिष्ठादृष्टेन भोक्तृनिष्ठो
विषयोपरागः सम्भवतीत्यर्थः ॥३१॥ शङ्कते ।

पुत्रकर्मवदिति चेत् ॥३२॥

ननु यथा पितृनिष्ठेन पुत्रकर्मणा पुत्रस्योपकारो भवति
तद्वच्चधिकरणेनैवादृष्टेन विषयोपरागः स्यादित्यर्थः ॥ ३२ ॥
दृष्टान्तासिद्ध्या परिहरति ।

नास्ति हि तत्र स्थिर एकात्मा यो गर्भाधानादिना
संस्क्रियते ॥३३॥

पुत्रेद्यापि तन्मते पुत्रस्योपकारो न घटते हि यस्मात्
तत्र तन्मते गर्भाधानमारभ्य जन्मपर्यन्तं स्थायी एक

आत्मा नास्ति यो जन्मोत्तरकालीनकर्माधिकारार्थं पुत्रेष्टा
 संस्क्रियेतेति दृष्टान्तस्याप्यसिद्धिरित्यर्थः । अस्मन्मते तु
 स्थैर्य्यभ्युपगमात् तत्राप्यदृष्टसामानाधिकरण्यमेवास्ति पु-
 त्रेष्टा जनितेन पुत्रोपाधिनिष्ठादृष्टेनैव पुत्रोपाधिद्वारा
 पुत्रस्योपकारादित्यस्मन्मतेऽपि न दृष्टान्तासिद्धिरिति भावः
 ॥३३॥ ननु बन्धस्यापि क्षणिकत्वादनियतकारणकोऽभाव-
 कारणको वा बन्धोऽस्त्वित्याशयेनापरो नास्तिकः प्रत्यव-
 तिष्ठते ।

स्थिरकार्य्यसिद्धेः क्षणिकत्वम् ॥३४॥

बन्धस्येति शेषः । भावस्तूक्त एव । अत्रायं प्रयोगः
 विवादास्पदं बन्धादि क्षणिकं सत्त्वाद्दीपशिखादिवदिति ।
 न च घटादौ व्यभिचारस्तस्यापि पक्षसमत्वात् । एतदेवोक्तं
 स्थिरकार्य्यसिद्धेरिति ॥३४॥ समाधत्ते ॥

न प्रत्यभिज्ञावाधात् ॥ ३५ ॥

न कस्यापि क्षणिकत्वमिति शेषः । यदेवाहमद्राचं
 तदेवाहं स्पृशामीत्यादिप्रत्यभिज्ञया स्थैर्य्यसिद्धेः क्षणिकत्वस्य
 वाधात् । प्रतिपक्षानुमानेनेत्यर्थः । तद्यथा बन्धादि स्थिरं
 सत्त्वाद्घटादिवदिति । अस्मन्मत एवानुकूलतर्कसत्त्वेन न
 सत्प्रतिपक्षता । प्रदीपादौ च सूक्ष्मानेकक्षणाकालनेन
 क्षणिकत्वभ्रम एव परेषामिति ॥ ३५ ॥

श्रुतिन्यायविरोधान्न ॥ ३६ ॥

सदेव सौम्येदमग्र आसीत् तम एवेदमग्र आसीदित्या-
दिश्रुतिभिः कथमसतः सज्जायेतेत्यादिश्रौतादियुक्तिभिश्च
कार्यकारणात्मकाखिलप्रपञ्चे क्षणिकत्वानुमानस्य विरो-
धान्न क्षणिकत्वं कस्यापीत्यर्थः । ३६ ॥

दृष्टान्तासिद्धेश्च ॥ ३७ ॥

प्रदीपशिखादिदृष्टान्ते क्षणिकत्वासिद्धेश्च न क्षणिक-
त्वानुमानमित्यर्थः ॥ ३७ ॥ किञ्च क्षणिकतावादिनां ब्रह्मटा-
दिस्थलेऽपि कार्य कारणभावः प्रवृत्तिनिवृत्त्यन्यथानुपपत्ति-
सिद्धौ नोपपद्येतेत्याह ।

युगपज्जायमानयोर्न कार्यकारणभावः ॥ ३८ ॥

किं युगपज्जायमानयोः कार्यकारणभावः किं वा
क्रमिकयोः । तत्र नाद्यो विनिगमकाभावादिभ्य इति भावः
॥ ३८ ॥ नान्त्य इत्याह ।

पूर्वापाये उत्तरायोगात् ॥ ३९ ॥

पूर्वस्य कारणस्यापायकाल उत्तरस्य कार्यस्योत्पत्त्यनौ-
चित्यादपि न क्षणिकवादे सम्भवति कार्यकारणभावः ।
उपादानकारणानुगततयैव कार्यानुभवादित्यर्थः ॥ ३९ ॥
उपादानकारणमधिकृत्यैव दूषणान्तरमाह ।

तद्भावे तदयोगादुभयव्यभिचारादपि न ॥ ४० ॥

यतः पूर्वस्य भावकाल उत्तरस्यासम्बन्धोऽत उभयव्य-
भिचारादन्वयव्यतिरेकव्यभिचारादपि न कार्यकारणभाव
इत्यर्थः । तथाहि यदोपादेयोत्पत्तिस्तदोपादानं यदा चोपा-
दानाभावस्तदोपादेयोत्पत्त्यभाव इत्यन्वयव्यतिरेकेणैवोपा-
दानोपादेययोः कार्यकारणभावग्रहो भवति । तत्र क्षण-
कत्वेन क्रमिकयोस्तयोर्विरुद्धकालतयान्वयव्यतिरेकव्यभिचा-
राभ्यां न कार्यकारणभावसिद्धिरिति ॥ ४० ॥ ननु निमि-
त्तकारणस्यैवोपादानकारणस्यापि पूर्वभावमात्रेणैव कार-
णतास्तु तत्राह ।

पूर्वभावमात्रे न नियमः ॥ ४१ ॥

पूर्वभावमात्राभ्युपगमे चेदमेवोपादानमिति नियमो न
स्यान्निमित्तकारणानामपि पूर्वभावाविशेषात् । उपादान-
निमित्तयोर्विभागः सर्वलोकसिद्ध इत्यर्थः ॥ ४१ ॥ अपरे तु
नास्तिका आहुः । विज्ञानातिरिक्तवस्त्वभावेन बन्धोऽपि
विज्ञानमात्रं स्वप्नपदार्थवत् । अतोऽत्यन्तमिथ्यात्वेन न तत्र
कारणमस्तीति । तन्मतमपाकरोति ।

न विज्ञानमात्रं वाच्यप्रतीतिः ॥ ४२ ॥

न विज्ञानमात्रं तत्त्वं वाच्यार्थानामपि विज्ञानवत्
प्रतीतिसिद्धत्वादित्यर्थः ॥ ४२ ॥ ननु लाघवतर्केण स्वप्ना-
दिदृष्टान्तैर्दृश्यत्वहेतुकमिथ्यात्वानुमानेन वाच्यवस्त्वनुभवो

वाधनोयोऽत्र भवतां श्रुतिस्मृती अपि सच्चिद्दीदं सर्वं तस्मा-
द्विज्ञानमेवास्ति न प्रपञ्चो न संसृतिरित्यादी इत्यतो
दूषणान्तरमाह ।

तदभावे तदभावाच्छून्यं तर्हि ॥ ४३ ॥

तर्हि वाच्याभावे शून्यमेव प्रसज्येत न तु विज्ञानमपि ।
कुतः । तदभावे तदभावाद्वाच्याभावे विज्ञानस्याप्यभावप्र-
सङ्गाद्विज्ञानप्रतीतेरपि बांक्ष्यप्रतीतिवदवस्तुविषयत्वानुमा-
नसम्भवात् । विज्ञानप्रामाण्यस्य काप्यसिद्धत्वाच्च । तथा
विज्ञाने प्रमाणानामपि बाक्ष्यतयापलापाच्चेत्यर्थः । नन्व-
नुभवे कस्यापि विवादाभावेन नास्ति तत्र प्रमाणपेक्षेति
चेन्न शून्यवादिनामेव तत्र विवादात् । अथासतापि
प्रमाणेन वस्तु सिध्यति विषयाबाधस्यैव प्रामाण्यप्रयोजक-
त्वान्न तु प्रमाणपारमार्थिकत्वस्येति चेन्न । एवं सत्यसत्प्र-
माणस्य सर्वत्र सुलभत्वेन काप्यर्थे प्रमाणान्वेषणस्यायो-
गात् । अथासन्नाध्येऽपि व्यावहारिकसत्त्वरूपो विशेषः
प्रमाणादिष्वेष्टव्य इति चेत् । आयातं मार्गेण । किं पुन-
रिदं व्यावहारिकत्वम् । यदि परिणामित्वं तदास्माभिर-
प्रीदृशमेव सत्त्वं ग्राह्यग्राहकप्रमाणानामिष्टं श्रुतिरजतादि-
तुल्यत्वस्यैव प्रपञ्चेऽस्माभिः प्रतिषेधात् । यदि पुनः प्रतीय-
मानतामात्रं तदापि तादृशैरेव प्रमाणैर्बाक्ष्यार्थस्यापि
सिद्धिप्रसङ्गात् । लाघवतर्कानुगृहीतेन यथाकथञ्चिदनुमा-

नैनैव बाधस्तु विज्ञानेऽपि समान इति । एतेनाधुनिकानां
वेदान्तिब्रुवाणामपि मतं विज्ञानवादतुल्ययोगक्षेमतया
निरस्तम् । विज्ञानमात्रसत्यताप्रतिपादकश्रुतिस्मृतयस्तु
कूटस्थत्वरूपां पारमार्थिकसत्तामेव वाच्यानां प्रतिषेधन्ति ।
न तु परिणामित्वरूपां व्यावहारिकसत्तामपि ।

यत् तु कालान्तरेणापि नान्यसंज्ञासुपैति वै ।
परिणामादिसम्भूतां तद्वस्तु नृप तच्च किम् ॥
वस्तु राजेति यस्मिन्नेति यत् तु राजभटादिकम् ।
तथान्यच्च नृपेत्यं तु न सत् सङ्कल्पनामयम् ॥

इति विष्णुपुराणादिभ्यः परिणामित्वस्यैवासत्तात्वावग-
मादिति । सङ्कल्पनामयमीश्वरादिसङ्कल्परचितम् । एतेन ।

विज्ञानमयमेवैतदशेषमवगच्छत ।

इत्यादिना विष्णुपुराणे मायामोहरूपिणा विष्णुना-
सुरेभ्योऽपि तत्त्वमेवोपदिष्टम् । ते त्वनधिकारादिदोषै-
र्विपरीतार्थग्रहणेन विज्ञानवादिनो नास्तिका बभूवुरित्यव-
गन्तव्यम् । तदेतत् सर्वं ब्रह्ममीमांसाभाष्ये मायावाद-
निरसनप्रसङ्गतो विस्तारितमस्त्राभिः ॥४३॥ नन्वेवं भवतु
शून्यमेव तत्त्वं तदा रुतरामेव बन्धकारणान्वेषणं न युक्तं
तुच्छत्वादिति नास्तिकाशिरोमणिः प्रत्यवतिष्ठते ।

शून्यं तत्त्वं भावो विनश्यति वस्तुधर्मत्वाद्दिनाशस्य ॥४४॥

अन्यमेव तत्त्वं यतः सर्वोऽपि भावो विनश्यति यच्च
विनाशी स मिथ्या स्वप्नवत् । अतः सर्ववस्तूनामाद्यन्त-
योरभावमात्रत्वान्मध्ये क्षणिकसत्त्वं सांस्कृतिकं न पारमा-
र्थिकं बन्धादि । ततः किं केन बध्येतेत्याशयः । भावानां
विनाशित्वे हेतुर्वस्तुधर्मत्वाद्दिनाशस्येति । विनाशस्य वस्तु
स्वभावत्वात् । स्वभावं तु विहाय न पदार्थस्तिष्ठतीत्यर्थः ॥
४४ ॥ परिहरति ।

अपवादमात्रमवुद्धानाम् ॥४५॥

भावत्वाद्दिनाशित्वमिति मूढानामपवादमात्रं मिथ्या-
वाद एव । नाशकारणाभावेन निरवयवद्रव्याणां नाशो-
सम्भवात् । कार्याणामपि विनाशासिद्धेः । घटो जीर्ण
इति प्रत्ययवदेव घटोऽतीत इत्यादिप्रतीत्या घटादेरतीता-
ख्याया अवस्थाया एव सिद्धेः । अव्यक्ततायाश्च कार्यातीत-
ताभ्युपगमेऽस्मान्तप्रवेश एव । किञ्च विनाशस्य प्रपञ्च-
तत्त्वताभ्युपगमेऽपि विनाश एव बन्धस्य पुरुषार्थः सम्भव-
त्येवेति । कश्चित् तु व्याचष्टे । शून्यं तत्त्वमित्यज्ञानां कुत्सि-
तवादमात्रं न पुनरत्र युक्तिरस्ति । प्रमाणसत्त्वासत्त्ववि-
कल्पासहत्वात् । शून्ये प्रमाणाङ्गीकारे तेनैव शून्यता-
क्षतिः । अनङ्गीकारे प्रमाणाभावान्न शून्यसिद्धिः । स्वतः
सिद्धौ च चिद्रूपताद्यापत्तिरित्यर्थ इति । न च ।

न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः ।

न सुसुक्ष्मं वै सुक्तं इत्येषा परमार्थता ॥

सर्वशून्यं निरालम्बं स्वरूपं यत्र चिन्त्यते ।

अभावयोगः स प्रोक्तो येनात्मानं प्रपश्यति ॥

इति श्रुतिस्मृतिभ्यामपि शून्यं तत्त्वतया प्रतिपाद्यत इति वाच्यम् । पुरुषाणां निरोधाद्यभावस्यैव तादृशीषु श्रुतिषु तत्त्वतयोक्तत्वात् । पूर्वोत्तरवाक्याभ्यां पुरुषस्यैव प्रकरणात् । विलीनविश्वचिदाकाशस्यैवैतादृशस्मृतिषु तत्त्वतया प्रतिपादनाच्च ।

तैलोक्यं गगनाकारं नभस्तुल्यं वपुः स्वकम् ।

वियद्गामि मनो ध्यायन् योगी ब्रह्मैव गीयते ॥

इत्यादिवाक्यान्तरैरेकवाक्यत्वात् । आकाशशून्ययोः पर्यायत्वादिति । मनोमहत्तत्त्वाद्यखिलान्तःकरणं वियद्गामि चिदाकाशे लीनम् ॥४५॥ दूषणान्तरमाह ।

उभयपक्षसमानक्षेमत्वादयमपि ॥४६॥

क्षणिकवाह्यविज्ञानोभयपक्षयोः समानक्षेमत्वात् तुल्यनिरसनहेतुकत्वादयमपि पक्षो विनश्यतीत्यनुषङ्गः । क्षणिकपक्षनिरासहेतुर्हि प्रत्यभिज्ञानुपपत्त्यादिः शून्यवादेऽपि समानः । तथा विज्ञानपक्षनिरासहेतुर्वाह्यप्रतीत्यादिरप्यत्र समान इत्यर्थः ॥ ४६ ॥ यदपि दुःखनिवृत्तिरूपतया तत्त्वाधनतया वा शून्यतैवास्तु पुरुषार्थ इति तैर्मन्यते तदपि दुर्घटमित्याह ।

अपुरुषार्थत्वमुभयथा ॥४७॥

उभयथा स्वतः परतश्च सून्यतायाः पुरुषार्थत्वं न सम्भवति । स्वनिष्ठत्वेनैव सुखादीनां पुरुषार्थत्वात् । स्थिरस्य च पुरुषस्यानभ्युपगमादित्यर्थः ॥४७॥ तदेवं बन्धकारणविषये नास्तिकमतानि दूषितानि । ब्रह्मणोऽप्यनिरस्तावशिष्टान्यास्तिकसम्भाव्यान्यन्यानि बन्धकारणानि निरस्यन्ते ।

न गतिविशेषात् ॥४८॥

प्रकरणाद्वन्धो लभ्यते । न गतिविशेषात् शरीरप्रवेशादिरूपादपि पुरुषस्य बन्ध इत्यर्थः ॥ ४८ ॥ अत्र हेतुमाह ।

निष्क्रियस्य तदसम्भवात् ॥४९॥

निष्क्रियस्य विभोः पुरुषस्य गत्यसम्भवादित्यर्थः ॥४९॥ ननु श्रुतिस्मृत्योरिहलोकपरलोकगमनागमनश्रवणात् पुरुषस्य परिच्छिन्नत्वमेवास्तु । तथा च श्रुतिरपि । अङ्गष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मेत्यादिरित्याशङ्कामपाकरोति ।

सूतृत्वाद्घटादिवत् समानधर्मापत्तावपसिद्धान्तः ॥ ५० ॥

यदि च घटादिवत् पुमान् सूतृः परिच्छिन्नः स्वीक्रियते । तदा सावयवत्वविनाशित्वादिना घटादिसमान-

धर्मापत्तावपसिद्धान्तः स्यादित्यर्थः ॥ ५० ॥ गतिश्रुतिसुप-
पादयति ।

गतिश्रुतिरप्युपाधियोगादाकाशवत् ॥ ५१ ॥

या च गतिश्रुतिरपि पुरुषेऽस्ति सा विभुत्वश्रुतिस्मृति-
युक्त्यनुरोधेनाकाशस्येवोपाधियोगादेव मन्तव्येत्यर्थः । तत्र
च प्रमाणम् ।

घटसंघतमाकाशं नीयमाने घटे यथा ।

घटो नीयेत नाकाशं तद्वज्जीवो नभोपमः ॥

बुद्धेर्गुणेनात्मगुणेन चैव आराग्रमात्रो ह्यवरोऽपि दृष्टः ।

इत्यादिश्रुतिः । नित्यः सर्वगतः स्थाणुरित्यादिका
च स्मृतिः । मध्यमपरिमाणत्वे सावयवत्वापत्त्या विनाशित्व-
मणुत्वे च देहव्यापिज्ञानाद्यनुपपत्तिरित्यादिश्च युक्ति-
रिति । अत एव ।

प्रकृतिः कुरुते कर्म शुभाशुभफलात्मकम् ।

प्रकृतिश्च तदश्नाति त्रिषु लोकेषु कामगा ॥

इत्यादिस्मृतिभिः प्रकृतेरेव विशिष्य क्रियारूपा गतिः
स्मर्यत इति ॥ ५१ ॥

न कर्मणाप्यतद्धर्मत्वात् ॥ ५२ ॥

कर्मणा दृष्टेनापि साक्षान्न पुरुषस्य बन्ध । कुतः ।

पुरुषध

रूपेण

त्यार्थि

बन्धः स

बन्ध

पत्तिरि

न्येन व

धादिति

पु

चेत्या

समाप्तै

दृक्केने

रवधा

स्वाभा

स्वाभा

पत्तिरि

माशङ्क

पुरुषधर्मत्वाभावादित्यर्थः । पूर्वं विहितनिषिद्ध्यापार-
रूपेण कर्मणा बन्धो निराकृतः । अत्र तु तज्जन्यादृष्टेने-
त्यार्थिकविभागादपौनरुक्त्यम् ॥ ५२ ॥ नन्वन्यधर्मेणाप्यन्यस्य
बन्धः स्यात् तत्राह ।

अतिप्रसक्तिरन्यधर्मत्वे ॥ ५३ ॥

बन्धतत्कारणयोर्भिन्नधर्मत्वेऽतिप्रसक्तिसुक्तस्यापि बन्धा-
पत्तिरित्यर्थः ॥ ५३ ॥ किं वज्रना । स्वभावादिकर्मान्तैर-
न्येन वा केनापि पुरुषस्य बन्धोत्पत्तिर्न घटते श्रुतिविरो-
धादिति साधारणं वाचकमाह ।

निर्गुणादिश्रुतिविरोधश्चेति ॥ ५४ ॥

पुरुषबन्धस्यानौपाधिकत्वे साक्षी चेता केवलो निर्गुण-
श्चेत्यादिश्रुतिविरोधश्चेत्यर्थः । इतिशब्दो बन्धहेतुपरीक्षा-
समाप्तौ ॥ ५४ ॥ तदेवं न स्वभावतो ब्रह्मस्येत्यादिना प्रघ-
ट्टकेनेतरप्रतिषेधतः प्रकृतिपुरुषसंयोग एव साक्षाद्बन्धहेतु-
रवधारितः । तत्रेयमाशङ्का । ननु प्रकृतिसंयोगोऽपि पुरुषे
स्वाभाविकत्वादिविकल्पग्रस्तः कथं न भवति संयोगस्य
स्वाभाविकत्वकालादिनिमित्तकत्वे हि सुक्तस्यापि बन्धा-
पत्तिरित्यादिदोषा यथायोग्यं समाना एवेति । तामिमा-
माशङ्कां परिहरति ।

तद्योगोऽप्यविवेकान्न समानत्वम् ॥ ५५ ॥

पूर्वोक्ततद्योगोऽपि पुरुषस्याविवेकाद्वक्ष्यमाणादविवेका-
 देव हि निमित्तात् संयोगो भवति । अतो नोक्तदोषाणां
 समानत्वमस्तीत्यर्थः । स चाविवेको सुक्तेषु नास्तीति न
 तेषां पुनः संयोगो भवतीति । नन्वविवेकोऽत्र न प्रकृति-
 पुरुषाभेदसाक्षात्कारः । संयोगात्प्रागसत्त्वात् । किन्तु
 विवेकप्रागभावो विवेकाख्यज्ञानवासना वा तदुभयमपि न
 पुरुषधर्मः । किन्तु बुद्धिधर्म एवेत्यन्यधर्मेणान्यत्र संयोगेऽति-
 प्रसङ्गदोषसाध्यमस्येवेति चेत् । मैवम् । विषयतासम्ब-
 न्धेनाविवेकस्य पुरुषधर्मत्वात् । तथा च प्रकृतिर्बुद्धिरूपा
 सती यस्यै स्वामिपुरुषाय तनुं विविच्य न दर्शितवती स्ववृ-
 त्तिदर्शनार्थं तदीयबुद्धिरूपेण तत्रैव पुरुषे संयुज्यत इति
 व्यवस्ययातिप्रसङ्गाभावात् । तदुक्तं कारिकाया

पुरुषस्य दर्शनार्थं कैवल्यार्थं तथा प्रधानस्य ।

पङ्ग्वन्धवदुभयोरपि संयोगस्तत्कृतः सर्गः ॥

इति । स्वामिने पुरुषाय प्रधानेन दर्शयितुं तयोः
 कैवल्यार्थं चेत्यर्थः । अविवेकस्य वृत्तिरूपत्वं तु वाङ्मार्तं
 न तु तत्त्वं चित्तस्थितेरित्यागामिच्छूत्रे वक्ष्यामः । अविवे-
 कश्च संयोगद्वारैव बन्धकारणं प्रलये बन्धादर्शनात् । अवि-
 वेकनाशेऽपि जीवन्मुक्तस्य दुःखभोगदर्शनाच्च । अतः
 साक्षादेवाविवेको बन्धकारणं प्राङ्गोक्तः । ननु भोग्य-
 भोक्तृभावनियामकत्वेन कृत्प्रस्थानादिस्वस्वामिभावस्य कर्मा-

दीनां वा संयोगहेतुत्वमस्तु किमित्यविवेकोऽपि संयोग-
हेतुरिष्यत इति चेन्न ।

पुरुषः प्रकृतिस्थो हि भुङ्क्ते प्रकृतिजान् गुणान् ।

कारणं गुणसङ्गोऽस्य सदसद्योनिजन्मसु ॥

इति गीतायां सङ्गाख्याभिमानस्य संयोगहेतुत्वस्मर-
णात् । वक्ष्यमाणादिवाक्ययुक्तिस्थित्या न्यथा ज्ञानता मोक्षस्य
श्रुतिस्मृतिसिद्धस्यानुपपत्तेः । अथैवमपि स्वोपाधिकर्मा-
दिकमपि संयोगकारणं भवति तद्विज्ञाय कथमविवेक एव
केवलं तत्र कारणमुच्यत इति । उच्यते । अविवेकापेक्षया
कर्मादीनामपि परन्तरयैव पुरुषसम्बन्धः । तथाविवेक
एव पुरुषेण साक्षाच्छेत्तुं शक्यते कर्मादिकं त्वविवेकाख्य-
हेतुच्छेदद्वारैवेत्याशयेनाविवेक एव मुख्यतः संयोगहेतु-
तयोक्त इति । अयं चाविवेकोऽगृहीतासंसर्गकमुभयज्ञान-
मविद्यास्थलाभिषिक्त एव विवक्षितः । बन्धो विपर्ययाद्विप-
र्ययभेदाः पञ्चेत्यागामिसूत्रद्वयात् तस्य हेतुरविद्येति योग-
क्षेत्रेऽप्यविद्याया एव पञ्चपर्वाया बुद्धिपुरुषसंयोगहेतुताव-
चनाच्चान्यथाख्यात्यनभ्युपगममात्र एव योगतोऽत्र विशेषौ-
चित्यात् । न पुनरविवेकोऽत्राभावमात्रं विवेकप्रागभावो
वा । मुक्तस्यापि बन्धापत्तेः । जीवन्मुक्तस्यापि भाविविवेक-
व्यक्तिप्रागभावेन धर्माधर्मोत्पत्तिद्वारा पुनर्वन्धप्रसङ्गाच्च ।
तथागामिसूत्रस्य ध्वान्तदृष्टान्तानुपपत्तेः । अभावस्य ध्वा-

न्तवदावरकत्वासम्भवात् । तथा दृष्टिङ्गासावप्यविवेकस्य
 श्रूयमाणौ नोपपद्येयातामिति । अस्मन्मते च वासना-
 रूपस्यैवाविवेकस्य संयोगाख्यजन्महेतुतया तमोवदावर-
 कत्वदृष्टिङ्गासादिकमञ्जसैवोपपद्यते । तस्य हेतुरविद्येति
 पातञ्जलसूत्रे च भाष्यकारैरविद्याशब्देनाविद्याबीजं व्या-
 ख्यातम् । ज्ञानस्य संयोगोत्तरकालीनत्वेन संयोगाजनक-
 त्वादिति । अपि च पुरुषः प्रकृतिस्थो हि भुङ्क्ते इत्यादि-
 वाक्येष्वभिमानाख्यसंयोगस्यैव प्रकृतिस्थताख्यसंयोगहेतुता-
 वगम्यते । अत एव चाविद्या नाभावोऽपि तु विद्याविरो-
 धिज्ञानान्तरमिति योगभाष्ये व्यासदेवैः प्रयत्नेनावधृतम् ।
 तस्मादविवेकाविद्ययोस्तुल्ययोगक्षेमतयाविवेकस्यापि ज्ञान-
 विशेषत्वमिति सिद्धम् । अयं चाविवेकस्त्रिधा संयोगाख्य-
 जन्महेतुः साक्षाद्वर्माधर्मोत्पत्तिद्वारा रागादिदृष्टद्वारा च
 भवति । सति मूले तद्विपाक इति योगसूत्रात् कर्तास्मीति
 निबद्धत इति सूत्रेः । वीतरागजन्मादर्शनादिति न्याय-
 सूत्राच्च । तदुक्तं मोक्षधर्मेऽपि ।

ज्ञानेन्द्रियाणीन्द्रियार्था नोपसर्पन्त्यतर्पुलम् ।

हीनञ्च करणैर्देही न देहं पुनरर्हति ॥

तस्मात् तर्पात्मकाद्रागाद्वीजाज्जायन्ति जन्तवः ।

इति । रागस्त्वविवेककार्य इति योगसूत्राभ्यामप्येतत्
 प्रत्येतथ्यं समानतन्त्रन्यायात् । तच्च सूत्रद्वयं क्लेशमूलः

क्लेशश्चाकर्माशयः । सति मूले तद्विपाको जात्यायुर्भोगा इति ।
क्लेशश्चाविद्यादिपञ्चकमिति । अविवेकस्य बन्धजनने द्वार-
जातं च पिण्डीकृत्येश्वरगीतायामुक्तम् ।

अनात्मन्यात्मविज्ञानं तस्माद्दुःखं तथेतरत् ।

रागद्वेषादयो दोषाः सर्वे भ्रान्तिनिवन्धनाः ॥

कार्यो ह्यस्य भवेद्दोषः पुण्यापुण्यमिति श्रुतिः ।

तद्दोषादेव सर्वेषां सर्वदेहसमुद्भवः ॥

इति । एतदेव न्याये सूत्रितम् । दुःखजन्मप्रवृत्तिदोष-
मिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तरापायादपवर्ग-
इति तदेवं संयोगाख्यजन्मद्वारा बन्धाख्यहेयस्य मूलकार-
णमविवेक इति हेयहेतुः प्रतिपादितः ॥ ५५ ॥ इतः
परं क्रमप्राप्तं हानोपायव्यूहमतिविस्तरेणाशास्त्रसमाप्तिः
प्रतिपादयति । अन्तरान्तरा चोक्तव्यूहानपि विस्तार-
यिष्यति ।

नियतकारणात् तदुच्छिन्तिर्ध्वान्तवत् ॥ ५६ ॥

शुक्तिरजतादिस्थले लोकसिद्धं यन्नियतकारणं विवे-
कसाक्षात्कारस्तस्मात् तस्याविवेकस्योच्छिन्तिर्भवति ध्वान्त-
वत् । यथा ध्वान्तमालोकादेव नियतकारणान्नश्यति
जोपायान्तरेण तथैवाविवेकोऽपि विवेकादेव नश्यति न तु
कर्मादिभ्यः साक्षादित्यर्थः । तदेतदुक्तं योगसूत्रेण विवेक-

ख्यातिरविज्ञवा हानोपाय इति कर्मादीनि तु ज्ञानस्यैव
साधनानि योगाङ्गानुष्ठानादशुद्धिद्वये ज्ञानदीप्तिराविवेक-
ख्यातेरिति योगसूत्रेण सत्त्वशुद्धिद्वारा ज्ञान एव योगा-
ङ्गान्तर्गतसर्वकर्मणां साधनत्वावधारणादिति । प्राचीनास्तु
वेदान्तिनो मोक्षेऽपि कर्मणो ज्ञानाङ्गत्वमाहुः । विद्यां
चाविद्यां च यस्तद्देहोभयं सहाविद्ययाऽद्वयं तीर्त्वा विद्यया-
ऽद्वयमश्नुत इति श्रुतौ सहकारित्वेन चेति वेदान्तसूत्रे
चाङ्गाङ्गिभावेन ज्ञानकर्मणोः सहकारित्वावधारणात् ।

ज्ञानिनाज्ञानिना वापि यावद्देहस्य धारणम् ।

तावद्वर्णाश्रमप्रोक्तं कर्त्तव्यं कर्ममुक्तये ॥

इत्यादिस्मृतेऽत्र । उपमर्दं चेति वेदान्तसूत्रेण तु कर्म-
त्यागो योगारूढस्य न्यायप्राप्तोऽनूद्यत एव ज्ञानस्य मुख्यतो
मोक्षहेतुत्वं व्यवस्थापयितुम् । यदि हि विक्षेपकत्वात्
कर्म ज्ञानाभ्यासस्य विरोधि भवेत् तदा गुणलोपे न
गुणिन इति न्यायेन प्रधानरक्षार्थमङ्गभूतं कर्मैव त्याज्यं
जडभरतादिवदित्याशयादिति । तेषां मतेऽपि विवेकद्वार-
तां विना विवेकनाशकत्वं कर्मणो नैव सिद्धतीति न
तद्विरोधः । अत्र सूत्रे ध्वान्तस्यालोकनाश्वत्ववचनात्
तमोऽपि द्रव्यमेव । न त्वालोकाभावः । असति [बाधके
नीलं तम इत्यादिप्रत्ययानां भ्रमत्वानौचित्यात् । न च
कृमेनैवोपपत्तावतिरिक्तकल्पनागौरवमेव बाधकमिति वा-

च्यम् । एवं च सति विज्ञानमात्रेणैव स्वप्नवत् सर्वव्यवहारोपपत्तावतिरिक्तकल्पनागौरवेण वाच्चार्यप्रतीतेरपि बाधामत्तेः । तस्मादत्र प्रामाणिकत्वादगौरवं न दोषायेति । ननु विवेकज्ञानं विनाशविवेकाख्यज्ञानव्यक्तीनां स्वस्वदृतीयक्षणेऽवश्यं विनाशाज्ज्ञानस्य तन्नाशकत्वं किमर्थमिष्यत इति चेत् । अविवेकशब्देन तदासनाया एव पूर्वसूत्रे व्याख्यातत्वात् । अनागतावस्थस्याविवेकस्यास्मान्मते नाशसम्भवाच्चेति ॥ ५६ ॥ ननु प्रकृतिपुरुषाविवेक एव चेत्संयोगद्वारा बन्धहेतुस्तयोर्विवेक एव च मोक्षहेतुस्तर्हि देहाद्यभिमानसत्त्वेऽपि मोक्षः स्यात् । तच्च श्रुतिस्मृतिन्यायविरुद्धमिति तत्राह ।

प्रधानाविवेकादन्याविवेकस्य तद्वाने हानम् ॥ ५७ ॥

पुरुषे प्रधानाविवेकात् कारणाद्योऽन्याविवेको बुद्धाद्यविवेको जायते कार्याविवेकस्य कार्यतयानादिकारणाविवेकमूलकत्वात् तस्य प्रधानाविवेकहाने सत्यवश्यं हानमित्यर्थः । यथा शरीरादात्मनि विविक्ते शरीरकार्येषु रूपादिष्वविवेको न सम्भति तथा कूटस्थत्वादिधर्मैः प्रधानात् पुरुषे विविक्ते तत्कार्येषु परिणामादिधर्मकेषु बुद्धादिष्वभिमानो नोत्पत्तुमुत्पद्यते तुल्यन्यायात् कारणाभावाच्चेति भावः । तदेतत् स्मर्यते ।

चित्राधारपटत्यागे त्यक्तं तस्य हि चित्रकम् ।

प्रकृतेर्विरमे चेत्यं ध्यायिनां के स्मरादयः ॥

इति विरमो विरामस्थायः । आदिशब्देन द्रव्यरूपा
अपि विकारा ग्राह्या इति । यच्च बुद्धिपुरुषविवेकादेव
मोक्ष इत्यपि कचिदुच्यते । तत्र स्थूलसूक्ष्मबुद्धिग्रहणात्
प्रकृतेरपि ग्रहणम् । अन्यथा बुद्धिविवेकेऽपि प्रकृत्यभि-
मानसम्भवादिति । ननु बुद्ध्याद्यभिमानातिरिक्ते प्रकृत्यभि-
माने किं प्रमाणमहमन्न इत्याद्यखिलाभिमानानां बुद्ध्या-
दिविषयत्वेनैवोपपत्तेरिति चेन्न ।

सृत्वा सृत्वा पुनः सृष्टौ स्वर्गीं स्यां मा च नारकी ।

इत्याद्यभिमानानां प्रधानविषयत्वं विनानुपपत्तेः ।
अतीतानां बुद्ध्याद्यखिलकार्याणां पुनः सृष्ट्यभावात् प्रधा-
नस्य त्विदमेव प्रलयानन्तरं जन्म यद्बुद्ध्यादिरूपैकपरिणा-
मत्यागेनापरबुद्ध्यादिरूपतया परिणमनमिति । न चा-
त्मनि जन्मादिज्ञानमभिमान एव न भवति पुरुषस्यापि
लिङ्गशरीरसंयोगवियोगरूपयोर्जन्ममरणयोः पारमार्थिक-
त्वादिति वाच्यम् ।

न जायते म्रियते वा कदाचित् ।

नायं भूत्वा भविता वा न भूयः ॥

इत्यादिवाक्यैर्जन्मादिप्रतिषेधेनोत्पत्तिविनाशाभिमान-
रूपस्यात्मनि जन्मादिज्ञानस्य सिद्धेरप्रसक्तस्य प्रतिषेधायो-
गात् । किञ्च बुद्ध्यादिषु पुरुषाणामभिमानोऽनादिर्वक्तुं न

शक्यते बुद्धादीनां कार्यत्वात् । अतः कार्येष्वभिमानव्य-
वस्थार्थं नियामकाकाङ्क्षायां कारणाभिमान एव नियामक-
तया सिध्यति लोके दृष्टत्वात् कल्पनायाश्च दृष्टानुसारि-
त्वात् । यथा लोके दृष्टः क्षेत्राभिमानात् क्षेत्रजन्यधान्या-
दिष्वभिमानः । सुवर्णाभिमानाच्च तज्जन्यकटकादिष्वभि-
मानः । तयोर्निवृत्त्या च तयोर्निवृत्तिरिति प्रधानाभिमा-
नतद्वासनयोश्च बीजाङ्कुरवदनादित्वान्न तदभिमाने निया-
मकान्तरापेक्षेति ॥५७॥ एवं प्रतिपादिते चतुर्थ्युहे पुन-
रियमाशङ्का । ननु पुरुषे चेद्बन्धमोक्षौ विवेकाविवेकौ
स्वीकृतौ तर्हि नित्यशुद्धबुद्धसुक्तस्येति स्वोक्तिविरोधः ।
तथा च ।

न विरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः ।

न सुसुक्ष्मं वै सुक्त इत्येषा परमार्थता ।

इत्यादिश्रुतिविरोधश्चेति । तां परिहरति ।

वाङ्मात्रं न तु तत्त्वं चित्तस्थितेः ॥५८॥

बन्धादीनां सर्वेषां चित्त एवावस्थानात् तत् पुरुषे
वाङ्मात्रं सर्वं स्फटिकलौहित्यवत् प्रतिविम्बमात्रत्वात् न तु
तत्त्वं तस्य भावः । अनारोपितं जपालौहित्यवदित्यर्थः ।
अतो नोक्तविरोध इति भावः । स समानः सन्नुभौ लोका-
वनुसञ्चरति ध्यायतीव लेलायतीवेत्यादिश्रुतयस्त्वत्र प्रमा-

णम् । पुरुषः समानो लोकयोरेकरूपः । इवशब्दाभ्यां
नानारूपत्वस्यौपाधिकत्वमुक्तम् । तथा चोक्तम् ।

वन्धमौक्षौ सुखं दुःखं मोहापत्तिश्च मायया ।

स्वप्ने यथात्मनः ख्यातिः संसृतिर्न तु वास्तवी ॥

इति । मायया मायाख्यप्रकृत्यौपाधिकीत्यर्थः । नन्वेवं
तुच्छस्य वन्धस्य ज्ञानं कथं पुरुषार्थः कथं बान्यधर्माभ्याम-
विवेकविवेकाभ्यामन्यस्य वन्धमोक्षस्वीकारे कर्मादिभिरिव
नाव्यवस्येति चेदतोक्तप्रायमपि पुनः प्रपञ्च्यते । यद्यपि
दुःखयोगरूपो वन्धो वृत्तिरूपौ च विवेकाविवेकौ चित्तस्यैव
तथापि पुरुषे दुःखप्रतिविम्ब एव भोग इत्यवस्तुत्वेऽपि
तद्वानं पुरुषार्थः । दुःखं मा भुञ्जायेति प्रार्थनात् । एवं
यस्मै पुरुषाय प्रकृतिरविवेकेनात्मानं दर्शितवती तद्वासना-
वशात् तमेव संयोगद्वारा बध्नाति नान्यम् । तथा यस्मै
विवेकेनात्मानं दर्शितवती तमेव स्ववियोगद्वारा मोचयति ।
वासनोच्छेदादिति व्यवस्थापि घटत इति । कर्मादिभि-
र्वन्धाभ्युपगमेत्वेवं व्यवस्था न घटते । कर्मादीनां साक्षि-
भास्यत्वाभावेन साक्षात् पुरुषेष्वप्रतिविम्बनादिति ॥ ५८ ॥
ननु वन्धादिकं चेत् पुरुषे बाध्नात्वं तर्हि अवगणेन युक्त्या वा
तस्य बाधो भवतु किमर्थं अतिस्मृत्योः साक्षात्कारपर्यन्तं
विवेकज्ञानमुपदिश्यते मोक्षहेतुतयेति । तत्राह ।

युक्तितोऽपि न बाध्यते दिङ्मूढवदपरोक्षादृते ॥ ५९ ॥

युक्तिर्मननम् । अपिशब्दः अवणसमुच्चयार्थः । वाङ्-
मात्रमपि पुरुषस्य बन्धादिकं अवणमननमात्रेण न बाध्यते
साक्षात्कारं विना यथा दिङ्मूढस्य जनस्य बाङ्मात्रमपि
दिग्वैपरीत्यं अवणयुक्तिभ्यां न बाध्यते साक्षात्कारं विनेत्यर्थः ।
प्रकृते चेदमेव बाध्यत्वं यत्पुरुषे बन्धादिवृद्धिनिवृत्तिर्न त्वभा-
वसाक्षात्कारः अवणादिना तदुत्पत्तिसम्भावनाया अप्यभा-
वादिति । अथवेत्यं व्याख्येयम् । ननु नियतकारणात् तदु-
च्छित्तिरित्यनेन विवेकज्ञानमविवेकोच्छेदकमुक्तम् । तज्ज्ञानं
किं अवणादिसाधारणमुतास्ति कश्चिद्विशेष इत्याकाङ्क्षाया-
माह । युक्तितोऽपीत्वादिसूत्रम् । अविवेको युक्तिः अव-
णतश्च न बाध्यते नोच्छिद्यते विवेकापरोक्षं विना दिङ्मो-
हवदित्यर्थः । साक्षात्कारभ्रमे साक्षात्कारविशेषदर्शनस्यैव
विरोधित्वादिति ॥ ५६ ॥ तदेवं विवेकसाक्षात्कारान्नोक्षं
प्रतिपाद्येतः परं विवेकः प्रतिपादनीयः । तत्रादौ प्रकृति-
पुरुषादीनां विवेकतः सिद्धौ प्रमाणानुपपत्त्यन्ते ।

अचाक्षुषाणामनुमानेन बोधो धूमादिभिरिव वज्जेः ॥ ६० ॥

अचाक्षुषाणामप्रत्यक्षाणाम् । केचित् तावत् पदार्थाः
स्थूलभूततत्कार्यदेहादयः प्रत्यक्षसिद्धा एव । प्रत्यक्षेणासि-
द्धानां प्रकृतिपुरुषादीनामनुमानेन प्रमाणेन बोधः पुरुष-
निष्ठफलसिद्धिर्भवति यथा धूमादिभिर्जनितेनानुमानेन
वज्जेः सिद्धिरित्यर्थः । अनुमानासिद्धमप्यागमात् सिद्ध-

तीत्यपि बोध्यम् । अस्य शास्त्रस्यानुमानप्राधान्यात् तु केवलानुमानस्य मुख्यतयैवोपन्यासो न त्वागमस्यानपेक्षेति । तथा च कारिका ।

सामान्यतस्तु दृष्टादतीन्द्रियाणां प्रतीतिरनुमानात् ।

तस्मादपि चासिद्धं परोक्षमाप्तागमात् सिद्धम् ॥

इति । अनेन च सूत्रेणेदं मननशास्त्रमित्यवगम्यते ॥ ६० ॥ उक्तप्रमाणैः साध्यस्य विवेकस्य प्रतियोग्यनुयोगियदार्थानां सङ्ग्रहसूत्रं वक्ष्यमाणानुमानोपयोगिकार्यकारणभावमपि प्रदर्शयति ।

सत्त्वरजस्तमसां सास्यावस्था प्रकृतिः प्रकृतेर्महान् महतोऽहङ्कारोऽहङ्कारात् पञ्च तन्मात्राण्युभयमिन्द्रियं तन्मात्रेभ्यः स्थूलभूतानि पुरुष इति पञ्चविंशतिर्गणः ॥ ६१ ॥

सत्त्वादीनि द्रव्याणि न वैशेषिका गुणाः संयोगविभागवत्त्वात् । लघुत्वचलत्वगुरुत्वादिधर्मकत्वादिधर्मकत्वाच्च । तेष्वत्र शास्त्रे अत्यादौ च गुणशब्दः पुरुषोपकरणत्वात् पुरुषपशुबन्धकतिगुणात्मकमहदादिरज्जुनिर्मातृत्वाच्च प्रयुज्यते । तेषां सत्त्वादिद्रव्याणां या सास्यावस्था न्यूनानतिरिक्तावस्था न्यूनाधिकभावेनासंहतावस्थेति यावत् । अकार्यावस्थेति निष्कर्षः । अकार्यावस्थोपलक्षितं गुणसामान्यं प्रकृतिरित्यर्थः । यथाश्रुते वैषस्यावस्थायां प्रकृतिनाशप्रसङ्गात् ।

सत्त्वं रजस्तम इति एषैव प्रकृतिः सदा ॥

एषैव संवृतिर्जन्तोरस्याः पारे परं पदम् ॥

इत्यादिसृतिभिर्गुणमात्रस्यैव प्रकृतित्ववचनाच्च । सत्त्वादीनामनुगमाय सामान्येति । पुरुषव्यावर्तनाय गुणेति । महदादिव्यावर्तनाय चोपलक्षितान्तमिति । महदादयोऽपि हि कार्यसत्त्वादिरूपाः पुरुषोपकरणतया गुणाश्च भवन्तीति । तदत्र प्रकृतेः स्वरूपमेवोक्तम् । अस्या विशेषस्तु पश्चाद्वक्ष्यते । प्रकृतेः कार्यो महान् महत्तत्त्वं । महदादीनां स्वरूपं विशेषश्च वक्ष्यते । महत्तच्च कार्योऽहङ्कारः । अहङ्कारस्य कार्यद्वयं तन्मात्राण्युभयमिन्द्रियं च । तत्रोभयमिन्द्रियं बाह्याभ्यन्तरभेदेनैकादशविधम् । तन्मात्राणां कार्याणि पञ्च स्थूलभूतानि । स्थूलशब्दात् तन्मात्राणां सूक्ष्मभूतत्वमभ्युपगतम् । पुरुषस्तु कार्यकारणविलक्षण इति । इत्येवं पञ्चविंशतिर्गणः पदार्थव्यूह एतदतिरिक्तः पदार्थो नास्तीत्यर्थः । अथवा सत्त्वादीनां प्रत्येकव्यक्त्यानन्त्यं गणशब्दो वक्ति । अयं च पञ्चविंशतिको गणो द्रव्यरूप एव । धर्मधर्म्यभेदात् तु गुणकर्मसामान्यादीनामत्रैवान्तर्भावः । एतदतिरिक्तपदार्थसत्त्वे हि ततोऽपि पुरुषस्य विवेक्तव्यतया तदसंग्रहन्यूनतापद्येत । एतेन साङ्ख्यानमनियतपदार्थाभ्युपगम इति ब्रह्मप्रलाप उपेक्षणीयः । दिक्कालौ चाकाशमेव । दिक्कालावाकाशादिभ्य इत्यागमिसूत्रात् । एत एव पदार्थाः परस्परप्रवेशाप्रवेशाभ्यां क्वचित्

तन्त्र एकमेव क्वचित् तु षट् क्वचिच्च षोडश क्वचिच्च सङ्ख्या-
न्तरैरप्युपदिश्यन्ते । विशेषस्तु साधर्म्यवैधर्म्यमात्र इति
मन्तव्यम् । तथा चोक्तं भागवते ।

एकस्मिन्नपि दृश्यन्ते प्रविष्टानीतराणि च ।

पूर्वस्मिन् वा परस्मिन् वा तत्त्वे तत्त्वानि सर्वशः ॥

इति नानाप्रसङ्गानां तत्त्वानामृषिभिः कृतम् ।

सर्वं न्याय्यं युक्तिमत्त्वाद्विदुषां किमशोभनम् ॥

इति । एते च पदार्थाः श्रुतिष्वपि गणिताः यथा
गर्भोपनिषदि । अष्टौ प्रकृतयः षोडश विकारा इति ।
प्रज्ञोपनिषदि च पृथिवी च पृथिवीमात्रा चेत्यादिना ।
एवं मैत्रेयोपनिषदादिष्वपि । अष्टौ च प्रकृतयः कारि-
कया व्याख्याताः ।

सूक्ष्मप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त ।

षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः ॥

इति । एकमेवाद्वितीयं तत्त्वमिति श्रुतिस्मृतिप्रवादस्तु
सर्वतत्त्वानां पुरुषे विलापनेन शक्तिशक्तिमदभेदेनेत्यवि-
रोधः । लयस्तु सूक्ष्मीभावेनावस्थानं न तु नाश इति
तदुक्तम् ।

आसीज्ज्ञानमथोप्यर्थ एकमेवाविकल्पितम् ।

अविकल्पितमविभक्तम् । एतच्च ब्रह्ममीमांसाभाष्येऽद्वै-

तप्रसङ्गतो विस्तरेणोपपादितम् । विशेषस्त्वयं यत् शेषर-
वादेऽन्यतत्त्वानां तत्रैवाविभागादीश्वरचैतन्यमेवैकं तत्त्वम् ।
निरीश्वरवादे तु त्रिवेणिवदन्योन्याविभक्ततयैकस्मिन् कूटस्थे
तेजोमण्डलवदादित्यमण्डले प्रकृत्याख्यसूक्ष्मावस्थया मण्ड-
दादेरविभागादात्मैकैकं तत्त्वमिति तथा च वक्ष्यति । नाहै-
तश्रुतिविरोधो जातिपरत्वादिति ॥ ६१ ॥ एतेषु पदार्थेष्व-
चाक्षुषाणामनुमानेन बोधं प्रतिपादयति सूत्रजातेन ।

स्थूलात् पञ्चतन्मात्रस्य ॥ ६२ ॥

बोध इत्यनुवर्तते स्थूलं तावच्चाक्षुषमेव तच्च तन्मात्र-
कार्यतयोक्तम् । ततः स्थूलभूतात् कार्यात् तत्कारणतया
तन्मात्रानुमानेन स्थूलविवेकतो बोधः इत्यर्थः । आकाश-
साधारण्याय स्थूलत्वमत्र बाह्येन्द्रियग्राह्यगुणकत्वं शान्ता-
दिविशेषवत्त्वं वा । तन्मात्राणि च यज्जातीयेषु शान्तादि-
विशेषतयं न तिष्ठति तज्जातीयानां शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा-
नामाधारभूतानि सूक्ष्मद्रव्याणि स्थूलानामविशेषाः ।

तस्मिंस्तस्मिंस्तु तन्मात्रास्तेन तन्मात्रता स्मृता ।

न शान्ता नापि घोरास्ते न मूढाश्चाविशेषिणः ॥

इति विष्णुपुरादिभ्यः । अस्यायमर्थः तेषु तेषु भूतेषु
तन्मात्रास्तिष्ठन्तीति कृत्वा धर्मधर्म्यभेदाद्द्रव्याणामपि
तन्मात्रता स्मृता । ते च पदार्थाः शान्तघोरमूढाख्यैः स्थूल-
गतशब्दादिविशेषः शून्या एकरूपत्वात् । तथा च शान्ता-

द्विविशेषमून्यशब्दादिमत्त्वमेव भूतानां शब्दादितन्मात्रत्व-
मित्याशयः । अतोऽविशेषिणोऽविशेषसंज्ञिता इति । शान्तं
सुखात्मकं घोरं दुःखात्मकं मूढं मोहात्मकम् । तन्मात्राणि
च देवादिमात्रभोग्यत्वेन केवलं सुखात्मकान्येव सुखाधि-
क्यादिति । अत्रेदमनुमानम् । अपकर्षकाष्ठापन्नानि स्थूल-
भूतानि स्वविशेषगुणवद्द्रव्योपादानकानि स्थूलत्वाद्दृष्टप-
टादिवदिति । अत्रानवस्थापत्त्या सूक्ष्ममादायैव सार्धं
पर्यवस्यति । अनुकूलतर्कश्चात्र कारणगुणक्रमेण कार्यगु-
णोत्पत्तेर्वाधकव्यतिरेकेणापरिहार्यत्वम् । श्रुतिस्मृतयश्चेति ।
प्रकृतेः शब्दस्पर्शादिमत्त्वे तु बाधकमस्ति ।

शब्दस्पर्शविहीनं तद्रूपादिभिरसंयुतम् ।

त्रिगुणं तज्जगद्योनिरनादिप्रभवाप्ययम् ॥

इति विष्णुपुराणादिवाक्यजातम् । बुद्ध्यहङ्कारयोश्च
शब्दस्पर्शादिमत्त्वे भूतकारणत्वश्रुतिस्मृतय एव बाधिकाः
सन्ति । बाह्येन्द्रियग्राह्यजातीयविशेषगुणवत्त्वस्यैव भूत-
लक्षणत्वेन तयोरपि भूतत्वापत्त्या स्वस्य स्वकारणत्वानुप-
पत्तेरिति । नन्वेवं कारणद्रव्येषु रूपाद्यभावे तन्मात्र-
रूपादेः किं कारणमिति चेत् स्वकारणद्रव्याणां न्यूनाधि-
कभावेनान्योऽन्यं संयोगविशेष एव हरिद्रादीनां संयोगस्य
तदुभयारब्धद्रव्ये रक्तरूपादिहेतुत्वदर्शनात् । दृष्टानुसारेण
स्वाययहेतुसंयोगानामेव रूपादिहेतुत्वसम्भवे तार्किकाणां

परमाणुषु रूपकल्पनं तु हेयम् । सजातीयकारणगुणस्यैव
कार्यगुणारम्भकतेति तु तेषामपि न नियमः । तसरेणु-
महत्त्वादाववयववृद्धत्वादेरेव तैरपि हेतुत्वाभ्युपगमादिति
दिक् । इन्द्रियानुमानं चाकाशानुमानवद्दर्शनस्पर्शन-
वचनादिभिः प्रत्यक्षाभिर्दृष्टिभिरेवेति तदत्र नोक्तम् ।
तत्त्वान्तरेण तत्त्वान्तरानुमानानामेव प्रकृतत्वादिति न
न्यूनता । तन्मात्राणां चोत्पत्तौ योगभाष्योक्तप्रक्रियैव
ग्राह्या । यथाहङ्काराच्छब्दतन्मात्रं ततश्चाहङ्कारसहकृता-
च्छब्दतन्मात्राच्छब्दस्पर्शगुणकं स्पर्शतन्मात्रम् । एवं क्रमे-
णैकैकगुणदृष्ट्या तन्मात्राण्युत्पद्यन्त इति । या तु ।

आकाशस्तु विकुर्वाणः स्पर्शमात्रं ससर्ज ह ।

बलवानभवद्वायुस्तस्य स्पर्शो गुणो मतः ॥

इत्यादिना विष्णुपुराणे स्पर्शादितन्मात्रदृष्टिराका-
शादिस्थूलभूतचतुष्टयादुक्ता । सा भूतरूपेण परिणमन-
रूपैव मन्तव्या । आकाशादीनि जलान्तानि हि स्थूल-
भूतानि स्वस्वोत्तरभूतरूपेण स्वानुगततन्मात्राः स्वोपपन्नतः
परिणमयन्तीति ॥ ६२ ॥

वाह्याभ्यन्तराभ्यां तैश्चाहङ्कारस्य ॥ ६३ ॥

वाह्याभ्यन्तराभ्यामिन्द्रियाभ्यां तैः पञ्चतन्मात्रैश्च कार्यै-
स्तत्कारणतयाहङ्कारस्यानुमानेन बोध इत्यर्थः । अहङ्का-
रश्चाभिमानवृत्तिकमन्तःकरणद्रव्यं नत्वभिमानमात्रं द्रव्य-

स्यैव लोके द्रव्योपादानत्वदर्शनात् । सुषुप्त्यादावहङ्कार-
 वृत्तिनाशेन भूतनाशप्रसङ्गाद्वासनाश्रयत्वेनैवाहङ्काराख्य-
 द्रव्यसिद्धेरेति । अत्रेत्यमनुमानम् । तन्मात्रेन्द्रियाण्यभि-
 मानवद्द्रव्योपादानकान्यभिमानकार्यद्रव्यत्वात् । यन्नैवं
 तन्नैवम् । यथा पुरुषादिरिति । नन्वभिमानवद्द्रव्य-
 मेवासिद्धमिति चेदहं गौर इत्यादिवृत्त्युपादानतया चक्षु-
 रादिवत् तत्सिद्धेः । अनेन चानुमानेन मन आद्यति-
 रेकमात्रस्य तत्कारणतया प्रसाध्यत्वात् । अत्र चायमनु-
 कूलस्तर्कः वज्रं स्यां प्रजायेयेत्यादिश्रुतिसृष्टिभ्यस्तावद्भूता-
 दिवृष्टेरभिमानपूर्वकत्वाद्वबुद्धिवृत्तिपूर्वकवृष्टौ कारणतया-
 भिमानः सिद्धः । तत्र चैकार्थसमवायप्रत्यासत्त्यैवाभि-
 मानस्य वृष्टिहेतुत्वं लाघवात् कल्प्यत इति । नन्वेवं
 कुलालाहङ्कारस्यापि घटोपादानत्वापत्त्या कुलालमुक्तौ तद-
 न्तःकरणनाशे तन्निर्मितघटनाशः स्यात् । न चैतद्युक्तम् ।
 पुरुषान्तरेण स एवायं घट इति प्रत्यभिज्ञायमानत्वादिति ।
 नैवम् । युक्तपुरुषभोगहेतुपरिणामस्यैव तदन्तःकरण-
 मोक्षोत्तरमुच्छेदात् । नतु परिणामसामान्यस्यान्तःकरण-
 स्वरूपस्य वोच्छेदः कृतार्थं प्रति नष्टमप्यनष्टं तदन्यसावा-
 रणत्वादिति योगसूत्रे युक्तपुरुषोपकरणस्याप्यन्यपुरुषार्थ-
 साधकत्वसिद्धेरिति । अथवा घटादिष्वपि हिरण्यगर्भाह-
 ङ्कार एव कारणमस्तु न कुलालाद्यहङ्कारस्तथापि सामान्य-
 व्याप्तौ न व्यभिचारः समष्टिवृद्धाद्युपादानिकैव हि वृष्टिः

पुराणादिषु साङ्ख्ययोगयोश्च प्रतिपाद्यते न तु तदंशव्यष्टि-
बुद्ध्याद्युपादानिका यथा महाष्टयिव्या एव स्यावरजङ्गमा-
द्युपादानत्वं न तु ष्ठयिव्यंशलोष्टादेरिति ॥ ६३ ॥

तेनान्तःकरणस्य ॥ ६४ ॥

तेनाहङ्कारेण कार्येण तत्कारणतया मुख्यस्यान्तःकर-
णस्य महदाख्यबुद्धेरनुमानेन बोध इत्यर्थः । अत्राप्ययं
प्रयोगः । अहङ्कारद्रव्यं निश्चयवृत्तिमदृष्टव्योपादानकं
निश्चयकार्यद्रव्यत्वात् । यन्नैवं तन्नैवं यथा पुरुषादिरिति ।
अत्राप्ययं तर्कः सर्वोऽपि लोकः पदार्थमादौ स्वरूपतो
निश्चित्य पञ्चादभिमन्यते । अयमहं मयेदं कर्त्तव्यमित्यादि-
रूपेणेति तावत् सिद्धमेव । तत्राहङ्कारद्रव्यकारणाकाङ्क्षायां
वृत्त्योः कार्यकारणभावेन तदाश्रययोरेव कार्यकारणभावो
लाभवात् कल्प्यते कारणस्य वृत्तिलाभेन कार्यवृत्तिलाभ-
स्यौत्सर्गिकत्वादिति । श्रुतावपि स ईक्षाञ्चके तदैक्षतेत्यादौ
सर्गाद्युत्पन्नबुद्धित एव तदितराखिलवृष्टिरवगम्यत इति ।
यद्यप्येकमेवान्तःकरणं वृत्तिभेदेन त्रिविधं लाभवात् ।

गुणक्षोभे जायमाने महान् प्रादुर्बभूव ह ।

मनो महंश्च विज्ञेय एकं तद्वृत्तिभेदतः ॥

इति लैङ्गात् । पञ्चवृत्तिर्मनोवक्ष्यपदिश्यत इति वेदा-
न्तसूत्रेण प्राणवृष्टान्तविधया मनसोऽपि वृत्तिमात्रभेदेन
वज्रत्वसिद्धेः । अन्यथा निश्चयादिवृत्तिभिरिव भ्रमसंशयः

निद्राक्रोधादितृप्तिभिरपि स्वसमसङ्ख्यानन्तान्तःकरणा-
पत्तेः । बुद्ध्यादिष्वव्यवस्थया मन आदिप्रयोगस्य मात-
ञ्जलादिसर्वशास्त्रेष्वनुपपत्तेश्च । तथापि वंशपर्वस्त्रिवावान्त-
रभेदमाश्रित्यान्तःकरणत्रये क्रमः कार्यकारणभावश्चोक्तः ।
योगोपयोगिश्रुतिसृतिपरिभाषानुसारादिति मन्तव्यम् ।
तदुक्तं वाशिष्ठे ।

अहमर्थोदयो योऽयं चित्तात्मा वेदनात्मकः ।

एतच्चित्तद्रुमस्यास्य बीजं विद्धि महामते ॥

एतस्मात् प्रथमोद्भिन्नादङ्कुरोऽभिनवाकृतिः ।

निश्चयात्मा निराकारो बुद्धिरित्यभिधीयते ॥

अस्य बुद्ध्यभिधानस्य याङ्कुरस्य प्रपीनता ।

सङ्कल्परूपिणी तस्याश्चित्तचेतोमनोऽभिधा ॥

इति । अहमर्थोऽन्तःकरणसामान्यम् । अत्र वाक्ये
बीजाङ्कुरन्यायेनैकस्यैवान्तःकरणवृक्षस्य वृत्तिमातरूपेण
चित्ताद्याख्यावस्याभेदाः क्रमिकास्त्रिविधाः परिणामा उक्ता
इति । साङ्ख्यशास्त्रे च चिन्तावृत्तिकस्य चित्तस्य बुद्ध्या-
वेवान्तर्भावः । अहङ्कारस्य चात्र वाक्ये बुद्ध्यावन्तर्भावः ॥६४

ततः प्रकृतेः ॥ ६५ ॥

ततो महत्तत्त्वात् कार्यात् कारणतया प्रकृतेरनुमानेन
बोध इत्यर्थः । अन्तःकरणसामान्यस्यापि कार्यत्वं तावदेकदा
‘प्रज्ञेन्द्रियज्ञानानुत्पत्त्या मध्यमपरिमाणतया देहादिवदेव

सिद्धं श्रुतिस्मृतिप्रामाण्याच्च । तस्य च प्रकृतिकार्यत्वेऽयं प्रयोगः । सुखदुःखमोहधर्मिणी बुद्धिः सुखदुःखमोहधर्म-
वाद्रव्यजन्या कार्यत्वे सति सुखदुःखमोहात्मकत्वात् कान्ता-
दिवदिति कारणगुणानुसारेणैव कार्यगुणौचित्यं चात्रानु-
कूलस्तर्कः श्रुतिस्मृतयोऽपीति मन्तव्यम् । ननु विषयेषु
सुखादिमन्त्रे प्रमाणं नास्ति । अहं सुखीत्याद्येवानुभवात्
तत् कथं कान्तादिविषयो दृष्टान्त इति चेन्न । सुखाद्या-
त्मकबुद्धिकार्यतया स्वस्वसुखं चन्दनसुखमित्याद्यनुभवेन च
विषयाणामपि सुखादिधर्मकत्वसिद्धेः श्रुतिस्मृतिप्रामा-
ण्याच्च । किञ्च यस्यान्वयव्यतिरेकौ सुखादिना सह दृश्येते
तस्यैव सुखाद्युपादानत्वं कल्प्यते । तस्य निमित्तत्वं परि-
कल्प्यान्यस्योपादानत्वकल्पने कारणद्वयकल्पनागौरवात् ।
अपि चान्योऽन्यसंवादेन प्रत्यभिज्ञया च विषयेषु सर्वपुरुष-
साधारणस्थिरसुखसिद्धिः । तत्सुखग्रहणायास्मान्नये वृत्ति-
नियमादिकल्पनागौरवं च फलमुखत्वान्न दोषावहम् ।
अन्यथा प्रत्यभिज्ञयावयव्यसिद्धिप्रसङ्गात् तत्कारणादिकल्प-
नागौरवादिति । विषयेऽपि सुखादिकं च मार्कण्डेये
प्रोक्तम् ।

तत् सन्तु चेतस्यथवापि देहे

सुखानि दुःखानि च किं ममात्र ।

इति । अहं सुखीत्यादिप्रत्ययस्तु । अहं धनीत्यादि-

प्रत्ययवत् स्वस्वामिभावाख्यसम्बन्धविषयकस्तेषां प्रत्ययानां
 समवायसम्बन्धविषयकत्वञ्चमनिरासार्थं तु सुखिदुःखि-
 नूदेभ्यः पुरुषो विविच्यते शास्त्रेष्विति । शब्दादिषु च
 सुखाद्यात्मताव्यवहार एकार्थसमवायात् । अस्तु वा शब्दा-
 दिषु साक्षादेव सुखमुक्तप्रमाणेभ्यः । विषयगतसुखादेव
 बुद्धिमात्रग्राह्यत्वं फलवत्त्वात् । यत् तु विषयासम्प्रयोगकाले
 शान्तिसुखं सात्त्विकं सुषुप्त्यादौ व्यज्यते तदेव बुद्धिधर्म
 आत्मसुखमुच्यत इति । यद्यपि वैशेषिकाद्या अपि तार्कि-
 काः प्रपञ्चेऽन्यथापि कार्यकारणव्यवस्थामनुमिमते तथापि
 वज्रलश्रुतिस्मृत्युपोद्बलनेनास्माभिरनुमितैव व्यवस्था सुसु-
 च्छुभिरुपादेया नूलशैथिल्यदोषेण परानुमानानां दुर्बल-
 त्वात् । अत एव तर्काप्रतिष्ठानादिति वेदान्तसूत्रेणाप्रति-
 ष्ठादोषतः केवलतर्कोऽपास्तः । तथा मनुनापि ।

आपि धर्मोपदेशं च वेदशास्त्राविरोधिना ।

यस्तर्केणानुसन्धत्ते स धर्मं वेद नेतरः ॥

इति वेदाविरुद्धतर्कस्यैवार्थनिश्चायकत्वमुक्तम् । तस्मात् ।

ओतव्यः श्रुतिवाक्येभ्यो मन्तव्यश्चोपपत्तिभिः ।

इत्यादिवाक्येभ्यः अवणसमानार्थकमेव मननं बलवत् ।
 अन्याकारं मननं तु परेषां दुर्बलम् । एवं पुरुषेऽपि सुख-
 दुःखादिमत्त्वेन तेषामनुमानं वज्रलश्रुत्यादिविरोधाद्दुर्ब-
 लमिति दिक् । प्रकृतिगतविशेषं च पश्चाद्व्यासः ॥६५॥

नन्वखिलजडेभ्यः पुरुषविवेक एव मुक्तौ हेतुस्तत् किमर्थं
जड़ानामन्योऽन्यविवेकोऽत्र दर्शित इति चेत् । प्रकृत्यादि-
तत्त्वोपासनया सत्त्वशुद्ध्यर्थं विवेकस्याप्यपेक्षितत्वादिति ।
कार्यकारणमुद्रया प्रकृतिपर्यन्तस्यानुमानेन विवेकतः सि-
द्धिमुक्त्वा यथोक्तकार्यकारणभावशून्यस्य पुरुषस्य प्रकारान्त-
रेणानुमानतस्तथा सिद्धिमाह ।

संहतपरार्थत्वात् पुरुषस्य ॥६६॥

संहननमारम्भकसंयोगः स चावयवावयव्यभेदात् प्रकृ-
तिकार्यसाधारणः । तथा च संहतानां प्रकृतितत्कार्याणां
परार्थत्वानुमानेन पुरुषस्य बोध इत्यर्थः । तद्यथा विवा-
दास्पदं प्रकृतिमहदादिकं परार्थं स्वेतरस्य भोगापवर्गफलकं
संहतत्वात् शय्यासनादिवदित्यनुमानेन प्रकृतेः परोऽसंहत
एव पुरुषः सिद्ध्यति तस्यापि संहतत्वेऽनवस्थापत्तेः । पात-
ञ्जले च परार्थं संहत्य कारित्वादिति सूत्रकारेणानुमानं
कृतं तत् तु यथाश्रुतमेवान्यावयवसाधारणम् । इतर-
साहित्येनार्थक्रियाकारित्वस्यैव संहत्यकारिताशब्दार्थत्वात् ।
पुरुषस्तु विषयप्रकाशरूपायां स्वार्थक्रियायां नान्यदपेक्षते
नित्यप्रकाशरूपत्वात् । पुरुषस्यार्थसम्बन्धमात्रे बुद्धिबन्ध-
पेक्षणात् । सम्बन्धस्तु नासाधारण्यर्थक्रियेति । अत्र च
न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय
सर्वं प्रियं भवतीत्यादिश्रुतिस्मृतयोऽनुकूलतर्काः । अन्यच्च

सुखादिमत् प्रधानादिकं यदि स्वस्य सुखादिभोगार्थं स्यात्
तदा तस्य साक्षात् स्वज्ञेयत्वे कर्मकर्तृविरोधो न हि धर्मि-
भानं विना सुखस्य भानं सम्भवति । अहं सुखीत्येवं
सुखानुभवादिति । अपि च संहन्यमानानां बहूनां गुणानां
तत्कार्याणां चानेकविकाराणामनेकचैतन्यगुणकल्पनायां
गौरवेण लाघवादेक एव चित्प्रकाशरूपः पुरुषः सर्वसंह-
नेभ्यः परः कल्पयितुं युज्यत इति । अनेन सूत्रेण निमि-
त्तकारणतया पुरुषानुमानमुक्तं 'पुरुषार्थस्याखिलवस्तुसंह-
नननिमित्तत्ववचनात् । अत एव सर्गाद्युत्पन्नं पुरुषं प्रकृत्य
विष्णुपुराणादौ स्मर्यते ।

निमित्तमात्रमेवासौ सृज्यानां सर्गकर्मणि ।

प्रधानकारणीभूता यतो वै सृज्यशक्तयः ॥

गुणसाध्यात् ततस्तस्मात् क्षेत्रज्ञाधिष्ठितान्मुने ।

गुणव्यञ्जनसम्भूतिः सर्गकाले द्विजोत्तम ॥

इत्यादिक्षेत्रज्ञाधिष्ठानं चासमाप्तपुरुषार्थस्य संयोगमात्रं
गुणव्यञ्जनं महत्तत्त्वं कारणतया त्रिगुणात्मप्रधानव्यञ्जक-
त्वादिति । तदेवमचाक्षुषाणामनुमानेन सिद्धिरुक्ता ॥६६॥
इदानीं सर्वकारणत्वोपपत्तये प्रकृतिनित्यत्वमुपपाद्यते पुरु-
षकौटस्थसिद्ध्यर्थम् ।

मूले मूलाभावादमूलं मूलम् ॥६७॥

त्रयोविंशतितत्त्वानां मूलमुपादानं प्रधानं मूलमून्यम् ।

अनवस्थापत्त्या तत्र मूलान्तरासम्भवादित्यर्थः ॥६७॥ ननु

तस्मादव्यक्तमुत्पन्नं त्रिगुणं द्विजसत्तम ।

इत्यादिना प्रधानस्यापि पुरुषादुत्पत्तिश्रवणात् पुरुष
एव प्रकृतेर्मूलं भवतु पुरुषस्य नित्यतया च नानवस्थावि-
द्याद्वारकतया च न पुरुषकौटस्थहानिः । तथा च स्मर्यते ।

तस्मादज्ञानमूलोऽयं संसारः पुरुषस्य हि । इति ।

इत्याशङ्क्याह ।

पारम्पर्येऽप्येकत्र परिनिष्ठेति संज्ञामात्रम् ॥६८॥

अविद्यादिद्वारेण परम्परया पुरुषस्य जगन्मूलकारण-
त्वेऽप्येकस्मिन्नविद्यादौ यत्र कुत्रचिन्नित्ये द्वारे परम्परायाः
पर्यवसानं भविष्यति पुरुषस्यापरिणामित्वात् । अतो यत्र
पर्यवसानं सैव नित्या प्रकृतिः । प्रकृतिरिह मूलकारणस्य
संज्ञामात्रमित्यर्थः ॥ ६८ ॥ नन्वेवं पञ्चविंशतितत्त्वानीति
नोपपद्यते महत्तत्त्वकारणव्यक्तापेक्षयापि जड़तत्त्वान्तरा-
पत्तेरित्याशयेन मूलसमाधानमाह ।

समानः प्रकृतेर्द्वयोः ॥६९॥

वस्तुतस्तु प्रकृतेर्मूलकारणविचारे द्वयोर्वादिप्रतिवा-
दिनोरावयोः समानः पक्षः । एतदुक्तं भवति यथा प्रकृते-
रुत्पत्तिः श्रूयते एवमविद्याया अपि ।

अविद्या पञ्चपर्वेषा प्रादुर्भूता महात्मनः ।

इत्यादिवाक्यैः । अत एकस्या अवश्यं गौण्युत्पत्ति-
वक्तव्या । तत्र च प्रकृतेरेव पुरुषसंयोगादिभिरभिव्यक्ति-
रूपा गौण्युत्पत्तिर्युक्ता । संयोगलक्षणोत्पत्तिः कथ्यते कर्म-
ज्ञानयोरिति कौर्मवाक्ये प्रकृतिपुरुषयोगौण्योत्पत्तिस्मर-
णात् । अविद्यायाश्च कापि गौण्योत्पत्त्यश्रवणात् तस्या
अनादितावाक्यानि तु प्रवाहरूपेणैव वासनाद्यनादिवाक्य-
वद्याख्येयानीति । अविद्या च मिथ्याज्ञानरूपा बुद्धिधर्म
इति योगे सूत्रितमतो न तत्त्वाधिक्यम् । अथवा द्वयोः
प्रकृतिपुरुषयोः समान एव न्याय इत्यर्थः ।

यतः प्रधानपुरुषौ यतश्चैतच्चराचरम् ।

कारणं सकलस्यास्य स नो विष्णुः प्रसीदतु ॥

इत्यादिवाक्यैः पुरुषस्याप्युत्पत्तिश्रवणादिति भावः ।
तथा च पुरुषस्येव प्रकृतेरपि गौण्येवोत्पत्तिः । नित्यत्व-
श्रवणादित्यपि समानमिति । तस्मात् प्रकृतिरेवोपादानं
जगतः प्रकृतिधर्मश्चाविद्या जगन्निमित्तकारणं तथा पुरु-
षोऽपीति सिद्धम् । यत् तु ।

अविद्यामाज्जरयत्तं सर्गप्रलयधर्मिणम् ।

सर्गप्रलयनिर्मुक्तं विद्यां वै पञ्चविंशकम् ॥

इति मोक्षधर्मे प्रकृतिपुरुषयोरविद्याविद्येति वचनं
तत् तदुभयविषयतयोपचरितमेव परिणामित्वेन हि पुरु-

प्रापेक्षया प्रकृतिरसतीति तस्या अविद्याविषयत्वमुक्तम् ।
 एवमेव तस्मिन् प्रकरणे स्वस्वकारणापेक्षया भूतान्तं
 कार्यजातमविद्येत्युक्तं स्वस्वापेक्षया च स्वस्वकारणं विद्ये-
 ति । पुरुषस्य परिणामरूपं जगदुपादानत्वं तु प्रकृत्यु-
 पाधिकमेव कर्तृत्वादिवच्छ्रुतिस्मृत्योरुपासार्थमेवानूद्यते ।
 अन्यथास्थूलमनखवद्गुणमित्यादिश्रुतिविरोधापत्तेरिति म-
 न्यव्यम् । मायाशब्देन च प्रकृतिरेवोच्यते मायां तु
 प्रकृतिं विद्यादिति श्रुतौ ।

अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत्
 तस्मिंचान्यो मायया सन्निरुद्धः ।

इति पूर्वप्रक्रान्तमायायाः प्रकृति स्वरूपतावचनात् ।

सत्त्वं रजस्तम इति प्राकृतं तु गुणत्रयम् ।

एतन्मायी च प्रकृतिर्माया या वैष्णवी श्रुता ॥

लोहितश्वेतकृष्णेति तस्यास्तादृग्वज्रप्रजाः ।

इत्यादिस्मृतिश्च । न तु ज्ञाननाशाविद्या माया-
 शब्दार्थो नित्यत्वानुपपत्तेः । किञ्चाविद्याया द्रव्यत्वे शब्द-
 मात्रभेदो गुणत्वे च तदाधारतया प्रकृतिसिद्धिः पुरुषस्य
 निर्गुणत्वादित्यः । अथ द्रव्यगुणकर्मविलक्षणैवास्माभिर-
 विद्या वक्तव्येति चेन्न तादृक्पदार्थाप्रतीतेरुक्तत्वादिति ॥६६॥
 नन्वेवं चेत् प्रकृतिपुरुषाद्यनुमानप्रकारोऽस्ति तर्हि सर्वेषा-
 मेव कथं विवेकमननं न जायते तत्राह ।

अधिकारित्वैविध्यान नियमः ॥ ७० ॥

अवणादाविव मननेऽप्यधिकारिणस्त्रिविधा मन्दमध्य-
मोत्तमा इत्यतो न सर्वेषामेव मनननियमः कुतर्कादिभि-
र्मन्दमध्यमयोर्बाधसत्प्रतिपक्षतासम्भवादित्यर्थः । मन्दैर्हि
बौद्धाद्युक्तकुतर्कजातेनोक्तानुमानानि बाध्यन्ते । मध्यमैश्च
बुद्धाद्युक्तैरेव विरुद्धासंश्लिङ्गैः सत्प्रतिपक्षितानि क्रियन्ते ।
अत उत्तमाधिकारिणामेवैतादृशमननं भवतीति भावः ।
प्रकृतेः स्वरूपं गुणसाम्यं प्रागेवोक्तम् । सूक्ष्मभूतादिकं
च प्रसिद्धमेवास्तीति ॥ ७० ॥ अवशिष्टयोर्महदहङ्कारयोः
स्वरूपमाह सूत्राभ्याम् ।

महदाख्यमाद्यं कार्यं तन्मनः ॥ ७१ ॥

महदाख्यमाद्यं कार्यं तन्मनो मननवृत्तिकम् । मनन-
मत निश्चयस्तद्वृत्तिका बुद्धिरित्यर्थः ।

यदेतद्विस्तृतं बीजं प्रधानपुरुषात्मकम् ।

महत्तत्त्वमिति प्रोक्तं बुद्धितत्त्वं तदुच्यते ॥

इत्यादिवाक्येभ्यो बुद्धेरेवाद्यकार्यत्वावगमात् ॥ ७१ ॥

चरमोऽहङ्कारः ॥ ७२ ॥

तस्यानन्तरो यः सोऽहङ्करोतीत्यहङ्कारोऽभिमान-
वृत्तिक इत्यर्थः ॥ ७२ ॥ यतोऽभिमानवृत्तिकोऽहङ्कारोऽत-
स्तत्कार्यत्वमुत्तरेषामुपपन्नमित्याह ।

तत्कार्यत्वमुत्तरेषाम् ॥ ७३ ॥

सुगमम् । एवं तिस्रस्त्रीं व्याख्याय पौनरुक्त्याशङ्का-

प्राप्ता ॥ ७३ ॥ नन्वेवं प्रकृतिः सर्गकारणमिति श्रुतिस्मृति
विरोध इत्याशङ्कयामाह ॥

आद्यहेतुता तद्वारा पारम्पर्येऽप्यणुवत् ॥ ७४ ॥

पारम्पर्येऽपि साक्षादहेतुत्वेऽप्याद्यायाः प्रकृतेर्हेतुता-
हङ्कारादिषु महदादिद्वारास्ति । यथा वैशेषिकमतेऽणूनां
घटादिहेतुता द्यणुकादिद्वारैवेत्यर्थः ॥ ७४ ॥ ननु प्रकृति-
पुरुषयोरुभयोरेव नित्यत्वात् प्रकृतेरेव कारणत्वे किं निया-
मकं तत्राह ।

पूर्वभावित्वे द्वयोरेकतरस्य हानेऽन्यतरयोगः ॥ ७५ ॥

द्वयोरेव पुम्प्रकृत्योरखिलकार्यपूर्वभावित्वेऽप्येकतरस्य
पुरुषस्यापरिणामित्वेन कारणताहान्यान्यतरस्याः कारण-
त्वौचित्यमित्यर्थः । पुरुषस्यापरिणामित्वे चेदं बीजम् ।
पुरुषस्य संहृत्य कारित्वे परार्थत्वापत्त्यानवस्था । असंहृत्य
कारित्वे सर्वदा महदादिकार्यप्रसङ्गः । प्रकृतिद्वारा परि-
णामकल्पने च लाघवात् तस्या एव परिणामोऽस्तु पुरुषे
तु स्वामित्वेन स्वदृत्वोपचारो यथा योषेः वर्तमानौ जय-
पराजयौ राजन्युपचर्यते तत्फलसुखदुःखभोक्तृत्वेन तत्स्वा-
मित्वादिति । किञ्च धर्मिग्राहकमानेन कारणतयैव
प्रकृतेः सिद्धौ नान्यकारणाकाङ्क्षास्ति । यथा धर्मिग्राहक-
प्रमाणेन द्रष्टृतया पुरुषसिद्धौ नान्यद्रष्ट्राकाङ्क्षेति । अपि
च पुरुषस्य परिणामित्वे कदाचिच्चक्षुर्मनआदिवद्वन्धत्व-

मपि स्यात् । तथा च विद्यमानमपि सुखदुःखादिकं न
 ज्ञायेत ततश्चाहं सुखी न वेत्यादिसंशयापत्तिः । अतः सदा
 प्रकाशस्वरूपत्वानपायेन पुरुषस्यापरिणामित्वं सिद्धति ।
 तदुक्तं योगसूत्रेण सदा ज्ञाताश्चित्तस्य वृत्तयस्तत्प्रभोः पुरुष-
 स्यापरिणामित्वादिति । तद्भाष्येण च सदा ज्ञानविषयत्वं
 तु पुरुषस्यापरिणामित्वं परिदीपयतीति । सदा प्रकाश-
 स्वरूपत्वेऽपि यथा नैकदा विश्वप्रकाशत्वं तथा वक्ष्यामः ॥७५॥
 प्रकृतेर्यगपत्कारणत्वोपपत्तये विभुत्वमपि प्रतिपादयति ।

परिच्छिन्नं न सर्वोपादानम् ॥ ७६ ॥

सर्वोपादानं प्रधानं न परिच्छिन्नं व्यापकमित्यर्थः ।
 सर्वोपादानत्वमत्र हेतुगर्भविशेषणम् । परिच्छिन्ने तद-
 सम्भवादिति । ननु प्रकृतेरपरिच्छिन्नत्वं नोपपद्यते प्र-
 कृतिर्हि सत्त्वादिगुणत्वयादतिरिक्ता न भवति सत्त्वादीनां
 मतद्वर्तनं तद्रूपत्वादित्यागामिसूत्रात् । योगसूत्र-
 भाष्याभ्यां स्पष्टमवधृतत्वाच्च । तेषां च सत्त्वादीनां लघुत्व-
 चलत्वगुरुत्वादयो धर्मा वक्ष्यमाणा विभुत्वे सति विरुद्धान्ते
 स्पष्टादिहेतवः संयोगविभागादयश्च नोपपद्यन्ते इति ।
 अतोच्यते । परिच्छिन्नत्वमत्र दैशिकाभावप्रतियोगिताव-
 च्छेदकावच्छिन्नत्वं तदभावश्च व्यापकत्वम् । तथा च जग-
 त्कारणत्वस्य दैशिकाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमेवेति
 प्रकृतेर्यापकत्वमिति पर्यवसितम् । यथा प्राणस्य स्यावर-
 जङ्गमाद्यखिलशरीरव्यापकत्वं प्राणत्वसामान्येनोच्यते

प्राण
मि
प्रति
अपि

तन्म
त्यव
कार

ज्ञा
ननु

तय
दोष
त्यर्थ
सत्य
दोष

प्रथमोऽध्यायः ७६ सूत्रम् ।

७३

प्राणव्यक्तीनां सर्वदेहसम्बन्धात् । तद्वत् प्रकृतेर्व्यापकत्व-
मिति । प्रकृतेरक्रियैकत्वादिकं च साधर्म्यवैधर्म्यसूत्रे
प्रतिपादयिष्यामः ॥ ७६ ॥ न केवलं सर्वोपादानत्वात् ।
अपि तु ।

तदुत्पत्तिश्रुतेऽप्यु ॥ ७७ ॥

तेषां परिच्छिन्नानामुत्पत्तिश्रवणाच्च । अथ यदल्पं
तन्मार्त्यमित्यादिश्रुतिषु मरणधर्मकत्वेन परिच्छिन्नस्योत्प-
त्त्यवगमात् । श्रुत्यन्तरेभ्यश्चेत्यर्थः ॥ ७७ ॥ इदानीं प्रकृति-
कारणतोपपत्तयेऽभावादिकारणतां निरस्यति ।

नावस्तुनो वस्तुसिद्धिः ॥ ७८ ॥

अवस्तुनोऽभावान्न वस्तुसिद्धिर्भावोत्पत्तिः । शशशृ-
ङ्गाज्जगदुत्पत्त्या मोक्षाद्यनुपपत्तेः । तददर्शनाच्चेत्यर्थः ॥ ७८ ॥
ननु जगदप्यवस्त्वेवास्तु स्वप्नादिवदिति तत्राह ।

अवाधाददुष्टकारणजन्यत्वाच्च नावस्तुत्वम् ॥ ७९ ॥

स्वप्नपदार्थस्येव प्रपञ्चस्य बाधः श्रुत्यादिप्रमाणैर्नास्ति ।
तथा शङ्खपीतिमादेरिव दुष्टेन्द्रियादिजन्यत्वमपि नास्ति
दोषकल्पने प्रमाणाभावादित्यतो न कार्यस्यावस्तुत्वमि-
त्यर्थः । ननु वाचारम्भणं विकारो नामधेयं सृष्टिकेत्येव
सत्यमित्यादिश्रुतिभिरेव प्रपञ्चस्य बाधो बाधाच्चाविद्याख्य-
दोषोऽपि स्वकारणेऽस्तीति चेन्न । नृहृष्टान्तसिद्ध्यन्यथानु-

पपत्त्या स्वकारणापेक्षकाख्यैरूपासत्त्वपरत्वात् तादृग्वा-
 क्यानान्यथा सृष्ट्यादिवाक्यविरोधाच्च । किञ्च श्रुत्या प्रपञ्च-
 बाध आत्मान्त्रयः स्वस्यापि प्रपञ्चान्तर्गततया बाधेन तद्वो-
 धितार्थे पुनः संशयापत्तिश्चेति । अत एव बाधाबाधादि-
 वैधर्म्यादुपलम्भाच्च जाग्रत्प्रपञ्चस्य स्वप्नखपुष्पादितुल्यत्वम-
 तिनिर्वन्धेन प्रत्याचष्टे वेदान्तसूत्रद्वयम् । वैधर्म्याच्च न
 स्वप्नादिवदिति उपलब्धेति च । नेति नेतीत्येवंविधवा-
 क्यानि च विवेकपराख्येव न तु स्वरूपतः प्रपञ्चनिषेधपराणि
 प्रकृतैतावत्त्वं प्रतिषेधतीति वेदान्तसूत्रात् । एवमन्यान्यपि
 वाक्यानि ब्रह्ममीमांसाभाष्येऽस्याभिव्याख्यातानि ॥ ७६ ॥
 नावस्तुनो वस्तुसिद्धिरिति यदुक्तं तत्र हेतुमाह ।

भावे तद्योगेन तत्सिद्धिरभावे तदभावात् कुतस्तरां
 तत्सिद्धिः ॥ ८० ॥

भावे कारणस्य सद्रूपत्वे तद्योगेन सत्तायोगेन कार्य-
 सिद्धिर्धटेत कारणस्याभावेऽसद्रूपत्वे तु तदभावात् कार्य-
 स्याप्यसत्त्वात् कथं वस्तुभूतकार्यसिद्धिः कारणस्वरूपस्यैव
 कार्यस्यौचित्यादित्यर्थः ॥ ८० ॥ ननु तथापि कर्मैवावश्यकत्वा-
 जगत्कारणमस्तु किं प्रधानकल्पनयेति तत्राप्याह ।

न.कर्मण उपादानत्वायोगात् ॥ ८१ ॥

कर्मणोऽपि न वस्तुसिद्धिर्निमित्तकारणस्य कर्मणो न

सूत्रकारणत्वं गुणानां द्रव्योपादानत्वायोगात् । • कल्पना
हि दृष्टानुसारेणैव भवति वैशेषिकोक्तगुणानां चोपादा-
नत्वं न कापि दृष्टमित्यर्थः । अत्र कर्मशब्दोऽविद्यादीना-
मप्युपलक्षको गुणत्वाविशेषेण तेषामप्युपादानत्वायोगात् ।
चक्षुषः पटलादिवदविद्यायाश्चेतनगतद्रव्यत्वे तु प्रधानस्य
संज्ञाभावात्तद्वैति ॥८१॥ तदेवं परिणामित्वापरिणामि-
त्वपरार्थत्वापरार्थत्वाभ्यां पुष्पकृत्योर्विवेको दर्शितः । इदानीं
विवेकज्ञानस्यैवाविवेकनाशद्वारा परमपुरुषार्थहेतुत्वं न तु
तत्र वैदिककर्मणां साक्षाद्हेतुतास्तीति यत् प्रागुक्तमविशेष-
चोभयोरिति सूत्रेण तदेव प्रपञ्चयति पञ्चभिः सूत्रैः ।

नानुश्रविकादपि तत्सिद्धिः साध्यत्वेनावृत्तियोगादपु-
र्यत्वम् ॥८२॥

अपिशब्देन न दृष्टात् तत्सिद्धिरिति प्रागुक्तदृष्टसमुच्चयः ।
गुरोरनुश्रूयत इत्यनुश्रवो वेदसद्विहितो यागादिरानुश्र-
विकं कर्म तस्मादपि न पूर्वोक्तपुरुषार्थसिद्धिः । यतः कर्म-
साध्यत्वेन पुनरावृत्तिसम्बन्धादत्यन्तपुरुषार्थत्वाभाव इत्य-
र्थः । कर्मसाध्यस्य चानित्यत्वे श्रुतिः । तद्यथेह कर्मचितो
लोकः क्षीयत एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयत
इतीति । न कर्मणान्यधर्मत्वादिति सूत्रेण पूर्वं कर्मणा
बन्धो निराकृत इदानीं च मोक्षो निराक्रियत इत्यपौन-
रुक्त्यम् । अन्यधर्मत्वेन पूर्वोक्तहेतुना बन्ध इव मोक्षेऽपि

कर्मणो हेतुत्वं निराकृतप्रायमिति पुनराशङ्कैव नोदेतीति चेन्न । वन्महेतुत्वेनाविवेके सिद्धे तत्पुरुषीयाविवेकजत्वेन कर्मणां तदीयत्वव्यवस्थोपपत्तेरिति ॥ ८२ ॥ नन्वेवं पञ्चाग्निविद्यारूपेणोपासनाख्यकर्मणा तीर्थमरणादिकर्मणा च ब्रह्मलोकं गतस्यानादृत्तिश्रुतिः कथमुपपद्यते तदाह ।

तत्र प्राप्तविवेकस्यानादृत्तिश्रुतिः ॥ ८३ ॥

तत्रानुश्रविककर्मणि ब्रह्मलोकगतानां यानादृत्तिश्रुतिः सा तत्रैव प्राप्तविवेकस्य सन्तव्या । अन्यथा हि ब्रह्मलोकादप्यादृत्तिं प्रतिपादयतां वाक्यान्तराणां विरोध इत्यर्थः । तथापि साध्यनादृत्तिर्विवेकज्ञानस्यैव फलं न तु साक्षादेव कर्मण इति । एतच्च षष्ठाध्याये प्रपञ्चयिष्यति । ब्रह्ममीमांसाभाष्ये च तयोर्वाक्यान्युदाहृत्यास्माभिर्यथाख्यातानि ॥ ८३ ॥ कर्मणस्तु फलं तदाह ।

दुःखाद्दुःखं जलाभिषेकवन्न जाड्यविमोक्तः ॥ ८४ ॥

आनुश्रविकात् तु हिंसादिदोषेण दुःखात्मकभोगेन च दुःखाद्दुःखं दुःखधारैव भवति न तु जाड्यविमोक्तोऽविवेकनिदृत्तिर्दुःखविमोक्तस्त्वतिदूर एव तिष्ठति । यथा जाड्यार्तस्य जलाभिषेकाद्दुःखानिदृत्तिरेव भवति न तु जाड्यविमोक्त इत्यर्थः । तदुक्तम् ।

यथा पङ्केन पङ्कान्मः सुरया वा सुराकृतम् ।

भूतहत्यां तथैवैकां न यज्ञैर्मार्ष्टुमर्हतीति ॥

श्रूयते च ब्रह्मलोकस्थानां विष्णुपार्षदानामपि जय-
विजयादीनां पुनाराक्षसयोनौ दुःखधारेति । कारिकया
चेदमुक्तम् ।

दृष्टवदानुश्रविकः स ह्यविश्रुद्धिचयातिशययुक्तः ।

इति ॥८४॥ ननु निष्कामादन्तर्यागजपादिरूपकर्मणो
न दुःखं प्रत्युत मोक्षः फलं श्रूयत इति तत्राह ।

कास्येऽकास्येऽपि साध्यत्वाविशेषात् ॥८५॥

कास्येऽकास्ये च कर्मणि दुःखाद्दुःखं भवति । कुतः
साध्यत्वाविशेषात् । कर्मसाध्यस्य सत्त्वशुद्धिद्वारकज्ञान-
स्यापि त्रिगुणात्मकतया दुःखात्मकत्वादित्यर्थः । न कर्मणा
न प्रजया धनेन त्यागेनैकेऽष्टतत्त्वमानश्रुतिरित्यादिश्रुतिभ्यश्च
कर्मणो न साक्षान्मोक्षः फलमिति भावः । त्यागेनाभिमा-
नत्यागेन । एके केचिदेवाष्टतत्त्वमानश्रुः प्राप्तवन्तो न सर्वे ।
अभिमानत्यागस्य तत्त्वज्ञानजन्यतया दुर्लभत्वादित्यर्थः ॥८५॥
ननु भवन्नातेऽपि कथं ज्ञानसाध्यस्य न दुःखत्वं साध्यत्वावि-
शेषादिति तत्राह ।

निजमुक्तस्य बन्धध्वंसमात्रं परं न समानत्वम् ॥ ८६ ॥

निजमुक्तस्य स्वभावमुक्तस्याविद्याख्यकारणनाशेन यथो-
क्तबन्धनिरुक्तिमात्रं परमात्यन्तिकं विवेकज्ञानस्य फलं ध्वंस-

आविनाशी न तु कर्मण इव सुखादिकं भावरूपं कार्यं
येन नाशितया दुःखदं तत् स्यात् ॥ कर्मणश्च दृष्टकारणं
विना न साक्षादेवाविद्यानाशकत्वं घटत इति । अतो
ज्ञानस्याक्षयत्वान्न समानत्वं ज्ञानकर्मणोरित्यर्थः ।
ज्ञानान्न पुनरावृत्तिः सम्भवति । अविवेकारण्यकारण-
नाशादिति सिद्धम् । तदेवं विवेकज्ञानमेव साक्षाज्ज्ञा-
नोपाय इत्युक्तम् ॥ ८६ ॥ इदानीं विवेकज्ञानस्यापि
साक्षादुपायाः प्रमाणानि परीक्ष्यन्ते । आत्मा वा अरे
द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्य इत्यादिश्रुतिभिर्हि प्रमाणतयेणा-
त्मज्ञानमित्यवगम्यते । कर्मादिकं त्वन्यन्तान् आदिप्रमा-
णानां शुद्धादिकरमेवेति ।

द्वयोरेकतरस्य वाप्यसन्निकृष्टार्थपरिच्छिन्तिः प्रमा
तत्साधकतमं यत् तत् त्रिविधं प्रमाणम् ॥ ८७ ॥

असन्निकृष्टः प्रमातर्यनारूढोऽनधिगत इति यावत् ।
एवं भूतस्यार्थस्य वस्तुनः परिच्छिन्तिरवधारणं प्रमा सा
च द्वयोर्बुद्धिपुरुषयोरुभयोरेव धर्मो भवतु । किं वैकतर-
मात्रस्योभययैव तस्याः प्रमाया यत् साधकतमं फलायो-
गव्यवच्छिन्नं कारणं तच्च त्रिविधं वक्ष्यमाणरूपेणेत्यर्थः ।
श्रुतिव्यावर्तनायानधिगतेति । अमव्यावर्तनाय वस्त्विति ।
संशयव्यावर्तनाय त्ववधारणमिति । अत्र यदि प्रमारूपं
फलं पुरुषनिष्ठमात्रमुच्यते तदा बुद्धिदृष्टिरेव प्रमाणम् ।

यदि च बुद्धिनिष्ठमात्रमुच्यते तदा तत्तेन्द्रियसन्निकर्षादिरेव प्रमाणम् । पुरुषस्तु प्रमासाध्येव न प्रमातेति । यदि च पौरुषेयबोधो बुद्धिवृत्तिबोधमपि प्रमोच्यते तदा तत्प्रमायमेव प्रमाभेदेन प्रमाणं भवति । चक्षुरादिषु तु प्रमाण-
व्यवहारः परम्परयैव सर्वथेति भावः । पातञ्जलभाष्ये तु व्यासदेवैः पुरुषनिष्ठबोधः प्रमेत्युक्तः । पुरुषार्थमेव कर-
णानां प्रवृत्त्या फलस्य पुरुषनिष्ठताया एवौचित्यात् । अतोऽत्रापि स एव मुख्यः सिद्धान्तः । न च पुरुषबोध-
स्वरूपस्य नित्यतया कथं फलत्वमिति वाच्यम् । केवलस्य नित्यत्वेऽप्यर्थोपरक्तस्य कार्यत्वात् । पुरुषार्थोपरागस्यैव वा फलत्वादिति । अत्रेयं प्रक्रिया । इन्द्रियप्रणालिक-
यार्थसन्निकर्षेण लिङ्गज्ञानादिना वादौ बुद्धेरर्थाकारा वृत्तिर्जायते तत्र चेन्द्रियसन्निकर्षजा प्रत्यक्षा वृत्तिरिन्द्रिय-
विशिष्टबुद्ध्याश्रिता नयनादिगतपित्तादिदोषैः पित्ताद्याका-
रवृत्त्युदयादिति विशेषः । सा च वृत्तिरर्थोपरक्ता प्रति-
बिम्बरूपेण पुरुषारूढा सती भासते पुरुषस्यापरिणामि-
तया बुद्धिवत् स्वतोऽर्थाकारत्वासम्भवात् । अर्थाकार-
ताया एव चार्थग्रहणत्वात् । अन्यस्य दुर्बलत्वादिति । तदेतद्वच्यति नपास्तिकयोरिव नोपरागः किन्त्वभिमान इति । योगसूत्रं च । वृत्तिसारूप्यमितरत्रेति । स्मृतिरपि ।

तस्मिंश्चिदर्पणे स्फारे समस्ता वस्तुदृष्टयः ।

इमास्ताः प्रतिबिम्बन्ति सरसीव तटद्रुमाः ॥

इति । योगभाष्यञ्च बुद्धेः प्रतिसंवेदी पुरुष इति प्रति-
 धनित्वं प्रतिसंवेदः संवेदनप्रतिविम्बस्तस्याश्रय इत्यर्थः ।
 एतेन पुरुषाणां कूटस्थविभुचिद्रूपत्वेऽपि न सर्वदा सर्वा-
 भासनप्रसङ्गः । असङ्गतया स्वतोऽर्थाकारत्वाभावात् ।
 अर्थाकारतां विना च संयोगमात्रेणार्थग्रहणस्यातीन्द्रिया-
 दिस्थले बुद्धावदृष्टत्वादिति । पुरुषे च स्वस्वबुद्धिदृष्टीना-
 मेव प्रतिविम्बार्पणसामर्थ्यमिति फलवलात् कल्प्यते । यथा
 रूपवतामेव जलादिषु प्रतिविम्बनसामर्थ्यं नेतरस्येति ।
 रूपवत्त्वं च न सामान्यतः प्रतिविम्बप्रयोजकं शब्दस्यापि
 प्रतिध्वनिरूपप्रतिविम्बदर्शनात् । न च शब्दजन्यं शब्दान्त-
 रमेव प्रतिध्वनिरिति वाच्यं स्फुटिकलौहित्यादेरपि जपा-
 सन्निकर्षजन्यतापत्त्या प्रतिविम्बमित्यात्वसिद्धान्तचतेरिति ।
 प्रतिविम्बञ्च बुद्धेरेव परिणामविशेषो विम्बाकारो जला-
 दिगत इति मन्तव्यम् । केचित् तु दृप्तौ प्रतिविम्बितं
 सदेव चैतन्यं दृष्टिं प्रकाशयति तथा दृष्टिगतप्रतिविम्ब एव
 दृप्तौ चैतन्यविषयता न तु चैतन्ये दृष्टिप्रतिविम्बोऽस्ती-
 त्याहुः । तदसत् । उपदर्शितशास्त्रविरोधेन केवलतर्कस्याप्र-
 योजकत्वात् । विनिगमनाविरहेण दृष्टिचैतन्ययोरन्योन्यवि-
 षयताख्यसम्बन्धरूपतयान्योन्यस्मिन्नन्योन्यप्रतिविम्बसिद्धेश्च ।
 बाह्यस्थलेऽर्थाकारतया एव विषयतारूपत्वसिद्धान्तरेऽपि
 तत्तदार्थाकारताया एव विषयतात्वौचित्याच्चेति । ये तु
 तार्किका ज्ञानस्य विषयतां नेच्छन्ति तन्मते ज्ञानव्यक्ती-

नाम
मित
अन
प्यस
रक्त
रूपै
वानु
विम्ब
दृष्टि
लक्ष
चैतन
विम्ब
अत

इति

नामनुगमकधर्माभावेन घटविषयकं पटविषयकं ज्ञान-
मित्याद्यनुगतव्यवहारानुपपत्तिः । केचित् तु तार्किका
अनयैवानुपपत्त्या विषयतामतिरिक्तपदार्थमाहुः । तद-
प्यसत् । अनुभूयमानामर्याकारतां विहाय विषयतान्त-
रकल्पने गौरवादिति । ननु तथापि स्वस्वोपाधिवृत्ति-
रूपैव वृत्तिचैतन्ययोरन्योन्यविषयतास्तु स्वोपाधिवृत्तित्वेनै-
वानुगमादलमाकाराख्यप्रतिविस्वह्वयेनेति चेन्न । प्रति-
विस्वं विना स्वत्वस्यापि दुर्वचत्वात् । स्वत्वं हि स्वभुक्त-
वृत्तिवासनावत्त्वम् । भोगश्च ज्ञानम् । तथा च विषयता-
लक्षणस्य विषयसामग्रीघटितत्वेनात्माश्रयः । तस्माद-
चैतन्यचैतन्ययोरन्योन्यविषयतारूपोऽन्योन्यस्मिन्नन्योन्यप्रति-
विस्वः सिद्धः । अधिकन्तु योगवार्तिके द्रष्टव्यमिति दिक् ।
अत्रायं प्रमात्रादिविभागः ।

प्रमाता चेतनः शुद्धः प्रमाणं वृत्तिरेव नः ।

प्रमार्थाकारवृत्तीनां चेतने प्रतिविस्वनम् ॥

प्रतिविस्वितवृत्तीनां विषयो मेव उच्यते ।

साक्षाद्दर्शनरूपं च साक्षित्वं वक्ष्यति स्वयम् ॥

अतः स्यात् कारणाभावावृत्तेः सद्येव चेतनः ।

विष्ण्वादेः सर्वसाक्षित्वं गौणं लिङ्गाद्यभावतः ॥

इति ॥ ८७ ॥ ननु ।

यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः ।

क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत ॥

इत्यादिवाक्येषूपमानादि प्रकृतिपुरुषविवेके प्रमाण-
मुपन्यस्तं तत् कथमुच्यते त्रिविधमिति तत्राह ।

तत्सिद्धौ सर्वसिद्धेर्नाधिक्यसिद्धिः ॥ ८८ ॥

त्रिविधप्रमाणसिद्धौ च सर्वस्यार्थस्य सिद्धेर्न प्रमाणा-
धिक्यं सिद्धति गौरवादित्यर्थः । अतएव अनुनापि
प्रमाणत्रयमेवोपन्यस्तम् ।

प्रत्यक्षमनुमानं च शास्त्रं च विविधागमम् ।

तयं सुविदितं कार्यं धर्मशुद्धिमभीक्ष्णता ॥

इति । उपमानैतिह्यादीनां चानुमानशब्दयोः प्रवेशः ।
अनुपलब्धादीनां च प्रत्यक्षे प्रवेश इति । उक्तवाक्ये चेद-
मनुमानमभिप्रेतम् । आपादतलमस्तकं कृत्स्नं स्वव्यतिरि-
क्तेनैकेन प्रकाश्यं स्वयमप्रकाशत्वात् त्रैलोक्यवदिति ।
तेजश्चैतन्यसाधारणं च प्रकाशत्वमखण्डोपाधिः प्रकाश-
व्यवहारनियामकतया सिद्ध इति ॥ ८८ ॥ पुरुषनिष्ठा
प्रमेति मुख्यसिद्धान्तमाश्रित्यप्रमाणानां विशेषलक्षणानि
वक्तुमुपक्रमते ।

यत् सस्वद्वं सत् तदाकारोल्लेखि विज्ञानं तत् प्रत्य-
क्षम् ॥ ८९ ॥

सस्वद्वं भवत् सस्वद्ववत्त्वाकारधारि भवति यद्विज्ञानं

बुद्धिदृष्टिस्तत् प्रत्यक्षं प्रमाणमित्यर्थः । अत्र सदित्यन्तं
हेतुगर्भविशेषणम् । तथा च स्वार्थसन्निकर्षजन्याकार-
स्याश्रयो दृष्टिः प्रत्यक्षं प्रमाणमिति निष्कर्षः । दृष्टिः
सम्बन्धार्थं सर्पतीत्यागामिसूत्रान्न दृष्टेः सन्निकर्षजन्यत्व-
मित्याकाराश्रयग्रहणम् । चक्षुरादिद्वारकबुद्धिदृष्टिश्च प्रदी-
पस्य शिखातुल्या बाह्यार्थसन्निकर्षानन्तरमेव तदाकारो-
ल्लेखिनी भवतीति नासम्भवः ॥८६॥ ननु योगिनामतीता-
नागतव्यवहितवस्तुप्रत्यक्षेऽव्याप्तिः सम्बद्धवस्त्वाकाराभावा-
दित्याशङ्क्य तस्यालक्ष्यत्वेन समाधत्ते ।

योगिनामवाह्यप्रत्यक्षत्वान्न दोषः ॥ ८० ॥

ऐन्द्रियकप्रत्यक्षमेवात्र लक्ष्यं योगिनश्चावाह्यप्रत्यक्षकाः ।
अतो न दोषो न तत्प्रत्यक्षेऽव्याप्तिरित्यर्थः ॥ ८० ॥ वास्तवं
समाधानमाह ।

लीनवस्तुलब्धातिशयसम्बन्धाद्वादोषः ॥ ८१ ॥

अथवा तदपि लक्ष्यमेव तथापि न दोषो नाव्याप्तिः ।
यतो लीनवस्तुषु लब्धयोगजधर्मजन्यातिशयस्य योगिचित्तस्य
सम्बन्धो घटत इत्यर्थः । अत्र लीनशब्दः पराभिप्रेता-
सन्निकृष्टवाची सत्कार्यवादिनां ह्यतीतादिकमपि स्वरूप-
तोऽस्तीति तत्सम्बन्धः सम्भवेदिति व्यवहितविप्रकृष्टेषु
सम्बन्धहेतुविधया लब्धातिशयेति विशेषणम् । अतिशयश्च

व्यापकत्वं वृत्तिप्रतिबन्धकतमोनिवृत्त्यादिचेति । इदं
चातावधेयम् । यत्स्वप्नं सदिति पूर्वसूत्रे बुद्धेरर्थसन्नि-
कर्षस्यैव प्रत्यक्षहेतुतालाभात् प्रत्यक्षसामान्ये वाच्यार्थ-
साधारणे बुद्धेरर्थसन्निकर्ष एव कारणम् । इन्द्रियसन्नि-
कर्षास्तु चाक्षुषादिप्रत्यक्षेषु विशिष्यैव कारणानि । नन्वे-
वमिन्द्रियसन्निकर्षयोगजधर्माद्यभावेऽपि बुद्ध्या वाच्यार्थ-
प्रत्यक्षापत्तिः । भैवम् । तमःप्रतिबन्धेन तदानीं बुद्धि-
सत्त्वस्य वृत्त्यसम्भवात् । तच्च तमः कदाचिदर्थेन्द्रिययोः
सन्निकर्षेण कदाचिच्च योगजधर्मेणापसार्यते । अञ्जन-
संयोगेन नयनमालिन्यवत् । न चैवं तद्धेतोरेव तदस्त्विति
न्यायेनेन्द्रियसन्निकर्षादेरेव वाच्यार्थप्रत्यक्षसामान्ये हेतु-
तास्त्विति वाच्यं सुषुप्त्यादौ तमसो बुद्धिवृत्तिप्रतिबन्धकत्व-
सिद्धेः ।

सत्त्वाज्जागरणं विद्याद्रजसा स्वप्नमादिशेत् ।

प्रस्थापनं तु तमसा तुरीयं त्रिषु सन्ततम् ॥

इत्यादिस्मृतिभ्यः सुषुप्त्यादौ वृत्तिप्रतिबन्धकान्तरास-
म्भवाच्च । चाक्षुषवृत्तावपि तमसः प्रतिबन्धदर्शनाच्च ।
यत् तु शुष्कतार्किकाः सुषुप्तौ वृत्त्यनुत्पादार्थं ज्ञानसामान्ये
त्वङ्मनोयोगं कारणं कल्पयन्ति । तदसत् । त्वगिन्द्रि-
योत्पत्तेः प्रागपि केवलबुद्ध्या स्वयम्भुवः सर्वप्रत्यक्षश्रवणात् ।
त्वङ्मनोयोगानुत्पादेऽपि तमस एव निमित्तताया वक्तव्य-

प्रथमोऽध्यायः ६४ सूत्रम् ।

८५

त्वाच्च । केवलतर्कस्याप्रतिष्ठादोषग्रस्तत्वाच्चेति दिक् ॥ ६१ ॥
ननु तथापीश्वरप्रत्यक्षेऽव्याप्तिः तस्य नित्यत्वेन सन्निकर्षा-
जन्यत्वादिति तत्राह ।

ईश्वरसिद्धेः ॥ ६२ ॥

ईश्वरे प्रमाणाभावाच्च दोष इत्यनुवर्तते । अयं चेश्वर-
प्रतिषेध एकदेशिनां प्रौढवादेनैवेति प्रागेव प्रतिपादितम् ।
अन्यथा हीश्वराभावादित्येवोच्येत । ईश्वराभ्युपगमे तु
सन्निकर्षजन्यजातीयत्वमेव प्रत्यक्षलक्षणं विवक्षितं साजात्यं
च ज्ञानत्वसाक्षाद्याप्यजात्येति भावः ॥ ६२ ॥ श्रुतिसृतिभ्यां
कथमीशो न सिद्धतीत्याकाङ्क्षायां तर्कविरोधं लौकिक-
मेव बाधकमाह ।

मुक्तवद्भयोरन्यतराभावान्न तत्सिद्धिः ॥ ६३ ॥

ईश्वरोऽभिमतः किं क्लेशादिमुक्तो वा तैर्वद्भो वा ।
अन्यतरस्याप्यसम्भवान्नेश्वरसिद्धिरित्यर्थः ॥ ६३ ॥

उभयथाप्यसत्करत्वम् ॥ ६४ ॥

मुक्तत्वे सति सृष्टृत्वाद्यक्षमत्वं तत्प्रयोजकाभिमान-
रागाद्यभावात् । बद्धत्वेऽपि मूढत्वान्न सृष्ट्यादिक्षमत्वमि-
त्यर्थः ॥ ६४ ॥ नन्वेवमीश्वरप्रतिपादकश्रुतीनां का गति-
स्तत्राह ।

मुक्तात्मनः प्रशंसा उपासा सिद्धस्य वा ॥ ६५ ॥

यथायोगं काचित् श्रुतिर्मुक्तात्मनः केवलात्मसामान्यस्य ज्ञेयताभिधानाय सन्निधिमात्रैश्वर्येण स्तुतिरूपा प्ररोचनार्या । काचिच्च सङ्कल्पपूर्वकस्वप्नत्वादिप्रतिपादिका श्रुतिः सिद्धस्य ब्रह्मविष्णुहरादेरेवानित्येश्वरस्याभिमानादिमतोऽपि गौणनित्यत्वादिमत्त्वान्नित्यत्वाद्युपासापरेत्यर्थः ॥ ६५ ॥ ननु तथापि प्रकृत्याद्यखिलाधिष्ठातृत्वं श्रूयमाणं नोपपद्यते लोके सङ्कल्पादिना परिणमनस्यैवाधिष्ठातृत्वव्यवहारोदिति तत्राह ।

तत्सन्निधानादधिष्ठातृत्वं मणिवत् ॥ ६६ ॥

यदि सङ्कल्पेन स्वप्नत्वमधिष्ठातृत्वमुच्यते तदायं दोषः स्यात् । अस्माभिस्तु पुरुषस्य सन्निधानादेवाधिष्ठातृत्वं स्वप्नत्वादिरूपमिष्यते मणिवत् । यथायस्कान्तमणोः सान्निध्यमात्रेण शल्यनिष्कर्षकत्वं न सङ्कल्पादिना तथैवादिपुरुषस्य संयोगमात्रेण प्रकृतेर्महत्त्वरूपेण परिणमनम् । इदमेव च स्वोपाधिस्वप्नत्वमित्यर्थः । तथा चोक्तम् ।

निरिच्छे संस्थिते रत्ने यथा लोहः प्रवर्तते ।

सत्तामात्रेण देवेन तथा चायं जगज्जनः ॥

अत आत्मनि कर्तृत्वमकर्तृत्वं च संस्थितम् ।

निरिच्छत्वादकर्तासौ कर्ता सन्निधिमात्रतः ॥

प्रथमोऽध्यायः ६८ सूत्रम् ।

७

इति । तदैक्षत वज्रं स्थामित्यादिश्रुतिस्तु कूलं
पिपतिषतीतिवद्गौणी प्रकृतेरान्नवज्रतरगुणसंयोगात् ।
अथवा बुद्धिपूर्वसृष्टिविषयमेतादृशवाक्यजातं न त्वादिसर्ग-
परं तस्याबुद्धिपूर्वकत्वस्वरणादिति भावः । यथा कौर्म ।

इत्येष प्राकृतः सर्गः सङ्क्षेपात् कथितो मया ।

अबुद्धिपूर्वकस्त्वेष ब्राह्मीं सृष्टिं निबोधत ॥

इति । अस्य च वाक्यस्यादिपुरुषबुद्ध्यजन्यत्वेन सङ्क्षेपे
गौरवमिति ॥ ६६ ॥ न केवलं सर्गादावेव पुरुषस्य संयोग-
मात्रेण सृष्टृत्वादिकमपि त्वन्येष्वपि सङ्कल्पादिपूर्वकेषु
भूतादिष्वखिलेषु विशेषकार्येष्वपि सर्वपुरुषाणामित्याह ।

विशेषकार्यैस्त्वपि जीवानाम् ॥ ६७ ॥

अधिष्ठातृत्वं सन्निधानादित्यनुषज्यते । अन्तःकरणो-
पलक्षितस्यैव जीवशब्दार्थत्वं षष्ठाध्याये वक्ष्यति तथा च
विशेषकार्ये विसर्गाख्ये व्यष्टिसृष्टावपि जीवानामन्तः-
करणप्रतिबिम्बितचेतनानां सन्निधानादेवाधिष्ठातृत्वं न
तु केनापि व्यापारेण कूटस्थचिन्मातरूपत्वादित्यर्थः ॥ ६७ ॥
ननु चेत् सदा सर्वत्र ईश्वरो नास्ति तर्हि वेदान्तमहावा-
क्यार्थस्य विवेकस्योपदेशेऽन्धपरम्पराशङ्क्याप्रामाण्यं प्रस-
ज्येत तत्राह ।

सिद्धरूपबोद्धृत्वाद्वाक्यार्थोपदेशः ॥ ६८ ॥

हिरण्यगर्भादीनां सिद्धरूपस्य यथार्थस्य बोद्धृत्वात्
तद्वक्तृकार्यवेदादिप्रामाण्येनावधृताच्चैषां वाक्यार्थोपदेश-
प्रमाणमिति शेषः ॥ ६८ ॥ ननु पुरुषस्य चेत् सन्निधिमा-
त्रेण गौणमधिष्ठातृत्वं तर्हि मुख्यमधिष्ठातृत्वं कस्येत्या-
काङ्क्षायामाह ।

अन्तःकरणस्य तदुज्ज्वलितत्वालोहवदधिष्ठातृत्वम् ॥ ६९ ॥

अन्तःकरणस्यानुपचरितमधिष्ठातृत्वं सङ्कल्पादि-
द्वारकं प्रत्येत्यम् । नन्वधिष्ठातृत्वं घटादिवदचेतनस्य न
युक्तं तत्राह । लोहवत् तदुज्ज्वलितत्वादिति । अन्तःकरणं
हि तप्तलोहवच्चेतनोज्ज्वलितं भवति । अतस्तस्य चेतना
यमानतयाधिष्ठातृत्वं घटादिव्यावृत्तमुपपद्यत इत्यर्थः ।
नन्वेवं चैतन्येनान्तःकरणस्योज्ज्वलने चित्तेः सङ्गित्वम-
ग्निवदेव स्यादिति चेन्न । नित्योज्ज्वलचैतन्यसंयोगविशेष-
मात्रस्य संयोगविशेषजन्यचैतन्यप्रतिबिम्बस्यैवान्तःकरणो-
ज्ज्वलनरूपत्वात् । न तु चैतन्यमन्तःकरणे संक्रामति
येन सङ्गिता स्यात् ॥ अग्नेरपि हि प्रकाशादिकं न लोहे
संक्रामति । किन्त्वग्नियोगविशेष एव लोहस्योज्ज्वलन-
मिति । नन्वेवमपि संयोगेन परिणामित्वमिति चेन्न सा-
मान्यगुणातिरिक्तधर्मोत्पन्तावेव परिणामव्यवहारादिति ।
अयं च संयोगविशेषोऽन्तःकरणस्यैव सत्त्वोद्रेकरूपात् परि-
णामाद्भवतीति फलवलात् कल्प्यते पुरुषस्यापरिणामित्वेन

संयोगे तन्निमित्तकविशेषासम्भवादिति । अयमेव च
 संयोगविशेषो बुद्ध्यात्मनोरन्योऽन्यप्रतिविम्बने हेतुः । ननु
 प्रतिविम्बहेतुतया संयोगविशेषावश्यकत्वे प्रतिविम्बकल्पना-
 व्यर्था प्रतिविम्बकार्यस्यार्थज्ञानादेः संयोगविशेषादेव
 सम्भवादिति । सैवम् । बुद्धौ चैतन्यप्रतिविम्बचैतन्यदर्श-
 नार्थं कल्पाते दर्पणे मुखप्रतिविम्बवत् । अन्यथा कर्मकर्तृ-
 विरोधेन स्वस्य साक्षात् स्वदर्शनानुपपत्तेः । अयमेव च
 चित्प्रतिविम्बो बुद्धौ चिच्छायापत्तिरिति चैतन्याध्यास इति
 चिदावेश इति चोच्यते । यश्च चैतन्ये बुद्धेः प्रतिविम्बः स
 चारूढविषयैः सह बुद्धेर्भानार्थमिष्यते । अर्थाकारतयैवा-
 र्थग्रहणस्य बुद्धेः स्थले दृष्टत्वेन तां विना संयोगविशेषमा-
 त्रेणार्थभानस्य पुरुषेऽप्यनौचित्यात् । अर्थाकारस्यैवार्थ-
 ग्रहणशब्दार्थत्वाच्चेति । स चार्थाकारः पुरुषे परिणामो
 न सम्भवतीत्यर्थात् प्रतिविम्बरूप एव पर्यवस्यतीति दिक् ।
 स चायमन्योऽन्यप्रतिविम्बो योगभाष्ये व्यासदेवैः सिद्धा-
 न्तितः । चितिशक्तिरपरिणामिन्यप्रतिसंक्रमा च परि-
 णामिन्यर्थे प्रतिसंक्रान्तेव तद्वृत्तिमनुपपत्तिरिति तस्याश्च प्राप्त-
 चैतन्योपग्रहरूपाया बुद्धिदृष्टेरनुकारिमात्रतया बुद्धि-
 दृश्यविशिष्टा हि ज्ञानवृत्तिरित्याख्यायत इत्यादिना ।
 योगवार्तिके चैतद्विस्तरतोऽस्माभिः प्रतिपादितम् । कश्चित्
 तु बुद्धिगतया चिच्छायया बुद्धेरेव सर्वार्थज्ञातृत्वमिच्छा-
 दिभिर्ज्ञानस्य सामानाधिकरण्यानुभवादयस्य ज्ञानेना-

न्यस्य प्रवृत्त्यनौचित्याच्चेत्याह । तदात्माज्ञानमूलकत्वा-
 दुपेक्षणीयम् । एवं हि बुद्धेरेव ज्ञातृत्वे चिदवसानो
 भोग इत्यागामिसूत्रद्वयविरोधः पुरुषे प्रमाणाभावश्च पुरु-
 षलिङ्गस्य भोगस्य बुद्धावेव स्वीकारात् । न च प्रतिविम्बा-
 न्यथानुपपत्त्या विम्बभूतः पुरुषः सेत्स्यतीति वाच्यम् ।
 अन्योऽन्याश्रयात् पृथग्विम्बसिद्धौ बुद्धिस्थचैतन्यस्य प्रतिवि-
 म्बतासिद्धिः प्रतिविम्बतासिद्धौ च तत्प्रतियोगितया विम्ब-
 सिद्धिरिति । अस्मन्मते च ज्ञातृतया पुरुषसिद्ध्यनन्तरं
 तस्य ज्ञेयत्वान्यथानुपपत्त्या प्रतिविम्बसिद्धौ नान्योऽन्याश्रयः ।
 अथ वृत्तिसाक्षितया विम्बरूपश्चेतनः सिद्ध्यतीति चेत् तर्हि
 साक्षिण एव प्रमातृत्वमप्युचितम् । उभयोर्ज्ञातृत्वकल्पने
 गौरवात् । वृत्तिज्ञानघटज्ञानयोः सामानाधिकरण्यानु-
 भवाच्च । किञ्चैवं सति बुद्धेरेव भोक्तृत्वे भोक्तृभावादित्या-
 गामिसूत्रेण भोक्तृतया पुरुषसाधनं विरुद्धेत । अथ
 बुद्धिगतचिच्छायारूपेण सम्बन्धेन विम्बस्यैव ज्ञानं न तु
 चित्तौ बुद्धिप्रतिविम्बः कल्प्यत इत्येतावन्मात्रे चेत् तस्या-
 श्रयो वर्ण्येत । तदप्यसत् । सूर्यादेः स्वप्रतिविम्बरूप-
 सम्बन्धेन जलादितत्स्थवस्तुभासकत्वादर्थनात् । किरणै-
 रेव तदुभयभासनात् । मरुमरीचिकादौ तु स्वाध्यस्तजला-
 दिभासकत्वं दृष्टमेवेति दृष्टानुसारेणास्माभिश्चित्तौ बुद्धिप्रति-
 विम्बएव सर्वार्थभानहेतुतया सम्बन्धः कल्पित इति ।
 यच्चोक्तमन्यस्य ज्ञानेनान्यस्य प्रवृत्त्यनुपपत्तिरिति । तदपि

न । अकर्तुरपि फलोपभोगोऽन्नाद्यवत् । इत्यागामिसूत्रेण
ज्ञानप्रवृत्त्यैर्वैयधिकरणस्य दृष्टान्तेनोपपादयिष्यमाणत्वात् ।
बुद्धेः सङ्कल्पेन देहक्रियायामिवात्तापि संयोगविशेषादेरेव
नियामकत्वादिति ॥ ६६ ॥ प्रत्यक्षप्रमाणं लक्षयित्वानुमानं
लक्षयति ।

प्रतिबन्धदृशः प्रतिबद्धज्ञानमनुमानम् ॥ १०० ॥

प्रतिबन्धो व्याप्तिर्व्याप्तिदर्शनाद्यापकज्ञानमनुमानं प्र-
माणमित्यर्थः । अनुमितिस्तु पौरुषेयो बोध इति ॥ १०० ॥
शब्दप्रमाणं लक्षयति ॥

आप्तोपदेशः शब्दः ॥ १०१ ॥

आप्तिरत्र योग्यता वेदस्यापौरुषेयतायाः पञ्चमाध्याये
वक्ष्यमाणत्वात् । तथा च योग्यः शब्दस्तज्जन्यं ज्ञानं शब्दाख्यं
प्रमाणमित्यर्थः । फलं च पौरुषेयः शब्दो बोध इति ॥ १०१ ॥
प्रमाणप्रतिपादनस्य स्वयमेव फलमाह ॥

उभयसिद्धिः प्रमाणात् तदुपदेशः ॥ १०२ ॥

उभयोरालानात्मनोर्विवेकेन सिद्धिः प्रमाणादेव
भवति । अतस्तस्य प्रमाणस्योपदेशः कृत इत्यर्थः ॥ १०२ ॥
तत्र येनानुमानविशेषेण प्रमाणेन मुख्यतोऽत्र प्रकृतिपुरुषौ
विविच्य साधनीयौ तद्वर्णयति ।

सामान्यतो दृष्टादुभयसिद्धिः ॥ १०३ ॥

अनुमानं तावत् त्रिविधं भवति । पूर्ववत् शेषवत् सामान्यतो दृष्टं चेति । तत्र प्रत्यक्षीकृतजातीयविषयकं पूर्ववत् । यथा धूमेन वङ्कयनुमानम् । वङ्कजातीयो हि महानसादौ पूर्वं प्रत्यक्षीकृतः । व्यतिरेकानुमानं शेषवत् शेषोऽपूर्वोऽर्थोऽस्य विषयत्वेनास्तीति शेषवत् । अप्रसिद्धसाध्यकमिति यावत् । यथा पृथिवीत्वेनेतरभेदानुमानम् । पृथिवीतरभेदो हि प्रागसिद्धः । सामान्यतो दृष्टं च तदुभयभिन्नमनुमानम् । यत्र सामान्यतः प्रत्यक्षादिजातीयमादाय व्याप्तिग्रहात् पक्षधर्मतावलेन तद्विजातीयोऽप्रत्यक्षाद्यर्थः सिद्ध्यति । यथा रूपादिज्ञाने क्रियात्वेन करणवत्त्वानुमानम् । अत्र हि पृथिवीत्वादिजातीयं कुठारादिकरणमादाय व्याप्तिं गृहीत्वा तद्विजातीयमतीन्द्रियं ज्ञानकरणमिन्द्रियं साध्यत इति । तत्र सामान्यतो दृष्टादनुमानाद्वयोः प्रकृतिपुरुषयोः सिद्धिरित्यर्थः । तत्र प्रकृतेः सामान्यतो दृष्टमनुमानम् । यथा महत्तत्त्वं सुखदुःखमोहधर्मकद्रव्योपादानकं कार्यत्वे सति सुखदुःखमोहधर्मकत्वात् सुवर्णादिजकुण्डलादिवदित्यादि । पुरुषे तु यद्यप्यनुमानापेक्षा नास्ति सर्वसम्मतत्वात् तथापि प्रकृत्यादिविवेके सामान्यतो दृष्टमेवापेक्ष्यते । तद्यथा । प्रधानं परार्थं संहत्य कारित्वाद्गृह्णादिवदिति । अत्र हि प्रत्यक्षसिद्धं देहाद्यर्थकत्वं गृह्णादिषु गृहीत्वा

तद्विजातीयः पुरुषः प्रधानादिपरत्वेनानुमीयते । देहा-
दीनां च भोक्तृत्वमविवेकेन प्राग्गृहीतमित्युभयसिद्धिरिति
॥ १०३ ॥ या प्रमाणस्य फलभूता प्रमाख्यसिद्धिरुक्ता तथा
पुरुषस्य परिणामापत्तिरित्याशङ्कायां तस्याः स्वरूपमाह ।

चिदवसानो भोगः ॥ १०४ ॥

पुरुषस्वरूपे चैतन्ये पर्ववसानं यस्यैतादृशो भोगः
सिद्धिरित्यर्थः । बुद्धेर्भोगस्य व्यावर्तनाय चिदवसान इति ।
चितः परिणामित्वसधर्मत्वादिशङ्कानिरासायावसानपदम् ।
चितौ भोगस्य स्वरूपे पर्यवसितत्वान्न कौटल्यादिहानि-
रित्याशयः । तथाहि प्रमाणाख्यवृत्त्यारूढं प्रकृतिपुरुषा-
दिकं प्रमेयं वृत्त्या सह पुरुषे प्रतिबिम्बितं सङ्गासते । अतो-
ऽर्थोपरक्तवृत्तिप्रतिबिम्बावच्छिन्नं स्वरूपचैतन्यमेव भानं
पुरुषस्य भोगः प्रमाणस्य च फलमिति । ततश्च प्रतिबिम्ब-
रूपेणार्थसम्बन्धे द्वारतया वृत्तीनां करणत्वमिति । तदुक्तं
विष्णुपुराणे ।

गृहीतानिन्द्रियैरर्थानात्मने यः प्रयच्छति ।

अन्तःकरणरूपाय तस्मै विश्वात्मने नमः ॥

इति । राज्ञो हि करणवर्गः स्वामिने भोग्यजातं
समर्पयतीति दृष्टमिति । भोगशब्दार्थस्याभ्यवहरणम् ।
आत्मसात्करणमिति यावत् । स च देहादिचेतनास्तेषु
साधारणः । विशेषस्त्वयम् । अपरिणामित्वात् पुरुषस्य

विषयभोगः प्रतिविम्बादानमात्रम् । अन्येषां तु परिणामित्वात् पुष्पादिरपीति । अयमेव च परिणामरूपः पारमार्थिको भोगः पुरुषे प्रतिषिध्यते बुद्धेर्भोग इवात्मनीत्यादिभिरिति मन्तव्यम् । अस्मिन् सूत्रे पुरुषस्यापि फलव्याप्यता सिद्धा चिदवसानताया एवोभयसिद्धित्ववचनादिति ॥ १०४ ॥ ननु कर्तुरेव लोके क्रियाफलभोगो दृष्टः । यथा सञ्चरत एव सञ्चारोत्पदुःखभोग इति । तत् कथं बुद्धिकृतधर्मादिफलस्य सूखाद्यात्मिकाया अर्थोपरक्तबुद्धिदत्तेर्भोगः पुरुषे घटेतेत्याशङ्कयामाह ।

अकर्तुरपि फलोपभोगोऽन्नाद्यवत् ॥ १०५ ॥

बुद्धिकर्मफलस्यापि दत्तेरुपभोगस्तदकर्तुरपि पुरुषस्य युक्तः । अन्नाद्यवत् । यथान्यकृतस्यान्नादेरुपभोगो राज्ञो भवति तद्वदित्यर्थः । अविवेकस्य स्वस्वामिभावस्य वा भोगनियामकत्वात् तु नातिप्रसङ्गः । सुखदुःखादेः कर्मफलत्वमभ्युपेत्य बुद्धिगतं कर्मफलं पुरुषो भुङ्क्त इत्युक्तम् ॥ १०५ ॥ इदानीं पुरुषगतभोगस्यैव कर्मफलत्वं स्वीकृत्य बुद्धिकर्मणा पुरुष एव फलमुत्पद्यत इति मुख्यसिद्धान्तमाह ।

अविवेकाद्वा तत्सिद्धेः कर्तुः फलावगमः ॥ १०६ ॥

अथवा कर्तरि फलमेव न भवति सुखं भुञ्जीयेत्यादिकामनाभिर्भोगस्यैव फलत्वात् । अतो भोक्तृनिष्ठमेव फलं

भवति शास्त्रविहितं फलमनुष्ठातरीति । शास्त्रेषु कर्तुः
 फलावगमस्तु तत्सिद्धेरकर्तृनिष्ठाया भोगाख्यसिद्धेः कर्तृ-
 द्वावविवेकादित्यर्थः ॥ योऽहं करोमि स एवाहं भुञ्ज इति
 हि लौकिकानुभव इति । या च सुखं मे भूयादित्यादिका-
 मना सा पुत्रो मे भूयादितिवत् फलसाधनत्वेनैवोपपद्यते ।
 भोगस्तु नान्यस्य साधनम् । अतः स एव फलमिति
 मुख्यः सिद्धान्तः । भोगस्य पुरुषस्वरूपत्वेऽपि वैशेषि-
 काणां मते श्रोतवत् कार्यता बोध्या सुखाद्यवच्छिन्नचित्ते-
 रेव भोगत्वात् । अस्मिंश्च भोगस्य फलत्वपक्षे दुःखभोगा-
 भाव एवापवर्गो बोध्यः । अथवा भोग्यतारूपस्वत्वसम्बन्धेन
 सुखदुःखाभावयोरेव फलत्वमस्तु तेन सम्बन्धेन धनादेरिव
 सुखादेरपि पुरुषनिष्ठत्वादिति ॥ १०६ ॥ तदेवं प्रमाणानि
 प्रमाणफलभूतां प्रमेयसिद्धिं च प्रतिपाद्य प्रमेयसिद्धेरपि
 फलमाह ।

नोभयं च तत्त्वाख्याने ॥ १०७ ॥

प्रमाणेन प्रकृतिपुरुषयोस्तत्त्वाख्याने तत्त्वसाक्षात्कारे
 सत्युभयमपि सुखदुःखे न भवतः । विद्वान् हर्षशोको जहा-
 तीति श्रुतेर्न्यायाच्चेत्यर्थः ॥ १०७ ॥ सङ्क्षेपतो विवेकेनानु-
 मापितौ प्रकृतिपुरुषौ तयोः प्रकृतिपुरुषयोरनुमानेऽवान्तर-
 विशेषा इतः परमध्यायसमाप्तिं यावद्विचार्यास्तत्र चादौ
 प्रकृत्याद्यनुमानेष्वनुपलम्भबाधकमपाकरोति ।

विषयोऽविषयोऽप्यतिदूरादेर्हानोपादानाभ्यामिन्द्रि-
यस्य ॥ १०८ ॥

इन्द्रियानुपलभ्यतामात्रतो घटाद्यभाववत् प्रत्यक्षेण
चार्वाकैः प्रकृत्याद्यभावः साधयितुं न शक्यते यतो विद्य-
मानोऽप्यर्थ इन्द्रियाणां कालभेदेन विषयोऽविषयश्च भवति ।
अतिदूरत्वादिदोषात् । इन्द्रिययातेन्द्रियग्रहाभ्यां चेत्यर्थः ।
सामग्रीसमवधाने सत्यनुपलब्धस्यैवाभावप्रत्यक्षहेतुता ।
प्रकृत्याद्युपलब्धे तु वक्ष्यमाणप्रतिबन्धान्न सामग्रीसमवधान-
मिति भावः । अतिदूरादयच्च दोषा विशिष्य कारिकया
परिगणिताः ।

अतिदूरात् सामीप्यादिन्द्रियघातान्मनोऽनवस्थानात् ।

सौक्ष्म्याद्यवधानादभिभवात् समानाभिहाराच्च ॥

इति । समानाभिहारः सजातीयसंवलनम् । यथा
माहिषे गव्यमिश्रणान्माहिषत्वाग्रहणमिति ॥ १०८ ॥ नन्व-
तिदूरत्वादिषु मध्ये प्रकृत्याद्युपलब्धे किं प्रतिबन्धकमिति
तत्राह ।

सौक्ष्म्यात् तदनुपलब्धिः ॥ १०९ ॥

तयोः पूर्वोक्तयोः प्रकृतिपुरुषयोरनुपलब्धिस्तु सौक्ष्म्या-
दित्यर्थः । सूक्ष्मत्वं च नाशुत्वम् । विश्वव्यापनात् । नापि
दुर्बलत्वादिकम् । दुर्बलत्वात् । किन्तु प्रत्यक्षप्रमाप्रतिव-

न्धिका जातिः । योगजधर्मस्य चोत्तेजकतया प्रकृतिपुरुषा-
दीनां प्रत्यक्षप्रमा भवति । जातिसाङ्ख्यं च न दोषावहम् ।
अथवा निरवयवद्रव्यत्वमेवात्र सूक्ष्मत्वं योगजधर्मचोत्तेजक
एवेति ॥ १०६ ॥ नन्वभावादेवानुपलब्धिसम्भवे किमर्थं
सौक्ष्म्यं कल्प्यते । अन्यथा च शशशृङ्गादेरपि सौक्ष्म्यादनु-
पलब्धिः किं न स्यादिति तत्राह ।

कार्यदर्शनात् तदुपलब्धेः ॥ ११० ॥

कार्यान्यथानुपपत्त्या प्रकृत्यादिसिद्धौ सत्यां तेषां
सूक्ष्मत्वं कल्प्यते । अनुमानात् पूर्वं च सूक्ष्मत्वादिसंशये-
नाभावानिर्णयादनुमानमुपपद्यत इत्यर्थः ॥ ११० ॥ अत्र
शङ्कते ।

वादिविप्रतिपत्तेस्तदसिद्धिरिति चेत् ॥ १११ ॥

ननु कार्यं चेदुत्पत्तेः प्राक् सिद्धं स्यात् तदा तदाधार-
तया नित्या प्रकृतिः सेत्स्यति कार्यसाहित्येनैव कारणानु-
मानस्य वक्ष्यमाणत्वात् । वादिविप्रतिपत्तेस्तु सत्कार्यस्यै-
वासिद्धिरिति यदीत्यर्थः ॥ १११ ॥ अभ्युपेत्य परिहरति ।

तथाप्येकतरदृष्ट्या एकतरसिद्धेर्नापलापः ॥ ११२ ॥

मास्तु सत् कार्यं तथाप्येकतरस्य कार्यस्य दृष्ट्यान्यतरस्य
कारणस्य सिद्धेरपलापो नास्त्येवेति नित्यं कारणं सिद्धमेव

तत एव च परिणामिनः सकाशादपरिणामितया पुरुषस्य
विवेकेन सोक्षोपपत्तिरित्यर्थः । अनेनैवाभ्युपगमवादेन
वैशेषिकाद्यास्तिकशास्त्रं प्रवर्तते । अतो न सत्कार्यवादि-
श्रुतिश्रुतिविरोधेऽपि तेषामंशान्तरेष्वप्रामाण्यमिति मन्त-
व्यम् ॥११२॥ परमार्थतः परिहारमाह ।

त्रिविधविरोधापत्तेश्च ॥११३॥

अथ सर्व्वं कार्यं त्रिविधं सर्व्ववादिसिद्धमतीतमनागतं
वर्त्तमानमिति । तत्र यदि कार्यं सदा सन्नेष्यते तदा
त्रिविधत्वानुपपत्तिः । अतीतादिकाले घटाद्यभावेन घटा-
देरतीतादिधर्मकत्वानुपपत्तेः । सदसतोः सम्बन्धानुपपत्तेः ।
किञ्च प्रतियोगित्वस्य प्रतियोगिरूपत्वे तदोपतादवस्थात् ।
अभावमात्रस्वरूपत्वे पटाद्यभावो घटाद्यभावः स्यादभाव-
त्वाविशेषात् । अभावेऽपि स्वरूपतो विशेषाङ्गीकारे चा-
भावत्वस्य परिभाषामात्रत्वप्रसङ्गात् । अथ प्रतियोग्येवा-
भावविशेषक इति चेन्न । असतः प्रतियोगिनः प्रागभावा-
दिषु विशेषकत्वासम्भवादिति । तस्मान्नित्यस्यैव कार्यस्या-
तीतानागतवर्त्तमानावस्थाभेदा एव वक्तव्याः । घटोऽतीतो
घटो वर्त्तमानो घटो भविष्यन्निति प्रत्ययानां तुल्यरूपतौ-
चित्यात् । न त्वेकस्य भावविषयत्वमन्ययोच्चाभावविषयत्व-
मिति । ते एवातीतानागतत्वे अवस्थे ध्वंसप्रागभावव्यव-
हारं जनयतस्तदतिरिक्ताभावद्वये प्रमाणाभावादिति दिक् ।

अधिकं तु पातञ्जले द्रष्टव्यम् । एवमत्यन्ताभावान्योऽन्या-
 भावावयधधिकरणस्वरूपावेव । न चैवं प्रतियोगिसत्ताका-
 लेऽप्यधिकरणस्वरूपानपायादत्यन्ताभावप्रत्ययप्रसङ्ग इति
 वाच्यम् । परैरपि प्रतियोगिसतिदेशे तदत्यन्ताभावाङ्गी-
 कारात् । प्रतियोगिसम्बन्धस्यातीतानागतावस्थयोरेव सा-
 म्यिकात्यन्ताभावत्वसम्भवाच्च । तस्मान्नास्मत्सिद्धान्तेऽभावो
 ऽतिरिक्तः । किञ्च घटो ध्वस्तो घटो भावी घटोऽत्र नास्ती-
 त्यादिप्रत्ययनियामकतया किञ्चिदस्त्वाकाङ्क्षायां तद्भावरूप-
 मेव कल्पयते लाघवात् । अभावस्यादृष्टस्य कल्पने गौरवा-
 दिति मन्तव्यम् ॥११३॥ इतश्च सत्कार्यसिद्धिरित्याह ।

नासदुत्पादो दृष्टङ्गवत् ॥११४॥

नरष्टङ्गतुल्यस्यासत उत्पादोऽपि न सम्भवतीत्यर्थः ॥
 ११४ ॥ अत्र हेतुमाह ।

उपादाननियमात् ॥११५॥

दृष्ट्येव घट उत्पद्यते तन्तुष्वेव पट इत्येवं कार्याणामुपा-
 दानकारणं प्रति नियमोऽस्ति । स न सम्भवति । उत्पत्तेः
 प्राक् कारणे कार्यासत्तायां हि न कोऽपि विशेषोऽस्ति येन
 कञ्चिदेवासन्तं जनयेन्नेतरमिति । विशेषाङ्गीकारे च
 भावत्वापत्तेर्गतमसत्तया । स एव च विशेषोऽस्माभिः कार्य-
 स्थानागतावस्थेत्युच्यत इति । एतेन यद्वैशेषिकाः प्रागभा-
 वमेव कार्योत्पत्तिनियामकं कल्पयन्ति तदप्यपास्तम् । अभा-

वकल्पनापेक्षया भावकल्पने लाघवात् । भावानां दृष्टत्वा-
दन्यानपेक्षत्वाच्च । किञ्चाभावेषु स्वतो विशेषे भावत्वापत्तिः ।
प्रतियोगिरूपविशेषश्च प्रतियोग्यसत्ताकाले नास्ति । अतो-
ऽभावानामविशिष्टतया न कार्योत्पत्तौ नियामकत्वं युक्त-
मिति ॥११५॥ उपादाननियमे प्रमाणमाह ।

सर्वत्र सर्वदा सर्वासम्भवात् ॥११६॥

सुगमम् । उपादानानियमे च सर्वत्र सर्वदा सर्वं सम्भवे-
दित्याशयः ॥११६॥ इतच्च नासदुत्पाद इत्याह ।

शक्तस्य शक्यकरणात् ॥११७॥

कार्यशक्तिमत्त्वमेवोपादानकारणत्वम् । अन्यस्य दुर्व-
चत्वात् । लाघवाच्च । सा शक्तिः कार्यस्यानागतावस्थैवेत्यतः
शक्तस्य शक्यकार्यकरणान्नासत् उत्पाद इत्यर्थः ॥ ११७ ॥
इतश्च ।

कारणभावाच्च ॥११८॥

उत्पत्तेः प्रागपि कार्यस्य कारणाभेदः श्रूयते तस्माच्च
सत्कार्यसिद्ध्या नासदुत्पाद इत्यर्थः । कार्यस्यासत्त्वे हि सद-
सतोरभेदानुपपत्तिरिति । उत्पत्तेः प्राक्कार्याणां कारणा-
भेदे च श्रुतिः । तद्वेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत् । सदेव सौम्ये-
दमग्र आसीत् । आत्मैवेदमग्र आसीत् । आप एवेदमग्र
आसुरित्याद्या ॥ ११८ ॥ शङ्कते ।

न भावे भावयोगश्चेत् ॥ ११९ ॥

नन्वेवं कार्यस्य नित्यत्वे सति भावरूपे कार्ये भावयोग-
उत्पत्तियोगो न सम्भवति । असतः सत्त्व एवोत्पत्तिव्यव-
हारादिति चेदित्यर्थः ॥ ११९ ॥ परिहरति ।

नाभिव्यक्तिनिवन्धनौ व्यवहाराव्यवहारौ ॥ १२० ॥

कार्योत्पत्तेर्व्यवहाराव्यवहारौ कार्याभिव्यक्तिनिमि-
त्तकौ । अभिव्यक्तिरुत्पत्तिव्यवहारोऽभिव्यक्त्यभावाच्चो-
त्पत्तिव्यवहाराभावः । न त्वसतः सत्तयेत्यर्थः । अभिव्य-
क्तिश्च न ज्ञानं किन्तु वर्तमानावस्था । कारणव्यापारोऽपि
कार्यस्य वर्तमानलक्षणपरिणाममेव जनयति । सतश्च
कार्यस्य कारणव्यापारादभिव्यक्तिमात्रं लोकेऽपि दृष्टम् ।
यथा शिलासम्यक्स्यप्रतिमाया लैङ्गिकव्यापारेणाभिव्यक्ति-
मात्रं तिलस्यतैलस्य च निष्पीडनेन धान्यस्यतण्डुलस्य
चावघातेनेति । तदुक्तं वाशिष्ठे ।

सुषुप्तावस्थया चक्रपद्मरेखाः शिलोदरे ।

यथा स्थिता चितेरन्तस्तथेयं जगदावली ॥

इति । प्रकृतिद्वारेणेत्यर्थः ॥ १२० ॥ ननु भवद्वयत्पत्तेः

प्राक् सतो यथाकथञ्चिदुत्पत्तिः । नाशस्वनादिभावस्य कथं
स्यादित्याकाङ्क्षायामाह ।

नाशः कारणलयः ॥ १२१ ॥

लीङ् शेषण इत्यनुशासनाल्लयः सूक्ष्मतया कारणेष्व-
विभागः । स एवातीताख्यो नाश इत्युच्यत इत्यर्थः । अना-
गताख्यस्तु लयः प्रागभाव इत्युच्यत इति शेषः । लीनका-
र्यव्यक्तेस्तु पुनरभिव्यक्तिर्नास्ति । प्रत्यभिज्ञाद्यापत्त्या पात-
ञ्जले निराकृतत्वात् । परेषामिवास्माकमप्यनागतावस्थायाः
प्रागभावाख्याया अभिव्यक्तिहेतुत्वाच्चेति । नन्वतीतमप्य-
स्तीत्यत्र किं प्रमाणं न ह्यनागतसत्तायामिव श्रुत्यादयोऽती-
तसत्तायामपि स्फुटमुपलभ्यन्त इति । मैवम् । योगिप्रत्य-
क्षत्वान्यथानुपपत्त्यानागतातीतयोरुभयोरेव सत्त्वसिद्धेः ।
प्रत्यक्षसामान्ये विषयस्य हेतुत्वात् । अन्यथा वर्तमान-
स्यापि प्रत्यक्षेणासिद्धापत्तेः । तस्माद्वियामौत्सर्गिकप्रामा-
ख्येनासति बाधके योगिप्रत्यक्षेणातीतमप्यस्तीति सिद्धति ।
योगिनामतीतानागतप्रत्यक्षे च श्रुतिस्मृतीतिहासादिकं
प्रमाणं योगवार्तिके प्रपञ्चितमिति दिक् । तदेवमभिव्य-
क्तिलयाभ्यां कार्याणामुत्पत्तिनाशव्यवहारावुक्तौ । नन्वभि-
व्यक्तिरपि पूर्वं सती वासती वा । आद्ये कारणव्यापारात्
प्रागपि कार्यस्याभिव्यक्त्या स्वकार्यजनकत्वापत्तिः कारणव्या-
पारश्च विफलः । अन्ये चाभिव्यक्तावेव सत्कार्यसिद्धान्त-
क्षतिः । असत्या एवाभिव्यक्तेरभिव्यक्त्यङ्गीकारादिति ।
अत्रोच्यते । कारणव्यापारात् प्राक् सर्वकार्याणां सदा-
सत्त्वाभ्युपगमेनोक्तविकल्पानवकाशाद्भवत् तदभिव्यक्तेरपि
वर्तमानावस्थया प्रागसत्त्वेन तदसत्तानिरुच्यर्थं कारणव्या-

पारापेक्षणात् । अनागतावस्थया च सत्कार्यसिद्धान्तस्था-
क्षतेः । नन्वेकदा सदसत्त्वयोर्विरोध इति चेत् । प्रकारभे-
दस्योक्तत्वात् । नन्वेवमपि प्रागभावानङ्गीकारेण प्रागसत्त्व-
मेव कार्याणां दुर्वचमिति । मैवम् । अवस्थानामेव परस्पर-
भावभारूपत्वादिति ॥ १२१ ॥ ननु सत्कार्यसिद्धान्तरक्षार्थ-
मभिव्यक्तेरप्यभिव्यक्तिरेष्टव्या । तथा चानवस्थेत्या-
शङ्क्याह ।

पारम्पर्यतोऽन्वेषणा बीजाङ्कुरवत् ॥ १२२ ॥

पारम्पर्यतः परम्परारूपेणैवाभिव्यक्तेरनुधावनं कर्त-
व्यम् । बीजाङ्कुरवत् प्रामाणिकत्वेन चास्या अदोषत्वादित्यर्थः ।
बीजाङ्कुराभ्यां चात्रायमेव विशेषो यद्बीजाङ्कुरस्थले
क्रमिकपरम्परयानवस्थाभिव्यक्तौ चैककालीनपरम्परयेति ।
प्रामाणिकत्वन्तु तुल्यमेवेति । सर्वकार्याणां स्वरूपतो
नित्यत्वमवस्थाभिर्विनाशित्वं चेति पातञ्जलभाष्ये वद-
द्भिर्थासदेवैरपीयमनवस्था प्रामाणिकत्वेन स्वीक्यतेति ।
अत्र च बीजाङ्कुरदृष्टान्तो लोकदृष्टोपन्यस्तः । वस्तुतस्तु
जन्मकर्मादिवदित्यत्रैव तात्पर्यम् । तेन बीजाङ्कुरप्रवाहस्या-
दिसर्गावधिकत्वेनानवस्थाविरहेऽपि न क्षतिः । आदिसर्गे
हि वृत्तं विनैव बीजमुत्पद्यते हिरण्यगर्भसङ्कल्पेन तच्छरी-
रादिभ्य इति श्रुतिस्त्वृत्योः प्रसिद्धम् ।

यथा हि पादपो मूलस्तन्मशाखादिसंयुतः ।

आदिवीजात् प्रभवति बीजान्यन्यानि वै ततः ।

इति विष्णुपुराणादिवाक्यैरिति ॥ १२२ ॥ वस्तुतस्त्वनवस्यापि नास्तीत्याह ।

उत्पत्तिवद्वादोपः ॥ १२३ ॥

यथा घटोत्पत्तेरुत्पत्तिः स्वरूपमेव वैशेषिकादिभिरसदुत्पादवादिभिरिष्यते लाघवात् तथैवास्माभिर्घटाभिव्यक्तेरप्यभिव्यक्तिः स्वरूपमेवैष्टव्या लाघवात् । अत उत्पत्ताविवाभिव्यक्तावपि नानवस्यादोष इत्यर्थः । अथैवमभिव्यक्तेरभिव्यक्त्यनङ्गीकारे कारणव्यापारात् प्राक् तस्याः सत्त्वानुपपत्त्या सत्कार्यवादक्षतिरिति चेन्न । अस्मिन् पक्षे सत एवाभिव्यक्तिरित्येव सत्कार्यसिद्धान्त इत्याशयात् । अभिव्यक्तेश्चाभिव्यक्त्यभावेन तस्याः प्रागसत्त्वेऽपि नासत्कार्यवादत्वापत्तिः । नन्वेवं महादादीनामेव प्रागसत्त्वमिष्यतां किमभिव्यक्त्याख्यावस्याकल्पनेनेति चेन्न । तद्वेदं तर्ह्यस्याकृतमासीदित्यादिश्रुतिभिरव्यक्तावस्थया सतामेव कार्याणामभिव्यक्तिसिद्धेः तथाप्यभिव्यक्तेः प्रागभावादस्वीकारापत्तिरिति चेन्न । तिष्ठणामनागताद्यवस्थानामन्योऽन्यस्याभावरूपतयोक्तत्वात् । तादृशाभावनिरुक्त्यैव च कारणव्यापारसाफल्यादिसम्भवात् । अयमेव हि सत्कार्यवादिनामसत्कार्यवादिभ्यो विशेषो यत् तैरुच्यमानौ प्रागभावध्वंसौ सत्कार्यवादिभिः कार्यस्यानागतातीतावस्थे भावरूपे प्रोच्येते । वर्तमानताख्या चाभिव्यक्त्यवस्था घटाक्षतिरित्ते-

यते । घटादेरवस्थातयवत्त्वानुभवादिति । अन्यत् तु
 सर्वं समानम् । अतो नास्त्यस्मात्सधिकशङ्कावकाश
 इति दिक् ॥ १२३ ॥ कार्यदर्शनात् तदुपलब्धेरिति सूत्रेण
 कार्येण मूलकारणमनुमेयमित्युक्तं तत्र कियत्पर्यन्तं कार्य-
 मित्यवधारयितुं सर्वकार्याणां साधर्म्यमाह ।

हेतुमदनित्यमव्यापि सक्रियमनेकमाश्रितं

लिङ्गम् ॥ १२४ ॥

कारणानुमापकत्वात्त्वयगमनाद्वात्र लिङ्गं कार्यजातम् ।
 न तु महत्तत्त्वमात्रमत्र विवक्षितं हेतुमत्त्वादीनामखिल-
 कार्यसाधारण्यात् ।

हेतुमदनित्यमव्यापि सक्रियमनेकमाश्रितं लिङ्गम् ।

सावयवं परतन्त्रं व्यक्तं विपरीतमव्यक्तम् ॥

इति कारिकायामप्यत एव व्यक्ताख्यं सर्वं कार्यमेव
 लिङ्गमित्युक्तम् । तथा च तस्मिन् हेतुमत्त्वादिधर्मकमिति
 काव्यार्थः । तत्र हेतुमत्त्वं कारणवत्त्वम् । अनित्यत्वं
 विनाशिता । प्रधानस्य या व्यापिता पूर्वोक्ता तद्वैपरीत्य-
 मव्यापित्वम् । सक्रियत्वमध्यवसायादिरूपनियतकार्यकारि-
 त्वम् । प्रधानस्य तु सर्वक्रियासाधारण्येन कारणत्वान्न
 कार्यैकदेशमात्रकारित्वम् । न च क्रिया कर्मैव वक्तुं
 शक्यते । प्रकृतिक्षोभात् स्फुटिश्रवणेन प्रकृतेरपि कर्म-

वन्तयात्र सक्रियत्वापत्तेरिति । अनेकत्वं सर्गभेदेन भिन्न-
त्वम् । सर्गद्वयासाधारण्यमिति यावत् । न पुनः सजा-
तीयानेकव्यक्तिकत्वम् । प्रकृतावतिव्याप्तेः । प्रकृतेरपि
सत्त्वाद्यनेकरूपत्वात् । सत्त्वादीनामतद्वर्त्मत्वं तद्रूपत्वा-
दित्यागामिसूत्रादिति । आश्रितत्वं चावयवेष्विति ॥ १२४ ॥
कार्यकारणयोर्भेदे हेतुमत्त्वादि सिद्धतीत्यतः कारणाति-
रिक्तकार्यसिद्धौ प्रमाणान्याह ।

आञ्जस्यादभेदतो वा गुणसामान्यादेस्तत्सिद्धिः प्रधान-
व्यपदेशाद्वा ॥ १२५ ॥

तत्सिद्धिर्लिङ्गाख्यकार्यस्य कारणातिरेकतः सिद्धिः
क्वचिदाञ्जस्यात् प्रत्यक्षत एवानायासेन भवति । यथा
स्यौल्यादिना धर्मेण तन्त्वादित्यः पटादीनाम् । क्वचिच्च
गुणसामान्यादेरभेदतो गुणसामान्याद्यात्मकत्वेन लिङ्गेना-
नुमानेन भवति । यथाध्यवसायादिगुणात्मकत्वरूपेण कार-
णवैधर्म्येण महदादीनाम् । यथा च महापृथिवीत्वादि-
सामान्यात्मकत्वरूपेण तन्मात्रवैधर्म्येण पृथिव्यादीनाम् ।
क्वचित् त्वादिशब्दगृहीतेन कर्माद्यात्मकतावैधर्म्येण । यथा
स्थिरावयवेष्वोऽतिरिक्तस्य चञ्चलावयविनः । तथा प्रधान-
व्यपदेशात् प्रधानश्रुतेरपि कारणातिरिक्तकार्यसिद्धिर्भवति ।
प्रधीवतेऽस्मिन् हि कार्यजातमिति प्रधानमुच्यते । तच्च
कार्यकारणयोर्भेदाभेदौ विना न घटते । अत्यन्ताभेदे

स्वस्याधारत्वासम्भवादित्यर्थः । कार्याणां साधर्म्यरूपं
लक्षणं कारणातिरिक्तकार्येषु प्रमाणं च सूत्राभ्यां दर्शि-
तम् ॥ १२५ ॥ इदानीं कार्यसधर्मकतया कारणानुमानाय
कार्यकारणयोरपि साधर्म्यं प्रदर्शयति ।

त्रिगुणाचेतनत्वादि द्वयोः ॥ १२६ ॥

द्वयोः कार्यकारणयोरेव त्रिगुणत्वादिसाधर्म्यमित्यर्थः ।
आदिशब्दग्राह्याश्च कारिकायामुक्ताः ।

त्रिगुणमविवेकि विषयः सामान्यमचेतनं प्रसवधर्मि ।

व्यक्तं तथा प्रधानं तद्विपरीतस्तथा च पुमान् ॥

इति । तयः सत्त्वादिद्रव्यरूपा गुणा अत्र सन्तीति
त्रिगुणम् । तत्र सहदादिषु कारणरूपेण सत्त्वादीना-
मवस्थानं गुणतयसम्बद्धरूपेण तु प्रधाने सत्त्वादीनाम-
वस्थानं वने वृक्षवदेवावगन्तव्यम् । अथवा सत्त्वादि-
शब्देन सुखदुःखमोहानामपि वचनात् कार्यकारणयोस्त्रि-
गुणत्वं समञ्जसमिति । अविवेकिविषयोऽज्ञैरेव दृश्यम् ।
भोग्यमिति यावत् । अविवेकि च विषयश्चेति तच्छेदे त्ववि-
वेकित्वं सन्भूय कारित्वं विषयत्वं तु भोग्यत्वमेव । सामान्यं
सर्वपुरुषसाधारणम् । पुरुषभेदेऽप्यभिन्नमिति यावत् ।
प्रसवधर्मि परिणामि । व्यक्तं कार्यम् । प्रधानं कारण-
मित्यर्थः । कार्यकारणयोरन्योन्यवैधर्म्यमपि कारिकाया
दर्शितम् ।

हेतुमदनित्यमव्यापि सक्रियमनेकमाश्रितं लिङ्गम् ।
सावयवं परतन्त्रं व्यक्तं विपरीतमव्यक्तम् ॥

इति । अत्रैकत्वं सर्गभेदेऽप्यभिन्नत्वम् । अतः प्रकृते-
रनेकव्यक्तिकत्वेऽपि नैकत्वक्षतिः ।

महान्तं च समावृत्य प्रधानं समवस्थितम् ।

अनन्तस्य न तस्यान्तः सङ्ख्यानं चापि विद्यते ॥

इति विष्णुपुराणेनासङ्ख्येयतावचनात् तु प्रधानस्य
व्यक्तिवृद्धत्वसिद्धिरिति ॥ १२६ ॥ प्रधानाख्यानां जगत्का-
रणगुणानामन्योऽन्यविवेकाय तेषामवान्तरमपि वैधर्म्यं
सिद्धान्तयति । विविधजगत्कारणत्वोपपत्तये च । न
ह्येकरूपात् कारणाद्विचित्रकार्याणि सम्भवन्तीति ।

प्रीत्यप्रीतिविषादाद्यैर्गुणानामन्योऽन्यं वैधर्म्यम् ॥ १२७

गुणानां सत्त्वादिद्रव्यत्रयाणामन्योऽन्यं सुखदुःखाद्यैव-
धर्म्यं कार्येषु तद्दर्शनादित्यर्थः । सुखादिकं च घटादेरपि
रूपादिवदेव धर्मोऽन्तःकरणोपादानत्वादव्यकार्याणामि-
त्युक्तम् । अत्रादिशब्दग्राह्याः पञ्चशिखाचार्यैरुक्ताः । यथा
सत्त्वं नाम प्रसादलाघवाभिष्वङ्गप्रीतितितित्वासन्तोपा-
दिरूपानन्तभेदं समासतः सुखात्मकम् । एवं रजोऽपि
शोकादिनानाभेदं समासतो दुःखात्मकम् । एवं तमोऽपि
निद्रादिनानाभेदं समासतो मोहात्मकमिति । अत्र

प्रीत्यादीनां गुणधर्मत्ववचनादागामिसूत्रे च लघुत्वादेर्वक्ष्य-
माणत्वात् सत्त्वादीनां द्रव्यत्वं सिद्धम् । सुखाद्यात्मकता
तु गुणानां मनसः सङ्कल्पात्मकतावद्धर्मधर्म्यभेदादेवोप-
पद्यते । न वैशेषिकोक्ताः सुखादय एव सत्त्वादिगुणा
इति । सत्त्वादितयमपि व्यक्तिभेदादनन्तम् । अन्यथा
हि विभुमात्रत्वे गुणविमर्दवैचित्यात् कार्यवैचित्यमिति
सिद्धान्तो नोपपद्यते विमर्देऽवान्तरभेदासम्भवात् ॥ १२७ ॥
गुणानां सत्त्वादीनामेकैक्यव्यक्तिमात्रत्वे दृष्टिक्लासादिकं
नोपपद्यते तथा परिच्छिन्नत्वे च तत्सम्बद्धरूपस्य प्रधानस्य
परिच्छिन्नत्वापत्त्या श्रुतिसृष्टिसिद्धमेकदासङ्ख्यब्रह्माण्डा-
दिकं नोपपद्येत । अतोऽसङ्ख्यत्वे गुणानां त्वत्त्वसङ्ख्योप-
पादनाय विवेकाद्यर्थं च तेषां साधर्म्यवैधर्म्ये प्रतिपाद-
यति ।

लघ्वादिधर्मैः साधर्म्यं वैधर्म्यं च गुणानाम् ॥ १२८ ॥

अयमर्थः । लघ्वादीति भावप्रधानो निर्देशः । लघु-
त्वादिधर्मेण सर्वासां सत्त्वव्यक्तीनां साधर्म्यं वैधर्म्यं च
रजस्तमोभ्याम् । तथा च पृथिवीव्यक्तीनां पृथिवीत्वेनेव
सत्त्वव्यक्तीनामेकजातीयतयैकता सजातीयोपष्टम्भादिना
दृष्टिक्लासादिकं च युक्तमित्याशयः । एवं चञ्चलत्वादि-
धर्मेण सर्वासां रजोव्यक्तीनां साधर्म्यं सत्त्वतमोभ्यां च
वैधर्म्यम् । शेषं पूर्ववत् । एवं शुक्लत्वादिधर्मेण सर्वासां

तमोव्यक्तीनां साधर्म्यं सत्त्वरजोभ्यां वैधर्म्यम् । शेषं पूर्वव-
दिति । वैधर्म्यस्य प्रागेवोक्ततयात् पुनर्वैधर्म्यकथनं सम्पा-
तायातम् । अत्र वैधर्म्यं चेति पाठः प्रामादिक एवेति ।
अत्र सूत्रे सत्त्वादीनां कारणद्रव्याणां प्रत्येकमनेकव्यक्ति-
कत्वं सिद्धम् । अन्यथा लघुत्वादीनां साधर्म्यत्वानुपपत्तेः
समानानां धर्मस्यैव साधर्म्यत्वात् । न च कार्यसत्त्वादी-
नामनेकतया लघुत्वादिकं साधर्म्यं स्यादिति वाच्यं त्रिगु-
णात्मकत्वेन घटादीनामपि कार्यसत्त्वादिरूपतया लघुत्वा-
दीनां सत्त्वादिसाधर्म्यत्वानुपपत्तेः । तस्मात् कारणगुणा-
नामेवात्र साधर्म्यादिकमुच्यत इति । सत्त्वादीनां लघुत्वा-
दिकं चोक्तं कारिकाया ।

सत्त्वं लघु प्रकाशकमिष्टमुपष्टम्भकं चलं च रजः ।

गुरु वरणकमेव तमः प्रदीपवच्चार्थतो वृत्तिः ॥

इति । अर्थतः पुरुषार्थनिमित्तात् । नन्वेवं मूलका-
रणस्य परिच्छिन्नासङ्ख्यव्यक्तिकत्वे वैशेषिकमतादत्र को
विशेष इति चेत् । कारणद्रव्यस्य शब्दस्पर्शादिराहित्य-
मेव ।

शब्दस्पर्शविहीनं तु रूपादिभिरसंयुतम् ।

त्रिगुणं तज्जगद्योनिरनादिप्रभवाप्ययम् ॥

इति विष्णुपुराणादिभ्यः । एतच्च पातञ्जलेऽस्माभिः
प्रपञ्चितम् ॥१२८॥ ननु महदादीनां स्वरूपतः सिद्धावपि

तेषां प्रत्यक्षेणोत्पत्त्यदर्शनात् कार्यत्वे नास्ति प्रमाणं येन
तेषां हेतुमत्त्वं साधस्यं स्यात् तत्राह ।

उभयान्यत्वात् कार्यत्वं महदादेर्घटादिवत् ॥ १२६ ॥

महदादिपञ्चभूतान्तं विवादास्पदं तावन्न पुरुषो भोग्य-
त्वात् । नापि प्रकृतिर्मोक्षान्यथानुपपत्त्या विनाशित्वात् ।
अतः प्रकृतिपुरुषभिन्नं तद्भिन्नत्वाच्च कार्यं घटादिवदित्यर्थः
॥ १२६ ॥ ननु विकारशक्तिदाद्यादिनैव मोक्षाद्युपपत्तेर्वि-
नाशित्वमपि तेषामसिद्धमित्याशङ्कायां कार्यत्वे हेत्वन्तरा-
ख्याह ।

परिमाणात् ॥ १३० ॥

परिच्छिन्नत्वाद्वैशिकाभावप्रतियोगितावच्छेदकजाति-
मत्त्वादित्यर्थः । तेन गुणव्यक्तीनां कियतीनां परिच्छिन्नत्वे-
ऽपि न तत्र व्यभिचारः ॥ १३० ॥ किञ्च ।

समन्वयात् ॥ १३१ ॥

उपवासादिना क्षीणं हि बुद्ध्यादितत्त्वमन्नादिभिः सम-
न्वयेन समनुगतेन पुनरुपचीयते । अतः समन्वयात् कार्य-
त्वमुच्चीयत इत्यर्थः । नित्यस्य हि निरवयवतयावयवानु-
प्रवेशरूपः समन्वयो न घटत इति । समन्वये च श्रुतिः
प्रमाणं मनः प्रकृत्य । एवं ते सौख्य षोडशानां कलाना-
मेका कलातिशिष्टाभत् सान्नेनोपसमाहिता प्राञ्चाली-

दिति । योगसूत्रं च जात्यन्तरपरिणामः प्रकृत्यापूरादिति
॥१३१॥ किञ्च ।

शक्तित्वेति ॥ १३२ ॥

करणतत्त्वर्थः । पुरुषस्य यत् करणं तत् कार्यं चक्षु-
रादिवदिति भावः । पुरुषे साक्षाद्विषयार्पकत्वं प्रकृतेर्ना-
स्तीति प्रकृतिर्न करणमिति । अतो महत्त्वस्य करणतया
कार्यत्वे सिद्धे सुतरामन्येषामपि कार्यत्वम् । इतिशब्दश्च
हेतुवर्गसमाप्तिस्त्वचनार्थः ॥ १३२ ॥ यदि च महदादिमध्ये
किञ्चिदकार्यं स्वीक्रियते तदापि तदेव प्रकृतिः पुरुषो वेति
सिद्धं नः समीहितम् । प्रकृतिपुरुषौ प्रसाध्य परिणामि-
त्वापरिणामित्वाभ्यां विवेक्तव्यावित्यतैवास्माकं तात्पर्या-
दित्याह ।

तद्वाने प्रकृतिः पुरुषो वा ॥१३३॥

तद्वाने कार्यत्वज्ञाने यदि परिणामी तदा प्रकृतिः ।
यदि वा परिणामी भोक्ता तदा पुरुष इत्यर्थः ॥१३३॥ ननु
नित्यमप्युभयभिन्नं स्यात् तत्राह ।

तयोरन्यत्वे तुच्छत्वम् ॥१३४॥

अकार्यस्य प्रकृतिपुरुषभिन्नत्वे तुच्छत्वं शशशृङ्गादिवत्
प्रमाणाभावात् । अकार्यं हि कारणतया वा भोक्तृतया वा

सिद्ध्यति नान्यथेत्यर्थः ॥ १३४ ॥ तदेवं महदादिषु कार्यत्वं
प्रसाध्य साम्प्रतं तैः प्रकृत्यनुमानेऽनुक्तं विशेषमाह ।

कार्यात् कारणानुमानं तत्साहित्यात् ॥ १३५ ॥

कार्यान्महत्तत्त्वादेर्लिङ्गात् सामान्यतो दृष्टं कारणानु-
मानं यदुक्तं तत् ताटस्थनिवृत्तये तत्साहित्यात् कार्यसा-
हित्येनैव कर्तव्यं सदेव सौम्येदमग्र आसीत् तम एवेद-
मग्र आसीदित्यादिश्रुत्यनुसारात् । तद्यथा । महदादिकं
स्वोपहितत्रिगुणात्मकवस्तुपादानकम् । कार्यत्वात् । शिला-
मध्यस्थप्रतिभावत् । तैलादिवच्चेत्यर्थः । अत्रानुकूलतर्कः
प्रागेव दर्शितः ॥ १३५ ॥ तस्याः प्रकृतेः कार्याहैधर्म्यं विवे-
कार्यमाह ।

अव्यक्तं त्रिगुणास्त्रिङ्गात् ॥ १३६ ॥

अभिव्यक्तात् त्रिगुणान्महत्तत्त्वादपि मूलकारणमव्यक्तं
सूक्ष्मं महत्तत्त्वस्य हि सुखादिर्गुणः साक्षात् क्रियते प्रकृ-
तेच गुणोऽपि न साक्षात् क्रियत इति । प्रधानं परमा-
व्यक्तं महत्तत्त्वं तु तदपेक्षया व्यक्तमित्यर्थः ॥ १३६ ॥ ननु
परमसूक्ष्मं चेत् तर्हि तस्यापलाप एवोचित इत्याका-
ङ्क्षायां पूर्वोक्तं स्मारयति ।

तत्कार्यतस्तत्सिद्धेर्नापलापः ॥ १३७ ॥

सुगमम् ॥ १३७ ॥ प्रकृत्यनुमानगता विशेषा विस्तरतो.

विचारिताः । इतः परमध्यायसमाप्तिपर्यन्तं पुरुषानुमानगता विशेषा विचार्यास्तत्र काञ्चनादौ विशेषमाह ।

सामान्येन विवादाभावाद्धर्मवन्न साधनम् ॥ १३८ ॥

यत्र वस्तुनि सामान्यतो विवादो नास्ति न तस्य स्वरूपतः साधनमपेक्ष्यते धर्मस्येवेत्यर्थः । अयं भावः । यथा प्रकृतेः सामान्येनापि साधनमपेक्षितं धर्मिण्यपि विवादात् । नैवं पुरुषस्य साधनमपेक्षितम् । चेतनापलापे जगदान्धप्रसङ्गतो भोक्तृर्यहम्पदार्थे सामान्यतो बौद्धानामप्यविवादात् । धर्म इव । धर्मो हि सामान्यतो बौद्धैरपि स्वीक्रियते तप्तशिलारोपणादिषु धर्मत्वाभ्युपगमात् । अतः पुरुषे विवेकनित्यत्वादिसाधनमात्रमनुमानं कार्यमिति ॥ १३८ ॥ संहतपरार्थत्वात् पुरुषस्येत्युक्तसूत्रेणापि विवेकानुमानमेवाभिप्रेतम् । न तु तत्र पुरुषस्य सर्वथैवाप्रत्यक्षत्वमभिप्रेतमिति । तत्र चादौ विवेकप्रतिज्ञासूत्रम् ।

शरीरादिव्यतिरिक्तः पुमान् ॥ १३९ ॥

शरीरादिप्रकृत्यन्तं यच्चतुर्विंशतितत्त्वात्मकं वस्तु ततोऽतिरिक्तः पुमान् भोक्तेत्यर्थः । भोक्तृत्वं च द्रष्टृत्वमिति ॥ १३९ ॥ अत्र हेतूनाह सूत्रैः ।

संहतपरार्थत्वात् ॥ १४० ॥

यतः सर्वं संहतं प्रकृत्यादिकं परार्थं भवति शय्यादि-

वत् । अतोऽसंहतः संहतदेहादिभ्यः परः पुरुषः सिद्धती-
त्यर्थः । अयं च हेतुः संहतपरार्थत्वात् पुरुषस्येत्यत्र
व्याख्यातः । उक्तस्यापि हेतोः पुनरुपन्यासो हेतुवर्गसङ्क-
लनार्थः ॥ १४० ॥ किञ्च ।

त्रिगुणादिविपर्ययात् ॥ १४१ ॥

सुखदुःखमोहात्मकत्वादिवैपरीत्यादित्यर्थः । शरीरा-
दीनां हि यः सुखाद्यात्मकत्वं धर्मः स सुखादिभोक्तरि न
सम्भवति । स्वयं सुखादिग्रहणे कर्मकर्तृविरोधात् । धर्मि-
पुरस्कारेणैव सुखाद्यनुभवादिति । ननु बुद्धिदृष्टिप्रतिवि-
म्बितं स्वसुखादिकं पुरुषेण गृह्यतां स्ववदिति चेन्न । एवं
सति बुद्धेरेव सुखादिकल्पनौचित्यात् । पुरुषगतसुखा-
देर्बुद्धौ प्रतिबिम्बकल्पने गौरवात् । अहं सुखी दुःखी
मूढ इत्यादिप्रत्ययास्तु न पुरुषे सुखादिसाधकाः । तत्स्वा-
मित्वेनाप्युपपत्तेः । बुद्धेः सुखादिमत्त्वेनाप्युपपत्तेश्च ।
लौकिक्यां ह्यहम्बुद्धाववश्यं बुद्धिरपि विषयो मिथ्याज्ञानवा-
सनादिरूपदोषानुवृत्तेस्तत्प्रतिबिम्बकल्पनायां च गौरवा-
दिति । आदिशब्देन चात्र त्रिगुणमविवेकि विषय इति
कारिकोक्ताविवेकित्वादयो ग्राह्याः । तथा रूपादयः शरी-
रादिधर्मा ग्राह्याः ॥ १४१ ॥ किञ्च ।

अधिष्ठानाच्चेति ॥ १४२ ॥

भोक्तुरधिष्ठातृत्वाच्चाधिष्ठेयेभ्यः प्रकृत्यन्तोभ्योऽतिरिक्त-
तेत्यर्थः । अधिष्ठानं हि भोक्तुः संयोगः स च प्रकृत्यादीनां
भोगहेतुपरिणामेषु कारणम् । भोक्तुरधिष्ठानात् भागा-
यतननिर्माणमिति वक्ष्यमाणसूत्रात् । संयोगश्च भेदे
सत्येव भवतीति भावः । इति शब्दो हेतुसमाप्तौ ॥ १४२ ॥
उक्तानुमानेऽनुकूलतर्कं प्रदर्शयति सूत्राभ्याम् ।

भोक्तृभावात् ॥ १४३ ॥

यदि हि शरीरादिस्वरूप एव भोक्ता स्यात् तदा
भोक्तृत्वमेव व्याहन्येत । कर्मकर्तृविरोधात् । स्वस्य
साक्षात् स्वभोक्तृत्वानुपपत्तेरित्यर्थः । अनुपपत्तिश्च पूर्वमेव
व्याख्याता । अत्र सूत्रे पुरुषस्य भोगः स्वीकृत इति स्मर्त-
व्यम् । अपरिणामिनश्च पुरुषस्य भोगश्चिदवसानो भोग
इत्यत्र व्याख्यातः ॥ १४३ ॥ किञ्च ।

कैवल्यार्थं प्रवृत्तेश्च ॥ १४४ ॥

शरीरादिकमेव चेद्भोक्तृ स्यात् तदा भोक्तुः कैवल्यार्थं
दुःखात्यन्तोच्छेदार्थं कस्यापि प्रवृत्तिर्नोपपद्येत । शरीरा-
दीनां विनाशित्वात् प्रकृतेश्च धर्मिग्राहकमानेन दुःखस्वा-
भाव्यसिद्ध्या कैवल्यासम्भवात् । न हि स्वभावस्यात्यन्तो-
च्छेदो घटत इत्यर्थः । अत्र कैवल्यार्थं प्रकृतेरिति सूत्रपाठः
प्राप्तादिकत्वादुपेक्षणीयः ।

सङ्घातपरार्थत्वात् त्रिगुणादिविपर्ययादधिष्ठानात् ।
पुरुषोऽस्ति भोक्तृभावात् कैवल्यार्थं प्रवृत्तेश्च ॥

इति कारिकातः कैवल्यार्थं प्रवृत्तेश्चेति पाठात् ।
अर्थसङ्गतेत्येति ॥ १४४ ॥ चतुर्विंशतितत्त्वातिरिक्ततया पुरुषः
साधितः । इदानीं पुरुषगतो विशेषो विवेकस्फुटीकरणा-
यानुमीयते ।

जडप्रकाशयोगात् प्रकाशः ॥ १४५ ॥

वैशेषिका आहुः । प्रागप्रकाशरूपस्य जडस्यात्मनो
मनःसंयोगाज्ज्ञानाख्यः प्रकाशो जायत इति तन्न । लोके
जडस्याप्रकाशस्य लोष्टादेः प्रकाशोत्पत्त्यदर्शनेन तदयोगात् ।
अतः सूर्यादिवत् प्रकाशस्वरूप एव पुरुष इत्यर्थः । तथा
च सृष्टिः ।

यथा प्रकाशतमसोः सस्वन्धो नोपपद्यते ।

तद्वदैक्यं न शंसध्वं प्रपञ्चपरमात्मनोः ॥ इति ।

यथा दीपः प्रकाशात्मा क्लृप्तो वा यदि वा महान् ।

ज्ञानात्मानं तथा विद्यात् पुरुषं सर्वजन्तुषु ॥

इति च । प्रकाशत्वं च तेजःसत्त्वचैतन्येष्वनुगतम-
खण्डोपाधिरनुगतव्यवहारादिति ॥ १४५ ॥ ननु प्रकाश-
स्वरूपत्वेऽपि तेजोवद्बर्त्मधर्मिभावोऽस्ति नवा तत्राह ॥

निर्गुणत्वान्न चिद्धर्मा ॥ १४६ ॥

सुगमम् । पुरुषस्य प्रकाशरूपत्वे सिद्धे तत्सम्बन्धमात्रे-
णान्यव्यवहारोपपत्तौ प्रकाशात्मकधर्मकल्पना गौरवमित्यपि
बोध्यम् । तेजसश्च प्रकाशाख्यरूपविशेषाग्रहेऽपि स्पर्शपुर-
स्कारेण ग्रहात् प्रकाशतेजसोर्भेदः सिद्ध्यति । आत्मनस्तु
ज्ञानाख्यप्रकाशाग्रहकाले ग्रहणं नास्तीत्यतो लाघवाद्धर्म-
धर्मिभावमूल्यं प्रकाशरूपमेवात्मद्रव्यं कल्प्यते । तस्य च न
गुणत्वम् । संयोगादिमत्त्वात् । अनाश्रितत्वाच्चेति ।
तथाच सार्यते ।

ज्ञानं नैवात्मनो धर्मो न गुणो वा कथञ्चन ।

ज्ञानस्वरूप एवात्मा नित्यः पूर्णः सदा शिवः ॥

इति । ननु निर्गुणत्व एव का युक्तिरिति चेत् ।
उच्यते पुरुषस्येच्छाद्यास्तावन्नित्या न सम्भवन्ति जन्यता-
प्रत्यक्षात् । जन्यगुणाङ्गीकारे परिणामित्वापत्तिः । तथा
चोभयोरेव प्रकृतिपुरुषयोः परिणामहेतुत्वकल्पने गौर-
वम् । आन्ध्यपरिणामेन कदाचिदज्ञत्वस्यापत्त्या ज्ञाने-
च्छादिगोचरसंशयापत्तिश्च । तथा जड़प्रकाशायोगस्यो-
क्तत्वादपि न नित्यस्यानित्यज्ञानसम्भव इति । इच्छादि-
कमन्वयव्यतिरेकाभ्यां मनस्येव लाघवात् सिद्ध्यति । मनः-
संयोगस्यात्मन्योभयोस्तद्वेतुत्वे गौरवात् । गुणशब्दश्च
विशेषगुणवाचीत्यक्तमेव । अत आत्मा निर्गुणः । अपिच

ये तार्किका आत्मनः कर्तृत्वमिच्छन्ति तेषां मोक्षानुप-
पत्तिः । अहं कर्तेति बुद्धेरेव गीतादिष्वदृष्टोत्पत्तिहेतु-
तयोक्तत्वात् । तस्याश्च तन्मते मिथ्याज्ञानत्वाभावेन तत्त्व-
ज्ञाननिवर्त्यत्वासम्भवात् । अतः श्रुत्युक्तमोक्षानुपपत्त्या-
त्मनोऽकर्तृत्वमस्माभिरिष्यते । अकर्तृत्वाच्चादृष्टसुखाद्य-
भावः । ततश्च मनसः कृत्यादिहेतुत्वे कल्पनीये लाघवाद्-
न्तर्दृश्यगुणत्वावच्छेदेनैतत् कल्पयते । अत आत्मा निर्गुण
इति । यथोक्तस्य च परमसूक्ष्मस्यात्मनः स्वरूपं वाशिष्ठे
करामलकवत् प्रोक्तं विविच्य प्रतिपादितम् । यथा ।

असम्भवति सर्वत्र दिग्भूष्याकाशरूपिणि ।

प्रकाशे यादृशं रूपं प्रकाशस्यामलं भवेत् ॥

त्रिजगत् त्वमहं चेति दृश्ये सत्तामुपागते ।

द्रष्टुः स्यात् केवलीभावस्तादृशो विमलात्मनः ॥

इति ॥ १४६ ॥ नन्वहं जानामीति धर्मधर्मिभावानु-
भवात् पुरुषस्य चिद्धर्मकत्वं सिद्ध्यति गौरवस्य प्रामाणिक-
त्वेनादोषत्वादिति तत्राह ।

श्रुत्या सिद्धस्य नापलापतत्प्रत्यक्षबाधात् ॥ १४७ ॥

भवेदेवं यदि केवलतर्केणास्माभिर्निर्गुणत्वाच्चिद्धर्मत्वा-
दिकं प्रसाध्यते किन्तु श्रुत्यापि । अतः श्रुत्या सिद्धस्य
निर्गुणत्वादेर्नापलापः सम्भवति तत्प्रत्यक्षस्य गुणादिप्रत्य-

क्षस्य श्रुत्यैव बाधात् । अहं गौर इत्यादिप्रत्यक्षवदित्यर्थः । अन्यथा हि गौरोऽहमिति प्रत्यक्षबलेन देहातिरिक्तात्मसाधिका अपि युक्तयो बाधिताः स्युरिति जितं नास्तिकैः । निर्गुणत्वे च श्रुतयः साक्षी चेताः केवलो निर्गुणचेत्याद्याः । चिन्मात्रत्वे तु श्रुतयोऽकर्ता चैतन्यं चिन्मात्रं सच्चिदेकरसो ह्ययमात्मेत्याद्या इति । सर्वज्ञत्वादिश्रुतयस्तु राहोः शिर इतिवस्तौकिकविकल्पानुवादमात्राः । विधिनिषेधश्रुतिमध्ये निषेधश्रुतेरेव बलवत्त्वात् । अथात आदेशो नेति नेति न ह्येतस्मादिति नेत्यन्यत् परमस्तीति श्रुतेः । किञ्चान्नानामहं जानामीति प्रत्यये प्रमात्वकल्पनायामेव गौरवम् । अनाद्यविद्यादोषस्यानुवर्तमानतया भ्रमत्वस्यैवौत्सर्गिकत्वात् । अतो अभ्यस्तान्तःपातित्वेनाप्रामाण्यशङ्कास्कन्दितत्वाच्चैतत्प्रत्यक्षबाधने लाघवतर्काद्यनुगृहीतमनुमानमपि समर्थमिति । नन्वात्मनो नित्यज्ञानस्वरूपत्वे कीदृशं लाघवमिति चेत् । उच्यते । नैयायिकादिभिरन्तःकरणं व्यवसायानुव्यवसायौ तदाश्रयश्चेति चत्वारः पदार्थाः कल्पन्ते । अस्माभिस्त्वन्तःकरणं व्यवसायस्यानीया च तद्वृत्तिरनन्तानुव्यवसायस्यानीयश्च नित्यैकज्ञानरूप आत्मेति त्रयः पदार्थाः कल्पन्त इति ॥ १४७ ॥ ननु यदि प्रकाशरूप एवात्मा तदा सुषुप्ताद्यवस्थाभेदो नोपपद्यते सदा प्रकाशानपायादिति तत्राह ।

सुषुप्ताद्यसाक्षित्वम् ॥ १४८ ॥

सुषुप्ताद्यस्यावस्थातयस्य बुद्धिनिष्ठस्य साक्षित्वमेव पुंसी-
त्यर्थः । तदुक्तम् ।

जाग्रत् स्वप्नः सुषुप्तं च गुणतो बुद्धिदत्तयः ।

तासां विलक्षणो जीवः साक्षित्वेन व्यवस्थितः ॥

इति । तासां बुद्धिदत्तीनां साक्षित्वेन तद्विलक्षणो
जाग्रदाद्यवस्थारहितो निर्णीत इत्यर्थः । तत्र जाग्रन्ना-
भावस्थेन्द्रियद्वारा बुद्धेर्विषयाकारः परिणामः । स्वप्नावस्था
च संस्कारमात्रजन्यस्तादृशः परिणामः । सुषुप्तवस्था
च द्विविधार्द्धसमग्रलयभेदेन । तत्तार्द्धलये विषयाकारा
वृत्तिर्न भवति । किन्तु स्वगतसुखदुःखमोहाकारैव बुद्धिद-
त्तिर्भवति । अन्यथोक्तितस्य सुखमहमस्वाप्नमित्यादिरूपसु-
षुप्तिकालीनसुखादिस्मरणानुपपत्तेः । तदुक्तं व्याससूत्रेण
सुगधेर्धसम्पत्तिः परिशेषादिति । समग्रलये तु बुद्धेर्दत्ति-
सामान्याभावो मरणादाविव भवति । अन्यथा समाधि-
सुषुप्तिसोक्षेषु ब्रह्मरूपतेत्यागामिसूत्रानुपपत्तेरिति । सा
च समग्रसुषुप्तिर्दत्तभावरूपेति पुरुषस्तत्वाक्षी न भवति
पुरुषस्य वृत्तिमात्रसाक्षित्वात् । अन्यथा संस्कारादेरपि बुद्धि-
धर्मस्य साक्षिभास्यतापत्तेः । सुषुप्तादिसाक्षित्वं तु तादृ-
शबुद्धिदत्तीनां स्वप्रतिबिम्बितानां प्रकाशनमिति वक्ष्यामः ।
अतो ज्ञानार्थं पुरुषस्य न परिणामापेक्षेति । स्यादेतत् ।

सुषुप्ते यदि सुखदुःखादिगोचरा बुद्धिदृष्टिरिष्यते तर्हि
जाग्रदादावप्यखिलवृत्तीनां दृष्टिग्राह्यत्वस्वीकार एव युक्त
इति व्यर्था तत्साक्षिपुरुषकल्पना स्वगोचरदृष्टित्वेनैव स्वव्य-
वहारहेतुतायाः सामान्यतः सुवचत्वादिति । मैवम् ।
निवर्त्तनेन स्वगोचरदृष्टिकल्पनेऽनवस्थापत्तिर्गौरवं च स्यात् ।
किञ्चाहं सुखीत्यादिदृष्टिषु सुखादीनां विशेषणतया निर्वि-
कल्पकं तज्ज्ञानमादावपेक्ष्यते । तत्र चानन्तनिर्विकल्पक-
दृष्ट्यपेक्षया लाघवेन नित्यमेकमेवात्मस्वरूपं ज्ञानं कल्पते ।
अहं सुखीत्यादिविशिष्टज्ञानार्थं बुद्धिदृष्टेरेव तादृशाकारत्वं
पुरुषे दृष्टिसारूप्यमात्रस्वीकारेण दृष्ट्याकारातिरिक्ताका-
रानभ्युपगमात् स्वतन्त्राकारेण परिणामापत्तेरिति ।
अथैवं पुरुषस्य सुषुप्तादिसाक्षिमात्रत्वेन पुरुषैकस्याप्युप-
पत्तौ स किमेकोऽनेको वेति संशयः । तत्रायं पूर्वपक्षः ।
लाघवतर्कसहकारेण बलवतीभ्योऽभेदश्रुतिभ्य एक एवात्मा
सिद्ध्यति जाग्रदाद्यवस्थारूपाणां वैधर्म्याणां बुद्धिधर्मत्वात् ।
यद्यप्येकस्यात्मनः सर्वबुद्धिसाक्षित्वं तथापि यस्या बुद्धेर्वा
दृष्टिः सैव बुद्धिस्तद्वृत्तिविशिष्टतया साक्षिणं गृह्णाति घटं
जानामीत्यादिरूपैः । अत एकस्या बुद्धेरयं घट इति वृत्तौ
सत्यामन्यबुद्धिदृष्टिद्वारा नानुभवो घटमहं जानामीति
॥ १४८ ॥ तत्र सिद्धान्तमाह ।

जन्मादिव्यवस्थातः पुरुषवज्जत्वम् ॥ १४९ ॥

पुण्यवान् स्वर्गे जायते पापी नरकेऽज्ञो बध्यते ज्ञानी .
 मुच्यत इत्यादेः श्रुतिस्मृतिव्यवस्थाया विभागस्यान्यथानुप-
 पत्त्या पुरुषा बहव इत्यर्थः । जन्ममरणे चात्र नोत्पत्तिवि-
 नाशौ पुरुषनिष्ठत्वाभावात् । किन्त्वपूर्वदेहेन्द्रियादिसङ्घा-
 तविशेषेण संयोगश्च वियोगश्च भोगतदभावनियामका-
 विति । जन्मादिव्यवस्थायां च श्रुतिः ।

अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां
 बह्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपाः ।
 अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते
 जहात्येनां भुक्तभोगासजोऽन्यः ।

ये तद्विदुरष्टतास्ते भवन्त्यथेतरे दुःखमेवापियन्ति ।

इत्यादिरिति ॥ १४९ ॥ ननु पुरुषैक्येऽप्युपाधिरूपाव-
 च्छेदकभेदेन जन्मादिव्यवस्था भवेत् तत्राह ।

उपाधिभेदेऽप्येकस्य नानायोग आकाशस्येव घटा-
 दिभिः ॥ १५० ॥

उपाधिभेदेऽप्येकस्यैव पुरुषस्य नानोपाधियोगोऽस्त्येव
 यथैकस्यैवाकाशस्य घटकुड्यादिनानायोगः । अतोऽवच्छेद-
 कभेदेनैकस्यात्मन एव विविधजन्ममरणाद्यापत्तिः कायव्य-
 हादाविवेति न सम्भवति व्यवस्था । एकः पुरुषो जायते
 नापर इत्यादिरित्यर्थः । न ह्यवच्छेदकभेदेन कपिसंयोगत-

दभाववत्येकस्मिन्नेव वृत्ते व्यवस्था घटते । एको वृत्तः कपि-
संयोगी । अन्यच्च नेति । किञ्चैकोपाधितो सुक्तस्याप्यात्म-
प्रदेशस्योपाध्यन्तरैः पुनर्वन्धापत्त्या बन्धमोक्षव्यवस्था तद-
वस्थैव । यथैकघटनुक्तस्याकाशप्रदेशस्यान्यघटयोगाद्घटाका-
शव्यवस्था तद्वदिति । न च बन्धमोक्षव्यवस्थाश्रुतिरपि
लौकिकव्यमानुवादमात्रमिति वाच्यम् । मोक्षस्यालौकिक-
त्वात् । मिथ्यापुरुषार्थप्रतिपादनेन श्रुतेः प्रतारकत्वाद्या-
पत्तेर्यच्च ॥ १५० ॥ ननु चैतन्यैक्येऽपि तत्तदुपाधिविशिष्टस्या-
तिरिक्ततामभ्युपगम्य व्यवस्थोपपादनीया तत्राह ।

उपाधिभिद्यते न तु तद्वान् ॥ १५१ ॥

उपाधिरेव नाना न तु तद्वानुपाधिविशिष्टोऽपि नाना-
भ्युपेयो विशिष्टस्यातिरिक्तत्वे नानात्मताया एव शास्त्रान्तरेऽ-
प्यभ्युपगमापत्तेरित्यर्थः । बन्धभागिनो विशिष्टत्वे विशेषण-
वियोगेन विशिष्टनाशान्न मोक्षोपपत्तिरित्यादीन्यपि दूष-
णानि । ननु विशिष्टस्य जीवत्वमन्वयव्यतिरेकादिति षष्ठा-
ध्याये स्वयमेवाहङ्कारविशिष्टस्यैव जीवत्वं वक्ष्यतीति चेन्न
प्राणधारकत्वरूपजीवत्वस्यैव विशिष्टाधेयत्ववचनात् । न तु
बन्धमोक्षव्यवस्थाया विशिष्टाश्रितत्वं वक्ष्यते मोक्षकाले
विशिष्टासत्त्वादिति । यदपि केचिन्नवीना वेदान्तिब्रुवा
आहुः । एकस्यैवात्मनः कार्यकारणोपाधिषु प्रतिविम्बानि
जीवेश्वराः प्रतिविम्बानां चान्योऽन्यं भेदाज्जन्माद्यखिलव्य-

वस्थोपपत्तिरिति । तदप्यसत् । भेदाभेदविकल्पासहत्वात् ।
 विस्वप्रतिविस्वयोर्भेदे प्रतिविस्वस्याचेतनया भोक्तृत्वबन्धमो-
 चाद्यनुपपत्तिः जीवब्रह्माभेदरूपतत्त्विद्वान्तक्षतिश्च । जीवे-
 श्वरभिन्नस्यात्मनोऽप्रामाणिकत्वं च । अभेदे तु साङ्कर्या-
 परिहारः । भेदाभेदाभ्युपगमे तु तत्त्विद्वान्तहानिः । भेदा-
 भेदविरोधश्च । अस्मान्मते त्वभेदोऽविभागलक्षणो भेदश्चान्यो-
 ऽन्याभाव इत्यविरोध इति । अवच्छेदप्रतिविस्वादिदृष्टान्त-
 वाक्यानि त्वग्रे व्याख्यास्यामः । स्यादेतत् । विस्वप्रतिविस्वा-
 दिभेदं परिकल्प्य श्रुत्या बन्धमोक्षव्यवस्थाकल्पितेत्येवास्मा-
 भिरुच्यते न तु परमार्थतो विस्वप्रतिविस्वभावस्तयोर्भेदो बन्ध-
 मोक्षादिकं चेष्टत इति । मैवम् । एवं सति बन्धमोक्षादि-
 श्रुतिगणस्य भेदश्रुतिगणस्य चोभयोर्बाधापेक्षया केवलाभे-
 दश्रुतिगणस्यैवाविभागपरतयैव सङ्कोचो लाघवाद्युक्तः ।
 श्रुतिसूत्यन्तरैरविभागस्य सिद्धत्वाच्चेति ॥ १५१ ॥ आत्मै-
 क्यवादिषूक्तं दूषणमुपसंहरति ।

एवमेकत्वेन परिवर्तमानस्य न विरुद्धधर्माध्यासः ॥ १५२ ॥

एवं रीत्यैकत्वेन सर्वतो वर्तमानस्यात्मनो जन्ममरणा-
 दिरूपविरुद्धधर्मप्रसङ्गो न युक्त इत्यर्थः । यद्वैकत्व इति
 च्छेदः । एकत्वेऽभ्युपगम्यमाने परितः सर्वतो वर्तमानस्य
 सर्वोपाधिष्वनुगतस्य विरुद्धधर्माध्यासो नेति न किन्तु
 सर्वथा विरुद्धधर्मसङ्करोऽपरिहार्य इत्यर्थः । ननु पुरुषो-

निर्धर्मकस्तत्र कथं जन्ममरणवन्धमोक्षादिविरुद्धधर्मसाङ्ख्य-
मापद्यते भवद्भिरपि सर्वेषां धर्माणामुपाधिनिष्ठत्वाभ्युप-
गमादिति चेन्न । उक्तधर्माणां संयोगवियोगभोगाभोग-
रूपतया पुरुषे स्वीकारात् । परिणामरूपधर्माणामेव
पुरुषे प्रतिषेधस्योक्तत्वादिति । यथा स्फटिकेषु लौहित्य-
नीलिमादिधर्माणामारोपितानामपि व्यवस्थास्ति तथा
पुरुषेष्वपि बुद्धिधर्माणां सुखदुःखादीनां शरीरादिधर्माणां
च ब्राह्मण्यक्षत्तियत्वादीनामारोपितानामपि व्यवस्थास्ति
शास्त्रेषु । यथा विष्णुपुराणे ।

यथैकस्मिन् घटाकाशे रजोधूमादिभिर्दृते ।

न च सर्वे प्रयुज्यन्त एवं जीवाः सुखादिभिः ॥

इति ॥ १५२ ॥ सापि व्यवस्थैकात्म्ये सति जन्मादि-
व्यवस्थावदेव नोपपद्यत इत्याह ।

अन्यधर्मत्वेऽपि नारोपात् तत्सिद्धिरेकत्वात् ॥ १५३ ॥

अन्यधर्मत्वेऽपि धर्माणां सुखादीनामारोपात् पुरुषे
व्यवस्था न सिद्ध्यति । आरोपाधिष्ठानपुरुषस्यैकत्वादि-
त्यर्थः । आकाशस्यैकत्वेऽपि घटावच्छिन्नाकाशानां घट-
भेदेन भिन्नतयोपाधिकधर्मव्यवस्था घटते । आत्मत्वजीव-
त्वादिकन्तु नोपाध्वच्छिन्नस्य । उपाधिवियोगे घटाकाश-
नाशवत् तन्नाशेन जीवो न क्षियत इत्यादियुतिविरोध-
प्रसङ्गात् । किन्तु केवलचैतन्यस्येति प्रागेवोक्तम् । इमां

वन्धमोक्षादिव्यवस्थानुपपत्तिं सूक्ष्मामवुज्जैवाधुनिका वेदा-
 न्तिब्रुवा उपाधिभेदेन वन्धमोक्षव्यवस्थामैकाल्येऽप्याहुः ।
 तेऽप्येतेन निरस्ताः । येऽपि तदेकदेशिन इमामेवानुपपत्तिं
 पश्यन्त उपाधिगतचित्प्रतिविम्बानामेव बन्धादीन्याहुस्ते
 त्वतीव भ्रान्ताः । उक्ताङ्गेदाभेदादिविकल्पासहत्वादि-
 दोषात् । अन्तःकरणस्य तदुज्ज्वलितत्वादित्यतोक्त-
 दोषाच्च । किञ्च वेदान्तसूत्रे कापि सर्वात्मनामत्यन्तैक्यं
 नोक्तमस्ति । प्रत्युत भेदव्यपदेशाच्चान्यः । अधिकन्तु
 भेदनिर्देशात् । अंशो नानाव्यपदेशा । इत्यादिसूत्रैर्भेद
 उक्तः । अत आधुनिकानामवच्छेदप्रतिविम्बादिवादा
 अपसिद्धान्ता एव । स्वशास्त्रानुक्तसन्दिग्धार्येषु समान-
 तन्त्रसिद्धान्तस्यैव सिद्धान्तत्वाच्चेत्यादिकं ब्रह्ममीमांसा-
 भाष्ये प्रतिपादितमस्माभिः ॥१५३॥ नन्वेवं पुरुषनानात्वे
 सति ।

एक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः ।

एकधा वज्रधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत् ॥

नित्यः सर्वगतो ह्यात्मा कूटस्थो दोषवर्जितः ।

एकः स भिद्यते शक्त्या मायया न स्वभावतः ॥

इत्याद्याः श्रुतिस्मृतय आत्मैकत्वप्रतिपादिका नोप-
 पद्यन्त इति तत्राह ।

नाहैतश्रुतिविरोधो जातिपरत्वात् ॥ १५४ ॥

आत्मैक्यश्रुतीनां विरोधस्तु नास्ति तासां जातिपर-
त्वात् । जातिः सामान्यमेकरूपत्वं तत्रैवा द्वैतश्रुतीनां
तात्पर्यात् । न त्वखण्डत्वे प्रयोजनाभावादित्यर्थः । जाति-
शब्दस्य चैकरूपतार्थकत्वमुत्तरसूत्रात्प्रसज्यते । यथाश्रुत-
जातिशब्दस्यादरे । आत्मा इदमेक एवाग्र आसीत् ।
सदेव सौम्येदमग्र आसीत् । एकमेवाद्वितीयम् । इत्याद्य-
द्वैतश्रुत्युपपादकतयैव सूत्रं व्याख्येयम् । जातिपरत्वात् ।
विजातीयद्वैतनिषेधपरत्वादित्यर्थः । तत्राद्यव्याख्यायामयं
भावः । आत्मैक्यश्रुतिस्तृतिष्वेकादिशब्दाच्चिदेकरूपतामात्र-
परा भेदादिशब्दाच्च वैधर्म्यलक्षणभेदपराः । एक एवात्मा
मन्तव्यो जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु स्थानत्रयव्यतीतस्य पुनर्जन्म न
विद्यत इत्यादिवाक्येष्वेकरूपार्थत्वावश्यकत्वात् । अन्यथा-
वस्थात्रयेऽप्यात्मन एकतामात्रज्ञानेन स्थानत्रयव्यतीत-
शब्दोक्ताया अवस्थात्रयाभिमाननिवृत्तेरसम्भवात् । तथैक-
रूपताप्रतिपादनेनैव निखिलोपाधिविवेकेन सर्वात्मनां
स्वरूपबोधनसम्भवाच्च । न ह्यन्यथा निर्धर्मकमात्मस्वरूपं
विशिष्य ब्रह्मणापि शब्देन साक्षात्प्रतिपादयितुं शक्यते ।
शब्दानां सामान्यमात्रगोचरत्वात् । आब्रह्मस्तत्पर्यन्ते-
ष्व्वात्मन एकरूपत्वे तु प्रतिपादिते तदुपपत्त्यर्थं शिष्यः स्वय-
मेव तावद्विवेचयति यावन्निर्विशेषे शब्दगोचरे स्वरूपे
पर्यवस्यतीति । ततश्च निःशेषाभिमाननिवृत्त्या कृतकृत्यो
भवति । यदि पुनरद्वैतवाक्यान्यखण्डतामात्रपराणि स्थ-

सार्हि तेभ्यो नाभिमाननिवृत्तिः सम्भवति । आकाशे
विविधशब्ददखण्डेऽप्यात्मनि सुखदुःखतदभावादीनामव-
च्छेदकभेदैरुपपत्तेः । एकस्यैव वाक्यस्याखण्डत्वावैधर्म्योभय-
परत्वे च वाक्यभेदोऽखण्डतापरकल्पनायां फलाभावश्च ।
अवैधर्म्यज्ञानादेव सर्वाभिमाननिवृत्तेः । अतोऽद्वैतवा-
क्यानि नाखण्डतापराणि । न्यायानुग्रहेण बलवतीभिर्भेद-
ग्राहकश्रुतिसृतिभिर्विरोधाच्च । किन्त्ववैधर्म्यलक्षणाभेद-
पराण्येव । साम्यबोधकश्रुतिसृतिभिरेकवाक्यत्वात् । सा-
मान्यात् त्विति ब्रह्मास्त्वत्वाच्चेति । तत्र साम्ये श्रुतयः ।
यथोदकं शुद्धे शुद्धमासिक्तं तादृगेव भवति । एवं मुनेर्वि-
जानत आत्मा भवति गौतम निरञ्जनः परमं साम्यमुपैती-
त्याद्याः सृतवच्च ।

ज्योतिरात्मनि नान्यत्र सर्वभूतेषु तत् समम् ।

स्वयं च शक्यते द्रष्टुं सुसमाहितचेतसा ॥

यावानात्मनि बोधात्मा तावानात्मा परात्मनि ।

य एवं सततं वेद जनस्थोऽपि न मुह्यति ॥

इत्याद्याः । उक्तश्रुतौ मोक्षदशायामपि भेदघटितसाम्य-
वचनात् स्वरूपभेदोऽप्यात्मनामस्तीति सिद्धम् । अवैधर्म्या-
भेदपरत्वं चास्मान्मते विष्णुरहं शिवोऽहमित्यादिवाक्यानां
मन्तव्यम् । न तु तत्त्वमस्यहं ब्रह्मास्तीत्यादिवाक्याना-
मपि । तत्र साह्यमते प्रलयकालीनस्य पूर्णात्मन एव तदा-

दिपदार्थतया नित्यशुद्धमुक्तस्वमसीत्यादियथाश्रुतस्य तादृ-
 शवाक्यार्थत्वात् । यदि तु सर्गाद्युत्पन्नपुरुषो नारायणाख्य
 एव तत्पदार्थस्तदा तत्त्वमसीत्यादिवाक्यानामयवैधर्म्यार्थ-
 कतैवास्तु । ननु प्रयोजनाभावान्न भेदपरत्वं श्रुतीनां सम्भ-
 वतीति चेन्न मोक्षोपपादनस्यैव प्रयोजनत्वात् । सृष्टि-
 संहारयोः प्रवाहरूपेणानुच्छेदात् तस्यैक्ये मोक्षानुपपत्तेः ।
 अथैवमात्मभेदस्य लोकसिद्धतया न तत्परत्वं श्रुतीनां घटत
 इति मैवम् । लाघवतर्केणाकाशवदात्मन्येकत्वस्यानुमानतः
 प्रसक्तस्य श्रुत्यादिभिर्निषेधात् । स्वपरचैतन्ययोर्भेदस्य चा-
 प्रत्यक्षत्वात् । देहादिष्वेवानुभवात् । य एतस्मिन्नुदरम-
 न्तरं कुरुतेऽयं तस्य भवं भवतीत्यादिभेदनिन्दा तु वैधर्म्य-
 विभागान्यतरलक्षणभेदपरेति । नन्वेवं मुक्तानां प्रतिवि-
 स्वावच्छेदश्रुतीनां का गतिरिति चेदुच्यते । अनेकतेजो-
 मयादित्यमण्डलवत् । अनेकात्ममयमपि चिदादित्यमण्ड-
 लमेकरसमविभक्तमेकपिरण्डीकृत्य तस्य किरणवत् स्वांश-
 भूतैरसङ्ख्यपुरुषैरसङ्ख्योपाधिष्वसङ्ख्यविभाग एव प्रतिविस्वा-
 दिदृष्टान्तैः प्रतिपाद्यते विभागलक्षणान्यत्वस्य वाचारम्भण-
 मात्रत्वं बोधयितुं न पुनरखण्डत्वम् ।

वायुर्यथैको भुवनं प्रविष्टो रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव ।

इत्यादिसांशदृष्टान्तश्रुतीनां न्यायानुग्रहेण बलवत्त्वा-
 दिति । यथा च स्मर्यते ।

यस्य सर्वात्मकत्वेऽपि खण्डते नैकपि खण्डता ।

इति ब्रह्ममीमांसायां तु नित्याभिव्यक्ते परमेश्वर-
चैतन्येऽन्येषां लयरूपाविभागेनाप्यद्वैतमुक्तमविभागो वच-
नादिति सूत्रेणेति । अधिकं तु ब्रह्ममीमांसाभाष्ये प्रोक्त-
मस्माभिरिति दिक् । सूत्रस्य द्वितीयव्याख्यायां त्वयं
भावः । प्रलयकाले पुरुषविजातीयं सर्वमेवासत् । अर्थ-
क्रियाकारित्वाभावात् । पुरुषाणां कूटस्थत्वेनार्थक्रियैवा-
प्रसिद्धेति । अतः सर्गकाल इव प्रलयेऽपि सत्त्वम् । अत-
स्तदात्मनां विजातीयद्वैतराहित्यम् । तथा सर्गकालेऽपि
कूटस्थत्वरूपपारमार्थिकसत्त्वेनान्यत्वेति विजातीयद्वैतरा-
हित्यात् सर्गकालीनाद्वैतश्रुतयोऽप्युपपन्ना इति ॥ १५४ ॥
नन्वात्मन एकत्ववदेकरूपत्वमपि नानारूपताप्रत्यक्षेण वि-
रुद्धं तत् कथमुक्तं जातिपरत्वादिति तत्राह ।

विदितबन्धकारणस्य दृष्ट्यातद्रूपम् ॥ १५५ ॥

विदितं स्पष्टं बन्धकारणमविवेको यत्र तस्य दृष्टैव
पुरुषेष्वतद्रूपं रूपभेद इत्यर्थः । अतो भ्रान्तदृष्ट्या न रूप-
भेदसिद्धिरिति ॥ १५५ ॥ ननु तथाप्यनुपलम्भादेकरूपत्वा-
भावः सेत्स्यति तत्राह ।

नान्मादृष्ट्या चक्षुष्मतामनुपलम्भः ॥ १५६ ॥

अनुपलम्भ एवासिद्धः । अत्रैरदर्शनेऽपि ज्ञानिभिरे-

करूपत्वस्य दर्शनादित्यर्थः ॥ १५६ ॥ अद्वैतश्रुत्यनुपपत्तिं
समाधायाखण्डाद्वैते बाधकान्तरमाह ।

वामदेवादिर्मुक्तो नाद्वैतम् ॥ १५७ ॥

वामदेवादिर्मुक्तोऽस्ति तथापीदानीं बन्धः स्वस्मिन्ननु-
भवसिद्धः । अतो नाखण्डात्माद्वैतमित्यर्थः । स चापि
जातिसंस्तरणाप्तबोधस्तत्रैव जन्मन्यपवर्गमापेत्यादिवाक्यशत-
विरोधश्चेति शेषः । न चैवं बन्धमोक्षावुपाधेरिवेत्यवगन्त-
व्यम् । श्रुतिसृष्टिसिद्धान्तविरोधात् । दुःखं मा भुञ्जीयेति
कामनादर्शनेन पुरुषमोक्षस्यैव मोक्षाख्यपरमपुरुषार्थ-
त्वाच्च । उपाधेर्दुःखहानस्य च तादर्थ्येन परम्परयैव पुरु-
षार्थत्वात् पुत्रादिवदिति । यदप्याधुनिकैर्मायावादिभिर्बु-
ध्यते । अद्वैतश्रुतिविरोधाद्बन्धमोक्षसृष्टिसंहारादिश्रुतयो
बाध्यन्त इति । तदप्यसत् । मोक्षाख्यफलस्यापि अवण-
काल एवाभावनियये अवणोत्तरं मननादिविधेरननुष्ठान-
लक्षणाप्रामाण्यप्रसङ्गात् । प्रपञ्चान्तर्गतस्य वेदान्तस्याप्य-
द्वैतश्रुत्या बाधे वेदान्तावगतेऽप्यद्वैते पुनः संशयापत्तेश्च ।
स्वाप्नवाक्यस्य जाग्रति बाधे तद्वाक्यार्थे पुनः संशयवत् ।
किञ्च मिथ्याबुद्धिर्नास्तिकतेत्यनुशासनाच्चर्मादिषु स्वापवन्
मिथ्यादृष्टयो बौद्धप्रभेदा एव सांस्तिकशब्देन प्रपञ्चस्यावि-
द्यकतायाश्च तैरभ्युपगमादिति दिक् ॥ १५७ ॥ ननु वामदेवा-
देरपि परममोक्षो न जात इत्यभ्युपेयं तत्राह ।

अनादावद्य यावद्भावान्नविष्यदप्येवम् ॥ १५८ ॥

अनादौ कालेऽद्य यावच्चेन्नोचो न जातः कस्यापि
तर्हि भविष्यत्कालोऽप्येवं भोक्तृभूत एव स्यात् सम्यक्संसाध-
नानुष्ठानस्याविशेषादित्यर्थः ॥ १५८ ॥ तत्र प्रयोगमाह ।

इदानीमिव सर्वत्र नात्यन्तोच्छेदः ॥ १५९ ॥

सर्वत्र काले वन्धस्यात्यन्तोच्छेदः कस्यापि पुंसो नास्ति
वर्तमानकालवदित्यनुमानं सम्भवेदित्यर्थः ॥ १५९ ॥ पुन-
राणां यदेकरूपत्वमेकत्वप्रतिपादकश्रुत्यर्थावधारितं तत् किं
भोक्तृकाले किं सर्वदैवेत्याकाङ्क्षायामाह ।

व्यावृत्तोभयरूपः ॥ १६० ॥

स च पुरुषो व्यावृत्तोभयरूपो व्यावृत्तो निवृत्तो रूप-
भेदो यस्मात् तथेत्यर्थः । श्रुतिस्मृतिन्यायेभ्यः सदैकरूपता-
सिद्धेरिति शेषः । तदुक्तम् ।

वज्ररूप इवाभाति मायया वज्ररूपया ।

रममाणो गुणेष्वस्या ममाहमिति बध्यते ॥ इति

जगदाख्यमहास्वप्ने स्वाप्नात् स्वप्नन्तरं व्रजत् ।

रूपं त्यजति नो शान्तं ब्रह्म शान्तत्ववर्हितम् ॥

इति च ॥ १६० ॥ ननु साक्षित्वस्यानित्यत्वात् पुरु-
षाणां कथं सदैकरूपत्वं तत्राह ।

साक्षात्स्वप्नान् साक्षित्वम् ॥ १६१ ॥

पुरुषस्य यत् साक्षित्वमुक्तं तत् साक्षात्सम्बन्धमात्रात् ।
 न तु परिणामत इत्यर्थः । साक्षात्सम्बन्धेन बुद्धिमात्र-
 साक्षितावगम्यते साक्षाद्द्रष्टरि संज्ञायामिति साक्षिशब्द-
 व्युत्पादनात् । साक्षाद्द्रष्टृत्वं चाव्यवधानेन द्रष्टृत्वम् ।
 पुरुषे च साक्षात्सम्बन्धः स्वबुद्धिवृत्तेरेव भवति । अतो
 बुद्धेरेव साक्षी पुरुषोऽन्येषां तु द्रष्टृमात्रमिति शास्त्रीयो
 विभागः । ज्ञाननियामककार्याकारतास्थानीयः प्रतिबिम्ब-
 रूप एव सम्बन्धो न तु संयोगमात्रमतिप्रसङ्गादित्यसक-
 दावेदितम् । विष्णादेः सर्वसाक्षित्वं त्विन्द्रियादिव्यवधा-
 नाभावमात्रेण गौणम् । अक्षसम्बन्धात् साक्षित्वमिति
 पाठे त्वक्षमत्रबुद्धिः करणत्वसामान्यात् । तस्या यथोक्तात्
 प्रतिबिम्बरूपात् सम्बन्धादित्यर्थः ॥ १६१ ॥ उभयरूपत्वाभा-
 वसिद्ध्यर्थं पुरुषस्यापरौ विशेषावाह सूत्राभ्याम् ।

नित्यमुक्तत्वम् ॥ १६२ ॥

सदैव पुरुषस्य दुःखाख्यबन्धमन्यत्वम् । दुःखादेर्बुद्धि-
 परिणामत्वादित्यर्थः । पुरुषार्थस्तु दुःखभोगनिवृत्तिः प्रति-
 बिम्बरूपदुःखनिवृत्तिर्वेत्युक्तमेव ॥ १६२ ॥

औदासीन्यं चेति ॥ १६३ ॥

औदासीन्यमकर्तृत्वं तेन चान्येऽपि निष्कामत्वादय उप-
 लक्षणीयाः । कामः सङ्कल्पो विचिकित्सा अह्माअह्मा धृति-
 रधृतिर्धीर्धीर्भीर्भीरित्येतत् सर्वं मन एवेति श्रुतेः । इतिशब्दः

पुरुषधर्मप्रतिपादनसमाप्तौ ॥ १६३ ॥ नन्वेवं प्रकृतिपुरुष-
योरन्योऽन्यं वैधर्म्येण विवेके सिद्धे पुरुषस्य कर्तृत्वं बुद्धेरपि
च ज्ञातृत्वं श्रुतिस्मृत्योरुच्यमानं कथमुपपद्येयातां तत्राह ।

उपरागात् कर्तृत्वं चित्सान्निध्याच्चित्सान्निध्यात् ॥ १६४ ॥

अत्र यथायोग्यमन्वयः । पुरुषस्य यत् कर्तृत्वं तद्बुद्ध-
परागात् । बुद्धेश्च या चित्ता सा पुरुषसान्निध्यात् ।
एतदुभयं न वास्तवमित्यर्थः । यथाग्न्ययसोः परस्परं संयोग
विशेषात् परस्परधर्मव्यवहार औपाधिको यथा वा जल-
स्पर्शयोः संयोगात् परस्परधर्मारोपस्तथैव बुद्धिपुरुषयोरिति
भावः । एतच्च कारिकायाप्युक्तम् ।

तस्मात् तत्संयोगादचेतनं चेतनावदिव लिङ्गम् ।

गुणकर्तृत्वे च तथा कर्तेव भवत्युदासीनः ॥

इति । चित्सान्निध्यादिति द्विःपाठोऽध्यायसमाप्ति-
सूचनार्थः ॥ १६४ ॥

हेयहाने तयोर्हेतु इति ब्रूहा यथाक्रमम् ।

चत्वारः शास्त्रमुख्यार्था अध्यायेऽस्मिन् प्रपञ्चिताः ॥

सङ्क्षिप्तसाङ्ख्यसूत्राणामर्थस्यात्र प्रपञ्चनात् ।

शास्त्रं योगवदेवेदं साङ्ख्यप्रवचनाभिधम् ॥

इति विज्ञानाचार्यनिर्मिते कापिलसाङ्ख्यप्रवचनस्य
आख्ये विषयाध्यायः प्रथमः ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

शास्त्रस्य विषयो निरूपितः । साम्प्रतं पुरुषस्यापरि-
णामित्वोपपादनाय प्रकृतितः सृष्टिप्रक्रियामतिविस्तरेण
द्वितीयाध्याये वक्ष्यति । तत्रैव प्रधानकार्याणां स्वरूपं
विस्तरतो वक्तव्यं तेभ्योऽपि पुरुषस्यातिस्फुटविवेकाय ।
अत एव ।

विकारं प्रकृतिं चैव पुरुषं च सनातनम् ।

यो यथावद्विजानाति स विद्वानो विमुच्यते ॥

इति मोक्षधर्मादिपुत्रयाणामेव ज्ञेयत्ववचनम् । तत्रा-
दावचेतनायाः प्रकृतेर्निष्प्रयोजनस्रष्टृत्वे सुक्तस्यापि बन्ध-
प्रसङ्ग इत्याशयेन जगत्सृजने प्रयोजनमाह ।

विमुक्तमोक्षार्थं स्वार्थं वा प्रधानस्य ॥ १ ॥

कर्तृत्वमिति पूर्वाध्यायशेषसूत्रादनुषज्यते स्वभावतो
दुःखबन्धाद्विमुक्तस्य पुरुषस्य प्रतिविस्वरूपदुःखमोक्षार्थं प्रति
विस्वसत्त्वन्नेन दुःखमोक्षार्थं वा प्रधानस्य जगत्कर्तृत्वम् ।
अथवा स्वार्थम् । स्वस्य पारमार्थिकदुःखमोक्षार्थमित्यर्थः ।
यद्यपि मोक्षबन्धोऽपि सृष्टेः प्रयोजनं तथापि सुखत्वा-
न्मोक्ष एवोक्तः ॥ १ ॥ ननु मोक्षार्थं चेत् सृष्टिस्तर्हि स्रष्टृत्

सृष्ट्यैव मोक्षसम्भवे पुनः पुनः सृष्टिर्न स्यादिति तत्राह ।

विरक्तस्य तत्सिद्धेः ॥ २ ॥

नैकदा सृष्टेर्मोक्षः किन्तु वज्रशो जन्ममरणव्याध्यादिविविधदुःखेन भ्रमं तप्तस्य ततश्च प्रकृतिपुरुषयोर्विवेकव्याप्त्योत्पन्नपरवैराग्यस्यैव मोक्षोत्पत्तिसिद्धेरित्यर्थः ॥ २ ॥ सलक्ष्यं वैराग्यासिद्धौ हेतुमाह ।

न अवणमात्रात् तत्सिद्धिरनादिवासनाया बलवत्त्वात् ॥ ३ ॥

अवणमपि वज्रजन्मकृतपुण्येन भवति । तत्रापि अवणमात्रान्न वैराग्यसिद्धिः किन्तु साक्षात्कारात् । साक्षात्कारश्च भटिति न भवति । अनादिमिथ्यावासनाया बलवत्त्वात् । किन्तु योगनिष्ठया । योगे च प्रनिबन्धवाज्जल्यमित्यतो वज्रजन्मभिरेव वैराग्यं मोक्षश्च कदाचित् कस्यचिदेव सिद्धतीत्यर्थः ॥ ३ ॥ सृष्टिप्रवाहे हेतुन्तरमाह ।

वज्रभृत्यवद्वा प्रत्येकम् ॥ ४ ॥

यथा गृहस्थानां प्रत्येकं बहवो भर्तव्या भवन्ति स्त्रीपुत्रादिभेदेन । एवं सत्त्वादिगुणानामपि प्रत्येकमसङ्ख्यापुरुषा विमोचनीया भवन्ति । अतः कियत्पुरुषमोक्षेऽपि पुरुषान्तरमोचनार्थं सृष्टिप्रवाहो घटते । पुरुषाणासान्-

न्यादित्यर्थः । तथा च योगसूत्रम् । कृतार्थं प्रति नष्टम-
प्यनष्टं तदन्यसाधारणत्वादिति ॥ ४ ॥ ननु प्रकृतेरेव स्वष्टृत्वं
कथमुच्यते । एतस्मादात्मन आकाशः सन्भूत इति श्रुत्या
पुरुषस्यापि स्वष्टृत्वसिद्धेरिति तत्राह ।

प्रकृतिवास्तवे च पुरुषस्याध्याससिद्धिः ॥ ५ ॥

प्रकृतौ स्वष्टृत्वस्य वस्तुत्वे च सिद्धे पुरुषस्य स्वष्टृत्वाध्यास
एव श्रुतिषु सिद्ध्यति । उपासनायामेव श्रुतेस्तात्पर्यात् ।
अजामेकामित्यादिश्रुत्यन्तरेण प्रकृतेः स्वष्टृत्वसिद्धेः पुंसां
कूटस्थचिन्माततावोषकश्रुत्यन्तरविरोधाच्चेत्यर्थः । अयं चा-
ध्यास उपचाररूपो लोके सिद्ध एवास्ति । यथा स्वशक्तिषु
योधेषु वर्तमानौ जयपराजयौ राजन्युपचर्येते तथा स्वशक्तौ
प्रकृतौ वर्तमानं स्वष्टृत्वादिकं शक्तिमत्त्वं पुरुषेषूपचर्यते
शक्तिशक्तिमदभेदात् । तदुक्तं कौर्मै ।

शक्तिशक्तिमतोर्भेदं पश्यन्ति परमार्थतः ।

अभेदं चानुपश्यन्ति योगिनस्तत्त्वचिन्तकाः ॥

इति भेदमन्योऽन्याभावभेदं चाविभागरूपं प्रकृत्यादि-
तत्त्वोपासकाः पश्यन्तीत्यर्थः । तयोद्योदाहरणम् । अथात
आदेशो नेति नेतीत्यादिश्रुतिः । आत्मैवेदं सर्वमित्या-
दिश्रुतिश्चेति भावः ॥ ५ ॥ नन्वेवं प्रकृतावपि स्वष्टृत्वं वास्त-
वमिति कुतोऽवष्टतं दृष्टेः स्वप्नादितुल्यताया अपि अवगा-
दिति तत्राह ।

कार्यतस्तत्सिद्धेः ॥ ६ ॥

कार्याणामर्थक्रियाकारितया वास्तवत्वेन कार्यत एव धर्मिग्राहकप्रमाणेन प्रकृतेर्वास्तवस्वटृत्वसिद्धेरित्यर्थः । स्वप्नादितुल्यताश्रुतयस्त्वनित्यतारूपासत्त्वांशमात्रे पुरुषाध्यस्तत्वांशे वा बोध्याः । अन्यथा दृष्टिप्रतिपादकश्रुतिविरोधात् । स्वप्नप्रदार्थानामपि मनःपरिणामत्वेनात्यन्तासत्ताविरहाच्चेति ॥ ६ ॥ ननु प्रकृतेः स्वार्यत्वपक्षे सुक्तपुरुषं प्रत्यपि सा प्रवर्तते तत्राह ।

चेतनोद्देशान्नियमः कण्टकमोक्षवत् ॥ ७ ॥

चित्ती संज्ञान इतिव्युत्पत्त्या चेतनोऽत्राभिज्ञः । यथैकमेव कण्टकं यथेतनोऽभिज्ञस्तस्मादेव मुच्यते तं प्रत्येव दुःखात्मकं न भवत्यन्यान् प्रति तु भवत्येव तथा प्रकृतिरपि चेतनादभिज्ञात् कृतार्थादेव मुच्यते तं प्रत्येव दुःखात्मिका न भवति । अन्याननभिज्ञान् प्रति तु दुःखात्मिका भवत्येवेति नियमो व्यवस्थेत्यर्थः । एतेन स्वभावतो बद्धाया अपि प्रकृतेः स्वमोक्षो घटत इत्यतो न सुक्तपुरुषं प्रति प्रवर्तते ॥ ७ ॥ ननु पुरुषे स्वटृत्वमध्यस्तमात्रमिति यदुक्तं तन्न युक्तम् । प्रकृतिसंयोगेन पुरुषस्यापि सहदादिपरिणामौचित्यात् । दृष्टो हि पृथिव्यादियोगेन काष्ठादेः पृथिव्यादिसदृशः परिणाम इति तत्राह ।

अन्ययोगेऽपि तत्सिद्धिर्नाञ्जस्येनायोदाहवत् ॥ ८ ॥

प्रकृतियोगेऽपि पुरुषस्य न सृष्टृत्वसिद्धिराञ्जस्येन
साक्षात् । तत्र दृष्टान्तोऽयोदाहवत् । यथायसो न दग्धृत्वं
साक्षादस्ति किन्तु स्वसंयुक्ताग्निद्वारकमध्यस्तमेवेत्यर्थः ।
उक्तदृष्टान्ते त्वभयोः परिणामः प्रत्यक्षसिद्धत्वादित्यते सन्दि-
ग्धस्थले त्वेकस्यैव परिणामेनोपपत्तावुभयोः परिणामक-
ल्पने गौरवम् । अन्यथा जपासंयोगात् स्फटिकस्य रागप-
रिणामापत्तेरिति ॥ ८ ॥ सृष्टेः फलं मोक्ष इति प्रागुक्तम् ।
ब्रह्मणोऽसृष्टेर्मुख्यं निमित्तकारणमाह ।

रागविरागयोर्योगः सृष्टिः ॥ ९ ॥

रागे सृष्टिर्वैराग्ये च योगः स्वरूपेऽवस्थानम् । सुक्ति-
रिति यावत् । अथवा चित्तवृत्तिनिरोध इत्यर्थः । तथा
चान्वयव्यतिरेकाभ्यां रागः सृष्टिकारणमित्याशयः । तथा
च श्रुतिरपि ब्रह्मादिरूपां विविधकर्मगतिसुक्ताह इति तु
कामयमानो योऽकामो न तस्य प्राणा उत्क्रामन्तीति ।
रागवैराग्ये अपि प्रकृतिधर्मावेव ॥ ९ ॥ इतः परं सृष्टि-
प्रक्रियां वक्तुमारभते ।

महदादिक्रमेण पञ्चभूतानाम् ॥ १० ॥

सृष्टिरिति पूर्वसूत्रादनुवर्तते । यद्यप्येतस्यादात्मन
आकाशः सम्भूत इत्यादिश्रुतावादावेव पञ्चभूतानां सृष्टिः

श्रूयते तथापि महदादिक्रमेणैव पञ्चभूतानां सृष्टिरिष्टे-
त्यर्थः । तेज आदिसृष्टिश्रुतौ गगनवायुसृष्टेरापूरणवदुक्त-
श्रुतावप्यादौ महदादिसृष्टिः पूरणीयेति भावः । अत्र च
प्रमाणं घटसृष्टिवदन्तः करणातिरिक्ताखिलसृष्टेरन्तःकरण-
वृत्तिपूर्वकत्वानुमानम् । किञ्च ।

एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च ।

खं वायुर्ज्योतिरापञ्च पृथिवी विश्वस्य धारिणी ॥

इति श्रुत्यन्तरस्य पाठक्रमानुरोधेन स प्राणमसृजत
प्राणाच्छ्रद्धां खं वायुमित्यादिश्रुत्यन्तरेण च पञ्चभूतसृष्टेः
प्राज्ञाहदादिसृष्टिरवधार्यत इति । प्राणान्तःकरणस्य
वृत्तिभेद इति वक्ष्यति । अतोऽस्यां श्रुतौ प्राण एव मह-
त्तत्त्वमिति । तथा वेदान्तसूत्रमपि महदादिक्रमेणैव
सृष्टिं वक्ति । अन्तरा विज्ञानमनसी क्रमेण तस्मिन्नादिति ।
सदाकाशयोर्मध्ये बुद्धिमनसी उत्पाद्ये इति क्रमेणेत्यर्थः ।
मनसि चाहङ्कारस्य प्रवेश इति ॥ १० ॥ प्रकृतेरेव स्रष्टृत्वं
स्वमोक्षार्थं तस्या नित्यत्वात् । महदादीनां तु स्वस्ववि-
कारस्रष्टृत्वं न स्वमोक्षार्थमनित्यत्वादिति । विशेषमाह ।

आत्मार्यत्वात् सृष्टेर्नैषामात्मार्य आरम्भः ॥ ११ ॥

एषां महदादीनां स्रष्टृत्वस्यात्मार्यत्वात् पुरुषमोक्षार्थ-
त्वान्न स्वार्थ आरम्भः स्रष्टृत्वं विनाशित्वेन मोक्षायोगा-

दित्यर्थः । परमोच्चार्यकत्वे चावश्यके पुरुषमोच्चार्यकत्वमेव
युक्तं न प्रकृतिमोच्चार्यकत्वं तस्याः पुरुषगुणत्वादिति ॥११॥
खण्डदिक्कालयोः दृष्टिमाह ।

दिक्कालावाकाशादिभ्यः ॥१२॥

नित्यौ यौ दिक्कालौ तावाकाशप्रकृतिभूतौ प्रकृतेर्गुण-
विशेषावेव । अतो दिक्कालयोर्विभुत्वोपपत्तिः । आकाशवत्
सर्वगतश्च नित्य इत्यादिश्रुत्युक्तं विभुत्वं चाकाशस्योपपन्नम् ।
यौ तु खण्डदिक्कालौ तौ तु तत्तदुपाधिसंयोगादाकाशादु-
त्पद्येते इत्यर्थः । आदिशब्देनोपाधिग्रहणादिति । यद्यपि
तत्तदुपाधिविशिष्टाकाशमेव खण्डदिक्कालौ तथापि विशिष्ट-
स्यातिरिक्ताभ्युपगमवादेन वैशेषिकनये श्रोतस्य कार्य-
तावत् तत्कार्यत्वमतोक्तम् ॥ १२ ॥ इदानीं महदादिक्रमेणो-
त्पुक्तान् स्वरूपतो धर्मतश्च क्रमेण दर्शयति ।

अध्यवसायो बुद्धिः ॥ १३ ॥

महत्तत्त्वस्य पर्यायो बुद्धिरिति । अध्यवसायश्च निश्च-
याख्यस्तस्या साधारणी दृष्टिरित्यर्थः । अभेदनिर्देशस्तु
धर्मधर्म्यभेदात् । अस्याश्च बुद्धेर्महत्त्वं स्वैतरसकलकार्यव्या-
पकत्वान्नहैश्वर्याच्च मन्तव्यम् ।

सविकारात् प्रधानात् तु महत्तत्त्वमजायत ।

महानिति यतः स्यातिर्लोकानां जायते सदा ॥

इति स्मृतेः । अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद्यद्वेद-
 इत्यादिश्रुतिस्मृतिषु च हिरण्यगर्भे चेतनेऽपि महानिति शब्दो
 बुद्ध्यभिमानित्वेनैव । यथा पृथिव्यभिमानिचेतने पृथिवी-
 शब्दस्तद्वत् । एवमेव रुद्रादिष्वहङ्कारादिशब्दोऽपि बोध्यः ।
 प्रकृत्यभिमानिदेवतामारभ्य सर्वेषामेव भूताभिमानिपर्य-
 न्तानां स्वस्वबुद्धिरूपाश्च प्रतिनियतोपाधयो महत्तत्त्वस्ये-
 वांशा इति ॥ १३ ॥ महत्तत्त्वस्यापरानपि धर्मानाह ।

तत्कार्यं धर्मादि ॥ १४ ॥

धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्याण्यपि बुद्ध्यपादानकानि नाहङ्का-
 राद्युपादानकानि बुद्धेरेव निरतिशयसत्त्वकार्यत्वादित्यर्थः ॥
 १४ ॥ नन्वेवं कथं नरपश्वादिगतानां बुद्ध्यंशानामधर्मप्राबल्य-
 सुपपद्यतां तत्राह ।

महदुपरागाद्विपरीतम् ॥ १५ ॥

तदेव महन्महत्तत्त्वं रजस्तमोभ्यामुपरागाद्विपरीतं
 क्षुद्रधर्माज्ञानावैराग्यानैश्वर्यधर्मकमपि भवतीत्यर्थः । एतेन
 सर्व एव पुरुषा ईश्वरा इति श्रुतिस्मृतिप्रवादोऽप्युप-
 पादितः सर्वोपाधीनां स्वाभाविकैश्वर्यस्य रजस्तमोभ्या-
 मेवावरणादिति । नन्वेवं धर्माद्यवस्थानार्थं बुद्धेरपि
 नित्यत्वात् कथं कार्यतेति चेन्न । प्रकृत्यंशरूपे बीजावस्थ-
 महत्तत्त्वे सत्त्वविशेषे कर्मवासनादीनामवस्थानात् तस्यैव

ज्ञानकारणावस्थायामङ्गरवदुपपत्त्यङ्गीकारात् । तथा
चाकाशवदेव नित्यानित्योभयरूपा बुद्धिः । यथा कारणं
स्थाकारः प्रकृतिप्रभावादिति ॥ १५ ॥ महत्तत्त्वं लक्षयित्वा
तत्कार्यमहङ्कारं लक्षयति ।

अभिमानोऽहङ्कारः ॥ १६ ॥

अहङ्करोतीत्यहङ्कारः कुम्भकारवत् । अन्तःकरणद्रव्यं
स च धर्मधर्म्यभेदादभिमान इत्यक्तोऽसाधारणवृत्तिता ।
सूचनाय बुद्ध्या निश्चित एवार्थोऽहङ्कारसमकारौ जायेते ।
अतो वृत्त्योः कार्यकारणभावानुसारेण वृत्तिमतोरपि
कार्यकारणभाव उन्नीयत इति प्रागेवोक्तम् । अन्तः-
करणमेकमेव बीजाङ्कुरमहावृक्षादिवदवस्थात्रयमात्रभेदात्
कार्यकारणभावमापद्यत इति च प्रागेवोक्तम् । अत एव
वायुमात्स्ययोर्मनो महान् मतिर्ब्रह्मा पूर्वबुद्धिः ख्यातिरीश्वर
इति मनोबुद्धोरेकपर्यायत्वसुक्तमिति ॥ १६ ॥ क्रमागतम-
हङ्कारस्य कार्यमाह ।

एकादशपञ्चतन्मात्रं यत्कार्यम् ॥ १७ ॥

एकादशेन्द्रियाणि शब्दादिपञ्चतन्मात्रं चाहङ्कारस्य
कार्यमित्यर्थः । मयानेनेन्द्रियेणोदं रूपादिकं भोक्तव्यमिदं
मेव सुखसाधनमित्याद्यभिमानादेवादिसर्गेष्विन्द्रियतद्विष-
योत्पत्त्याहङ्कार इन्द्रियादिहेतुः ॥ लोके भोगाभिमानि-

नैव रागद्वारा भोगोपकरणकरणदर्शनात् । रूपरागा-
दभूच्चक्षुरित्यादिना मोक्षधर्मे हिरण्यगर्भस्य रागादेव
समष्टिचक्षुराद्योत्पत्तिस्वरणाच्चेति भावः । अतश्च भूतेन्द्रिय
योर्मध्ये रागधर्मकं मन एवादावहङ्कारादुत्पद्यत इति
विशेषस्तन्मात्रादीनां रागकार्यत्वादिति ॥ १७ ॥ तत्रापि
विशेषमाह ।

सात्त्विकमेकादशकं प्रवर्तते वैद्यतादहङ्कारात् ॥ १८ ॥

एकादशानां पूरणमेकादशकं मनः षोडशात्मगणमध्ये
सात्त्विकम् । अतस्तद्वैद्यतात् सात्त्विकाहङ्काराज्जायत
इत्यर्थः ॥ अतश्च राजसाहङ्काराद्द्वेन्द्रियाणि तामसा-
हङ्काराच्च तन्मात्राणीत्यपि गन्तव्यम् ।

वैकारिकास्तैजसश्च तामसश्चेत्यहं त्रिधा ।

अहन्तत्त्वाद्विकुर्वाणान्मनो वैकारिकादभूत् ॥

वैकारिकाश्च ये देवा अर्थाभिव्यञ्जनं यतः ।

तैजसादिन्द्रियाण्येव ज्ञानकर्ममयानि च ॥

तामसो भूतसूक्ष्मादिर्यतः खं लिङ्गमात्मनः ।

इत्यादिस्थितिभ्य एव निर्णयात् । अतएव पुराणाद्यनु-
सारेण कारिकायामप्येतदुक्तम् ।

सात्त्विक एकादशकः प्रवर्तते वैद्यतादहङ्कारात् ।

भूतादेस्तन्मात्रः स तामसस्तैजसादुभयम् ॥

इति । तैजसो राजसः । उभयं ज्ञानकर्मेन्द्रिये ।
 ननु देवतालयश्रुतिरित्यागामिस्तुते करणानां देवान्
 वक्ष्यति तत् कथं कारिकयापि देवानां सात्त्विकाहङ्कार-
 कार्यत्वं नोक्तमिति ॥ उच्यते । समष्टिचक्षुरादिशरीरिणः
 स्वर्यादिचेतना एव चक्षुरादिदेवताः श्रूयन्ते । अतश्च
 व्यष्टिकरणानां समष्टिकरणानि देवतेत्येव पर्यवस्यति ।
 तथा च व्यष्टिसमष्ट्योरेकताशयेनात्र शास्त्रे देवाः करणेश्चो
 न पृथङ्निर्दिश्यन्ते । अतः समष्टीन्द्रियाणि मनोऽपेक्षया-
 ल्पसत्त्वत्वेन राजसाहङ्कारकार्यत्वेनैव निर्दिष्टानि ।
 स्मृतिषु च व्यष्टीन्द्रियापेक्षयाधिकसत्त्वत्वेन सात्त्विकाह-
 ङ्कारकार्यतयोक्तानीत्यविरोध इति गन्तव्यम् । तदेवमह-
 ङ्कारस्य त्रैविध्यात्महतोऽपि तत्कारणस्य त्रैविध्यं मन्तव्यम् ।

सात्त्विको राजसश्चैव तामसश्च त्रिधा महान् ।

इति स्मरणात् । त्रैविध्यं चानयोर्व्यक्तिभेदादंशभेदा-
 द्वेत्यन्यदेतत् ॥ १८ ॥ एकादशेन्द्रियाणि दर्शयति ।

कर्मेन्द्रियबुद्धीन्द्रियैरान्तरमेकादशकम् ॥ १९ ॥

कर्मेन्द्रियाणि वाक्पाणिपादपायूपस्थानि पञ्च ज्ञाने-
 न्द्रियाणि च चक्षुःश्रोत्रत्वग्रसनघ्राणाख्यानि पञ्च । एतै-
 र्दशभिः सहान्तरं मन एकादशकमेकादशेन्द्रियमित्यर्थः ।
 इन्द्रस्य सङ्घातेश्वरस्य करणमिन्द्रियम् । तथा चाहङ्कार-

कार्यत्वे सति करणत्वमिन्द्रियत्वमिति ॥ १९ ॥ इन्द्रियाणां
भौतिकत्वमतं निराकरोति ।

आहङ्कारिकत्वश्रुतेर्न भौतिकानि ॥ २० ॥

इन्द्रियाणीति शेषः । आहङ्कारिकत्वे च प्रमाणभूता
श्रुतिः काललुप्ताप्याचार्यवाक्यान्वत्प्रखिलश्रुतिभ्यश्चानु-
मीयते । प्रत्यक्षा श्रुतिरहं वज्रं स्यामित्यादिः । नन्वन्-
मयं हि सौम्यं मन इत्यादिभौतिकत्वेऽपि श्रुतिरस्तीति
चेन्न । प्रकाशकत्वसाध्येनान्तःकरणोपादानत्वस्यैवोचित-
तयाहङ्कारिकत्वश्रुतेरेव मुख्यत्वात् । भूतानामपि हिरण्य-
गर्भसङ्कल्पजन्यतयान्वस्य मनोजन्यत्वाच्च । व्यष्टिमन आ-
दीनां भूतसंसृष्टतयैव तिष्ठतां भूतेभ्योऽभिव्यक्तिमात्रेण
तु भौतिकश्रुतिर्गौणीति ॥ २० ॥ ननु तथाप्याहङ्कारि-
कत्वनिर्णयो न घटतेऽस्य पुरुषस्याग्निं वागप्येति कातं
प्राणश्चक्षुरादित्यमित्यादिश्रुतौ देवतास्त्रिन्द्रियाणां लय-
कथनेन देवतोपादानकत्वस्याप्यवगमात् कारण एव हि
कार्यस्य लय इत्याशङ्क्याह ।

देवतालयश्रुतिर्नारम्भकस्य ॥ २१ ॥

देवतासु या लयश्रुतिः सा नारम्भकस्य नारम्भक-
विषयिणीत्यर्थः । अनारम्भकेऽपि भूतले जलविन्दोर्लय-
दर्शनात् । अनारम्भकेष्वपि भूतेष्वात्मनो लयश्रवणाच्च ।

विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानु विनश्य-
तीत्यादिश्रुताविति भावः ॥ २१ ॥ इन्द्रियान्तर्गतं मनो
नित्यमिति केचित् तत् परिहरति ।

तदुत्पत्तिश्रुतेर्विनाशदर्शनाच्च ॥ २२ ॥

तेषां सर्वेषामेवेन्द्रियाणामुत्पत्तिरस्ति ।

एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च ।

इत्यादिश्रुतेः । दृष्टाद्यवस्थासु चक्षुरादीनामिव मन-
सोऽप्यपचयादिना विनाशनिर्णयाच्चेत्यर्थः । तथा चोक्तम् ।

दशकेन निवर्तन्ते मनः सर्वेन्द्रियाणि च ।

इति । मनसो नित्यत्ववचनानि च प्रकृत्याख्यबीज-
पराणीति ॥ २२ ॥ गोलकजातमेवेन्द्रियमिति नास्तिक-
मतमपाकरोति ।

अतीन्द्रियमिन्द्रियं भ्रान्तानामधिष्ठाने ॥ २३ ॥

इन्द्रियं सर्वमतीन्द्रियं न तु प्रत्यक्षं भ्रान्तानामेव
त्विधिष्ठाने गोलके तादात्म्येनेन्द्रियमित्यर्थः । अधिष्ठान-
मित्येव पाठः ॥ २३ ॥ एकमेवेन्द्रियं शक्तिभेदाद्विलक्षण-
कार्यकारीतमतमपाकरोति ।

शक्तिभेदेऽपि भेदसिद्धौ नैकत्वम् ॥ २४ ॥

एकस्यैवेन्द्रियस्य शक्तिभेदस्वीकारेऽपीन्द्रियभेदः सिद्ध्यति

शक्तीनामपीन्द्रियत्वात् । अतो नैकत्वमिन्द्रियस्येत्यर्थः ॥ २४ ॥
नन्वेकस्मादहङ्कारान्नानाविधेन्द्रियोत्पत्तिकल्पनायां न्याय-
विरोधस्तत्राह ।

न कल्पनाविरोधः प्रमाणदृष्टस्य ॥ २५ ॥

सुगमम् ॥ २५ ॥ एकस्यैव मुख्येन्द्रियस्य मनसोऽन्ये
दश शक्तिभेदा इत्याह ।

उभयात्मकं मनः ॥ २६ ॥

ज्ञानकर्मेन्द्रियात्मकं मन इत्यर्थः ॥ २६ ॥ उभया-
त्मकमित्यस्यार्थं स्वयं विदुषोति ।

गुणपरिणामभेदान्नानात्वमवस्थावत् ॥ २७ ॥

यथैक एव नरः सङ्गवशान्नानात्वं भजते कामिनीस-
ङ्गात् कामुको विरक्तसङ्गाद्विरक्तोऽन्यसङ्गाच्चान्य एवं मनो-
ऽपि चक्षुरादिसङ्गाच्चक्षुराद्येकीभावेन दर्शनादित्तिविशि-
ष्टतया नाना भवति । तत्र हेतुर्गुणेत्यादि । गुणानां
सत्त्वादीनां परिणामभेदेषु सामर्थ्यादित्यर्थः । एतच्चान्य-
तममा अभूवं नाश्रौषमित्यादिश्रुतिसिद्धाच्चक्षुरादीनां
मनःसंयोगं विना व्यापाराच्चमत्वादनुमीयते ॥ २७ ॥ ज्ञान-
कर्मेन्द्रिययोर्विषयमाह ।

रूपादिरसमलान्त उभयोः ॥ २८ ॥

अन्नरसानां मलः पुरीषादिः । तथा रूपरसगन्ध-
स्पर्शशब्दा वक्तव्यादातव्यगन्तव्यानन्दयितव्योत्सृष्टव्याञ्चोभ-
योर्ज्ञानकर्मेन्द्रिययोर्दश विषया इत्यर्थः । आनन्दयितव्यं
चोपस्थस्योपस्थान्तरं विषय इति ॥ २८ ॥ यस्येन्द्रियस्य
येनोपकारेणैतानीन्द्रियाणीत्युच्यते तदुभयमाह ।

द्रष्टृत्वादिरात्मनः करणत्वमिन्द्रियाणाम् ॥ २९ ॥

द्रष्टृत्वादिपञ्चकं वक्तृत्वादिपञ्चकं सङ्कल्पयित्वं चात्मनः
पुरुषस्य दर्शनादिदृष्टौ करणत्वं त्विन्द्रियाणामित्यर्थः ।
ननु द्रष्टृत्वश्रोतृत्वादिकं कदाचिदनुभवे पर्यवसानात् पुरु-
षस्याविकारिणोऽपि घटतां वक्तृत्वादिकं क्रियाभावं तत्
कथं कूटस्थस्य घटतामिति चेन्न । अयस्कान्तवत् सान्निध्य-
भावेण दर्शनादिदृष्टिकर्तृत्वस्यैवात्र द्रष्टृत्वादिशब्दार्थत्वात् ।
यथा हि महाराजः स्वयमव्याप्रियमाणोऽपि सैन्येन कारणेन
योद्धा भवत्याज्ञाभावेण प्रेरकत्वात् तथा कूटस्थोऽपि पुरुष-
श्चक्षुराद्यखिलकरणैर्द्रष्टा वक्ता सङ्कल्पयिता चेत्येवमादि-
र्भवति संयोगाख्यसान्निध्यभावेणैव तेषां प्रेरकत्वादय-
स्कान्तमणिवदिति । कर्तृत्वं चात्र कारकचक्रप्रयोक्तृत्वं
करणत्वं क्रियाहेतुव्यापारवत्त्वं तत्साधकतमत्वं वा कुठारा-
दिवत् । यत् तु शास्त्रेषु पुरुषे दर्शनादिकर्तृत्वं निषिध्यते
तदमुकूलकृतिमत्त्वं तत्तत्क्रियावत्त्वं वा । तथा चोक्तम् ।

अत आत्मनि कर्तृत्वमकर्तृत्वं च संस्थितम् ।

निरिच्छत्वादकर्तासौ कर्ता सन्निधिमात्रतः ॥

इति । अत एव कारकचक्रप्रयोक्तृताशक्तेरात्मस्वरूप-
तया द्रष्टृत्ववक्तृत्वादिकमात्मनो नित्यमिति श्रूयते । न
द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते न वक्तुर्वक्त्रेर्विपरिलोपो
विद्यत इत्यादिनेति । ननु प्रमाणविभागे प्रत्यक्षादितृत्ती-
नामेव करणत्वमुक्तमतं कथमिन्द्रियस्योच्यत इति चेन्न ।
अत्र दर्शनादिरूपास्तु चक्षुरादिद्वारकबुद्धिवृत्तिष्वेवेन्द्रि-
याणां करणत्ववचनात् । तत्र पुरुषनिष्ठे बोधाख्यफले
वृत्तीनां करणत्वस्योक्तत्वादिति ॥ २९ ॥ इदानीमन्तः कर-
णत्वस्यासाधारणवृत्तीराह ।

तयाणां खालक्षणम् ॥ ३० ॥

तयाणां महदहङ्कारमनसां खालक्षणं खं खं लक्ष-
णमसाधारणी वृत्तिर्येषामिति मध्यमपदलोपो विग्रहस्तस्य
भावस्तत्त्वमित्यर्थः । लोके च महतो लक्षणमध्यवसायादिप्र-
कृतगुणवत्त्वम् । अहङ्गतस्य चात्मन्यविद्यमानगुणारोपः ।
मनसश्चेदमस्त्वित्यङ्गीकरणमिति । तथा च बुद्धेर्वृत्तिर-
ध्यवसायोऽभिमानोऽहङ्कारस्य सङ्कल्पविकल्पौ मनस इत्या-
यातम् । सङ्कल्पश्चिकीर्षा सङ्कल्पः कर्ममानसमित्यनुशा-
सनात् । विकल्पश्च संशयो योगोक्तभ्रमविशेषो वा न तु
विशिष्टज्ञानं तस्य बुद्धिवृत्तित्वादिति ॥ ३० ॥ तयाणां साधा-
रणीं वृत्तिमप्याह ।

सामान्यकरणवृत्तिः प्राणाद्या वायवः पञ्च ॥ ३१ ॥

प्राणादिरूपाः पञ्च वायवत् सञ्चारात् वायवो ये प्रसि-
 द्धास्ते सामान्या साधारणी करणस्यान्तःकरणत्रयस्य
 वृत्तिः परिणामभेदा इत्यर्थः । तदेतत् कारिकयोक्तम् ।

खालक्ष्यं वृत्तिस्त्रयस्य सैषा भवत्यसामान्या ।

सामान्यकरणवृत्तिः प्राणाद्या वायवः पञ्च ॥

इति । अत्र कश्चित् प्राणाद्या वायुविशेषा एव ते
 चान्तःकरणवृत्त्या जीवनयोनिप्रयत्नरूपया व्याप्रियन्त इति
 कृत्वा प्राणाद्याः करणवृत्तिरित्यभेदनिर्देश इत्याह ।
 तन्न । न वायुक्रिये ष्ठगुपदेशादिति वेदान्तसूत्रेण
 प्राणस्य वायुत्ववायुपरिणामत्वयोः स्फुटं प्रतिषेधादत्रापि
 तदेकवाक्यतौचित्यात् । मनोधर्मस्य कामादेः प्राणक्षोभ-
 कतया सामानाधिकरण्येनैवौचित्याच्च । वायुप्राणयोः
 ष्ठगुपदेशश्च्युतयस्तु ।

एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च ।

खं वायुर्ज्योतिरापञ्च पृथ्वी विश्वस्य धारिणी ॥

इत्याद्या इति । अत एव लिङ्गशरीरमध्ये प्राणाना-
 मगणनेऽपि न न्यूनता बुद्धेरेव क्रियाशक्त्या सूत्रात्मप्राणा-
 दिनामकत्वादिति । अन्तःकरणपरिणामेऽपि वायुतुल्य-
 सञ्चारविशेषाद्वायुदेवताधिष्ठितत्वाच्च वायुव्यवहारोपपत्ति-

रिति ॥ ३१ ॥ वैशेषिकाणामिवास्माकं नायं नियमो यदि-
न्द्रियवृत्तिः क्रमेणैव भवति नैकदेत्याह ।

क्रमशोऽक्रमशश्चेन्द्रियवृत्तिः ॥ ३२ ॥

सुगमम् । जातिसाङ्कर्यस्यास्माकमदोषत्वात् सामग्री-
समवधाने सत्यनेकैरपीन्द्रियैरेकदैकवृत्त्युत्पादने बाधकं
नास्तीति भावः । इन्द्रियवृत्तीनां विभागश्च कारिकया
व्याख्यातः ।

शब्दादिषु पञ्चानामालोचनमात्रमिष्यते वृत्तिः ।

वचनादानविहरणोत्सर्गानन्दाश्च पञ्चानाम् ॥

आलोचनं च पूर्वाचार्यैर्व्याख्यातम् ।

अस्ति ह्यालोचनं ज्ञानं प्रथमं निर्विकल्पकम् ।

परं पुनस्तथा वस्तुधर्मेर्जात्यादिभिस्तथा ॥

इति । परमुत्तरकालीनं च पुनर्वस्तुधर्मेर्द्रव्यरूपधर्मेस्तथा
जात्यादिभिर्ज्ञानं सविकल्पकं तथालोचनाख्यं भवतीत्यर्थः ।
तथा च निर्विकल्पकसविकल्परूपं द्विविधमप्यैन्द्रियकं
ज्ञानमालोचनसंज्ञमिति लब्धम् । कश्चित् तु निर्विकल्पकं
ज्ञानमेवालोचनमिन्द्रियजन्यं च भवति सविकल्पकं तु
मनोमात्रजन्यमिति ह्योकार्थमाह । तन्न । योगभाष्ये व्यास-
देवैर्विशिष्टज्ञानस्याप्यैन्द्रियकत्वस्य व्यवस्थापितत्वात् । इन्द्रि-
यैर्विशिष्टज्ञाने बाधकाभावाच्च । स एव सूत्रार्थमप्येवं ।

व्याचष्टे बाह्येन्द्रियमारभ्य बुद्धिपर्यन्तस्य वृत्तिरुत्सर्गतः क्रमेण
 भवति कदाचित् तु व्याघ्रादिदर्शनकाले भयविशेषाद्विद्यु-
 हतेव सर्वकरणेष्वेकदैव वृत्तिर्भवतीत्यर्थ इति । तदप्यसत् ।
 सूत्र इन्द्रियवृत्तीनामेव क्रमिकाक्रमिकत्ववचनात् । न
 बुद्ध्यहङ्कारवृत्त्योः प्रसङ्गोऽप्यस्ति । किञ्चैकदानेकेन्द्रियवृत्ता-
 वेव वादिविप्रतिपत्त्या तन्निर्णयपरत्वमेव सूत्रस्योचितं
 मनोऽणुत्वप्रतिषेधाय न तु काकदन्तान्वेषणपरत्वमिति ॥
 ॥३२॥ पिण्डीकृत्य बुद्धिवृत्तीः संसारनिदानताप्रतिपादना-
 र्थमादौ दर्शयति ।

वृत्तयः पञ्चतयः क्लिष्टाक्लिष्टाः ॥३३॥

क्लिष्टा अक्लिष्टा वा भवन्तु वृत्तयः पञ्चतयः पञ्चप्रकारां
 एव नाधिका इत्यर्थः । क्लिष्टा दुःखदाः सांसारिकवृत्तयो-
 ऽक्लिष्टाश्च तद्विपरीता योगकालीनवृत्तयः । वृत्तीनां पञ्चप्र-
 कारत्वं पातञ्जलसूत्रेणोक्तम् । प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रा-
 स्मृतय इति । तत्र प्रमाणवृत्तिरत्वाप्युक्ता विपर्ययस्वप्नाकं
 विवेकाग्रह एवान्यथाख्यातेर्निरास्यत्वात् । विकल्पस्तु विशे-
 षदर्शनकालेऽपि राहोः शिरः पुरुषस्य चैतन्यमित्यादिज्ञा-
 नम् । निद्रा च सुषुप्तिकालीना बुद्धिवृत्तिः । स्मृतिश्च
 संस्कारजन्यं ज्ञानमिति । एतत् सर्वं पातञ्जले सूत्रितम्
 ॥३३॥ या एता बुद्धिवृत्तय उक्ता एतदौपाधिक्येव पुरुष-
 स्थान्यरूपता न स्वत एतन्निवृत्तौ च पुरुषः स्वरूपेऽव-

स्थितो भवतीत्यनयापि दिशा पुरुषस्य स्वरूपं परिचाय-
यति ।

तन्निवृत्तावुपशान्तोपरागः स्वस्थः ॥३४॥

तासां वृत्तीनां विरामदशायां शान्ततत्प्रतिबिम्बकः
स्वस्थो भवति कैवल्य इवान्यदापीत्यर्थः । तथा च योग-
सूत्रत्रयम् । योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः । तदा द्रष्टुः स्वरूपे-
ऽवस्थानम् । वृत्तिसारूप्यमितरत्रेति । इदमेव च पुरुषस्य
स्वस्थत्वं यदुपाधिवृत्तेः प्रतिबिम्बस्य निवृत्तिरिति । एता-
दृशी चावस्था पुरुषस्य वासिष्ठे दृष्टान्तेन प्रदर्शिता ।
यथा ।

अनाम्नाखिलशैलादिप्रतिबिम्बे हि यादृशी ।

स्याद्दर्पणे दर्पणता केवलात्मस्वरूपिणी ॥

अहं त्वं जगदित्यादौ प्रशान्ते दृश्यसम्भ्रमे ।

स्यात् तादृशी केवलता स्थिते द्रष्टव्यवीक्षण्ये ॥

इति ॥३४॥ एतदेव दृष्टान्तेन विवृणोति ।

कुसुमवच्च मणिः ॥३५॥

चकारो हेतौ कुसुमेनेव मणिरित्यर्थः । यथा जपा-
कुसुमेन स्फटिकमणी रक्तोऽस्वस्थो भवति तन्निवृत्तौ च
रागमून्यः स्वस्थो भवति तद्वदिति । तदेतदुक्तं कौर्मै ।

यथा संलक्ष्यते रक्तः केवलः स्फटिको जनैः ।

रञ्जकाद्युपधानेन तद्वत् परमपुरुषः ॥

इति ॥३५॥ ननु कस्य प्रयत्नेन करणजातं प्रवर्त्ततां
पुरुषस्य कूटस्थत्वादीश्वरस्य च प्रतिषिद्धत्वादिति तत्राह ।

पुरुषार्थं करणोद्भवोऽप्यदृष्टोक्तासात् ॥३६॥

प्रधानप्रवृत्तिवत् पुरुषार्थं करणोद्भवः करणानां प्रवृ-
त्तिरपि पुरुषस्यादृष्टाभिव्यक्तेरेव भवतीत्यर्थः । अदृष्टं
चोपाधेरेव ॥३६॥ परार्थं स्वतः प्रवृत्तौ दृष्टान्तमाह ।

धेनुवद्वत्साय ॥३७॥

यथा वत्सार्थं धेनुः स्वयमेव क्षीरं खवति नान्यं यत्न-
मपेक्षते तथैव स्वामिनः पुरुषस्य कृते स्वयमेव करणानि
प्रवर्त्तन्त इत्यर्थः । दृश्यत च सुषुप्तात् स्वयमेव बुद्धेरुत्थान-
मिति । एतदेव कारिकायाप्युक्तम् ।

स्वां स्वां प्रतिपद्यन्ते परस्परकृतहेतुकां वृत्तिम् ।

पुरुषार्थ एव हेतुर्न केनचित् कार्यते करणम् ॥

इति ॥३७॥ वाच्याभ्यन्तरैर्मिलित्वा कियन्ति करणा-
नीत्याकाङ्क्षायामाह ।

करणं तयोदशविधमवान्तरभेदात् ॥३८॥

अन्तःकरणतयं दश वाच्यकरणानि मिलित्वा तयो-
दश तेष्वपि व्यक्तिभेदेनानन्त्यं प्रतिपादयितुं विधमित्यु-

क्तम् । बुद्धिरेव मुख्यं कारणमित्याशयेनोक्तमवान्तरभेदा-
दिति । एकस्यैव बुद्ध्याख्यकरणस्य करणानामनेकत्वाद्वि-
त्यर्थः ॥३८॥ ननु बुद्धिरेव पुरुषेऽर्थसमर्पकत्वान्मुख्यं कर-
णमन्येषां च कारणत्वं गौणं तत्र को गुण इत्याकाङ्क्षाया-
माह ।

द्वन्द्वियेषु साधकतमत्वगुणयोगात् कुठारवत् ॥३९॥

द्वन्द्वियेषु पुरुषार्थसाधकतमत्वरूपः कारणस्य बुद्धे-
र्गुणः परम्परयाख्यतस्त्रयोदशविधं कारणमुपपद्यत इति पूर्व-
सूत्रेणान्वयः । कुठारवदिति । यथा फलायोगव्यवच्छिन्न-
तया प्रहारस्यैव छिदायां मुख्यकरणत्वेऽपि प्रकटसाधन-
त्वगुणयोगात् कुठारस्यापि कारणत्वं तथेत्यर्थः । अन्तःक-
रणस्यैकत्वमभिप्रेत्याहङ्कारस्य गौणकारणत्वमत्र नोक्तम् ॥
३९ ॥ गौणमुख्यभावे व्यवस्थां विशिष्याह ।

द्वयोः प्रधानं मनो लोकवद्भृत्यवर्गेषु ॥४०॥

द्वयोर्वाच्यान्तरयोर्मध्ये मनो बुद्धिरेव प्रधानं मुख्याम् ।
साक्षात्करणमिति यावत् । पुरुषेऽर्थसमर्पकत्वात् । यथा
भृत्यवर्गेषु मध्ये कश्चिदेव लोको राज्ञः प्रधानो भवत्यन्ये च
तदुपसर्जनीभूता ग्रामाध्यक्षादयस्तद्वदित्यर्थः । अत्र मनः-
शब्दो न तृतीयान्तःकरणवाची । वक्ष्यमाणस्याखिलसं-
स्काराधारत्वस्य वद्वतिरिक्तेष्वसम्भवात् । सम्भवे वा बुद्धि-

कल्पनवैयर्थ्यादिति ॥४०॥ बुद्धेः प्रधानत्वे हेतूनाह तिभिः
सूतैः ।

अव्यभिचारात् ॥ ४१ ॥

सर्वकरणव्यापकत्वात् फलाव्यभिचाराद्वेत्यर्थः ॥४१॥

तथाशेषसंस्काराधारत्वात् ॥४२॥

बुद्धेरेवाखिलसंस्काराधारता न तु चक्षुरादेरहङ्कार-
मनसोर्वा पूर्वदृष्टश्रुताद्यर्थानामन्ववधिरादिभिः स्मरणानु-
पपत्तेः । तत्त्वज्ञानेनाहङ्कारमनसोर्लयेऽपि स्मरणदर्श-
नाच्च । अतोऽशेषसंस्काराधारतयापि बुद्धेरेव सर्वेभ्यः प्रधा-
नत्वमित्यर्थः ॥४२॥

सूत्यानुमानाच्च ॥४३॥

सूत्या चिन्तनरूपया वृत्त्या प्राधान्यानुमानाच्चेत्यर्थः ।
चिन्ता वृत्तिर्हि ध्यानाख्या सर्ववृत्तिभ्यः श्रेष्ठा तदाश्रयतया
च चित्तापरनान्नी बुद्धिरेव श्रेष्ठान्यवृत्तिकरणेभ्य इत्यर्थः
॥४३॥ ननु चिन्तावृत्तिः पुरुषस्यैवास्तु तत्राह ।

सम्भवेन स्वतः ॥४४॥

स्वतः पुरुषस्य सूतिर्न सम्भवेत् कूटस्थत्वादित्यर्थः ।
इत्थं वा व्याख्येयम् । नन्वेवं बुद्धिरेव करणमस्तु कृतमवा-
न्तरकरणैरित्याशङ्क्यामाह । सम्भवेन स्वत इति । चक्षु-
रादिद्वारतां विनाखिलव्यापारेषु बुद्धेः स्वतः करणत्वं न

सम्भवेदन्वादेरपि रूपादिदर्शनापत्तेरित्यर्थः ॥ ४४ ॥ नन्वेवं •
बुद्धिरेव प्राधान्ये कथं मनस उभयात्मकत्वं प्रागुक्तं तत्राह ।

आपेक्षिको गुणप्रधानभावः क्रियाविशेषात् ॥ ४५ ॥

क्रियाविशेषं प्रति करणानामापेक्षिको गुणप्रधान-
भावश्चक्षुरादिव्यापारेषु मनः प्रधानं मनोव्यापारे चाह-
ङ्कारोऽहङ्कारव्यापारे च बुद्धिः प्रधानम् ॥ ४५ ॥ नन्वस्य
पुरुषस्येवं बुद्धिरेव करणं न बुद्ध्यन्तरमित्येवं व्यवस्था किं
न्निमित्तिकेत्याकाङ्क्षायामाह ।

तत्कर्माज्जितत्वात् तदर्थमभिचेष्टा लोकावत् ॥ ४६ ॥

तत्पुरुषीयकर्मजत्वात् करणस्य तत्पुरुषार्थमभिचेष्टा
सर्वव्यापारो भवति लोकावत् । यथा लोके येन पुरु-
षेण क्रयादिकर्मणार्जितो यः कुठारादिस्तत्पुरुषार्थमेव
तस्य च्छिदादिव्यापार इत्यर्थः । अतः करणव्यवस्थेति
भावः । यद्यपि कूटस्थतया पुरुषे कर्म नास्ति तथापि भोग-
साधनतया पुरुषस्वामिकत्वेन राज्ञो जयादिवदेव पुरुषस्य
कर्माच्यते । ननु कर्मण एव तत्पुरुषीयत्वे किं नियामक-
मिति चेत् तथाविधं कर्मान्तरमेव । अनादित्वात् तु नान-
वस्था दोषायेति । यत् तु कश्चिदविवेकी वदति बुद्धि-
प्रतिबिम्बितपुरुषस्य कर्मेति । तन्न । योगभाष्येऽस्मादुक्तप्र-
कारस्योक्तत्वेनान्यप्रकारस्याप्रामाणिकत्वात् । प्रतिबिम्ब-

स्यावस्तुत्वेन कर्माद्यसम्भवाच्च । अन्यथा प्रतिविश्वस्य कर्म-
तद्भोगाद्यङ्गीकारे विश्वत्वाभिमतपुरुषकल्पनावैयर्थ्यस्य पूर्वं
प्रतिपादितत्वादिति ॥ ४६ ॥ बुद्धेः प्राधान्यं प्रकटीकर्तु-
मुपसंहरति ।

समानकर्मयोगे बुद्धेः प्राधान्यं लोकवस्तोकवत् ॥ ४७ ॥

यद्यपि पुरुषार्थत्वेन समान एव सर्वेषां करणानां
व्यापारस्तथापि बुद्धेरेव प्राधान्यं लोकवत् । लोके हि
रानार्थकत्वाविशेषेऽपि ग्रामाध्यक्षादिषु मध्ये मन्त्रिण एव
प्राधान्यं तद्वदित्यर्थः । अत एव बुद्धिरेव महानिति सर्व-
शास्त्रेषु गीयत इति । वीष्वाध्यायसमाप्तौ ॥ ४७ ॥

लिङ्गदेहस्य घटकं यत् सप्तदशसङ्ख्यकम् ।

प्रधानकार्यं तत् सूक्ष्ममवाध्यायेऽनुवर्णितम् ॥

इति श्रीविज्ञानाचार्यनिर्मिते कापिलसाङ्ख्यप्रवचनस्य
भाष्ये प्रधानकार्याध्यायो द्वितीयः ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

इतः परं प्रधानस्य स्थूलकार्यं महाभूतानि शरीरद्वयं
च वक्तव्यं ततश्च विविधयोगिनित्यादयो ज्ञानसाधनानुष्ठान-
हेत्वपरवैराग्यार्थं ततश्च परवैराग्याय ज्ञानसाधनान्यखि-
लानि वक्तव्यानीति तृतीयारम्भः ।

अविशेषाद्विशेषारम्भः ॥१॥

नास्ति विशेषः शान्तघोरमूढत्वादिरूपो यत्वेत्यविशेषो
भूतसूक्ष्मं पञ्चतन्मात्राख्यं तस्माच्छान्तादिरूपविशेषवत्त्वेन
विशेषाणां स्थूलानां महाभूतानामारम्भ इत्यर्थः । सुखाद्या-
त्मकता हि शान्तादिरूपा स्थूलभूतेष्वेव तारतम्यादिभिर-
भिव्यज्यते न सूक्ष्मेषु तेषां शान्तैकरूपतयैव योगिष्वभि-
व्यक्तेरिति ॥१॥ तदेवं पूर्वाध्यायमारभ्य त्रयोविंशतितत्त्वा-
नामुत्पत्तिमुक्त्वा तस्माच्छरीरद्वयोत्पत्तिमाह ।

तस्माच्छरीरस्य ॥२॥

तस्मात् त्रयोविंशतितत्त्वात् स्थूलसूक्ष्मशरीरद्वयस्या-
रम्भ इत्यर्थः ॥२॥ सम्प्रति त्रयोविंशतितत्त्वे संसारान्यधा-
नुपपत्तिं प्रमाणयति ।

तद्वीजात् संसृतिः ॥३॥

तस्य शरीरस्य बीजात् त्रयोविंशतितत्त्वरूपात् सूक्ष्मा-
द्वेतोः पुरुषस्य संसृतिर्गतागते भवतः कूटस्थस्य विभुतया
स्वतो गत्याद्यसम्भवादित्यर्थः । त्रयोविंशतितत्त्वेष्वस्थितो
हि पुरुषस्तेनैवोपाधिना पूर्वकृतकर्मभोगार्थं देहादेहं
संसरति ।

मानसं मनसैवायमुपभुङ्क्ते शुभाशुभम् ।

वाचा वाचा कृतं कर्म कायेनैव तु कायिकम् ॥

इत्यादिसृष्टिभिः पूर्वसर्गाद्यकरणैरेवोत्सर्गतः सर्गा-
न्तरेषूपभोगसिद्धेः । अतएव ब्रह्मसूत्रमुपसंहरति सम्परि-
षक्त इति ॥३॥ संसृतेरवधिमप्याह ।

आविवेकाच्च प्रवर्त्तनमविशेषाणाम् ॥४॥

द्वैश्वरानीश्वरत्वादिविशेषरहितानां सर्वेषामेव पुंसां
विवेकपर्यन्तमेव प्रवर्त्तनं संसृतिरावश्यकी विवेकोत्तरं च
न सेत्यर्थः ॥४॥ तत्र हेतुमाह ।

उपभोगादितरस्य ॥५॥

इतरस्याविवेकिन एव स्वीयकर्मफलभोगावश्यम्भावा-
दित्यर्थः ॥५॥ देहसत्त्वेष्वपि संसृतिकाले भोगो नास्ती-
त्याह ।

सम्प्रति परिसुक्तो द्वाभ्याम् ॥ ६ ॥

सम्प्रति संसृतिकाले पुरुषो द्वाभ्यां शीतोष्णसुखदुःखा-
दिद्वन्द्वैः परिसुक्तो भवतीत्यर्थः । तदेतत् कारिकायोक्तम् ।

संसरति निरुपभोगं भावैरधिवासितं लिङ्गम् ।

इति । भावा धर्माधर्मवासनादयः ॥ ६ ॥ अतः परं
शरीरद्वयं विशिष्य वक्तुमुपक्रमते ।

मातापितृजं स्थूलं प्रायश इतरन्न तथा ॥ ७ ॥

स्थूलं मातापितृजं प्रायशो वाङ्मलेनायोनिजस्यापि
स्थूलशरीरस्य स्मरणादितरञ्च सूक्ष्मशरीरं न तथा न मा-
तापितृजं सर्गाद्यत्पन्नत्वादित्यर्थः । तदुक्तं कारिकाया ।

पूर्वोत्पन्नमसक्तं नियतं महदादिस्त्रैर्यन्तम् ।

संसरति निरुपभोगं भावैरधिवासितं लिङ्गम् ॥

इति । नियतं नित्यं द्विपरार्धस्थायि गौणनित्यं प्रति-
शरीरं लिङ्गोत्पत्तिकल्पने गौरवात् । प्रलये तु तन्नाशः
श्रुतिस्मृतिप्रामाण्यादिष्यते । गतिकाले भोगाभाववचनसुख-
गर्भाभिप्रायेण । कदाचित् तु वायवीयशरीरप्रवेशतो गमन-
कालेऽपि भोगो भवति । अतो यममार्गे दुःखभोगवाक्या-
न्युपपद्यन्ते ॥ ७ ॥ स्थूलसूक्ष्मशरीरयोर्मध्ये किमुपाधिकः
पुरुषस्य द्वन्द्वयोगस्तदवधारयति ।

पूर्वोत्पत्तेस्तत्कार्यत्वं भोगादेकस्य नेतरस्य ॥ ८ ॥

पूर्वं सर्गादावुत्पत्तिर्यस्य लिङ्गशरीरस्य तस्यैव तत्कार्यत्वं सुखदुःखकार्यकत्वं कुत एकस्य लिङ्गदेहस्यैव सुखदुःखाख्यभोगात् न त्वितरस्य स्थूलशरीरस्य सूक्ष्मशरीरे सुखदुःखाद्यभावस्य सर्वसम्मतत्वादित्यर्थः ॥ ८ ॥ उक्तस्य सूक्ष्मशरीरस्य स्वरूपमाह ।

सप्तदशैकं लिङ्गम् ॥ ९ ॥

सूक्ष्मशरीरमप्याधाराधेयभावेन द्विविधं भवति तत्र सप्तदश मिलित्वा लिङ्गशरीरं तच्च सर्गादौ समष्टिरूपमेकमेव भवतीत्यर्थः । एकादशेन्द्रियाणि पञ्चतन्मात्राणि बुद्धिश्चेति सप्तदश । अहङ्कारस्य बुद्धावेवान्तर्भावः । चतुर्थसूत्रवक्ष्यमाणप्रमाणादेतान्येव सप्तदश लिङ्गं मन्तव्यं न तु सप्तदशमेकं चेत्यष्टादशतया व्याख्येयम् । उत्तरसूत्रेण व्यक्तिभेदस्योपपाद्यतयात्र लिङ्गैकत्वं एकशब्दस्य तात्पर्यावधारणाच्च ।

कर्मात्मा पुरुषो योऽसौ बन्धमोक्षैः प्रयुज्यते ।

स सप्तदशकेनापि राशिना युज्यते च सः ॥

इति मोक्षधर्मादौ लिङ्गशरीरस्य सप्तदशत्वसिद्धेश्च सप्तदशावयवा अत्र सन्तीति सप्तदशको राशिरित्यर्थः । राशिशब्देन स्थूलदेहवलिङ्गदेहस्यावयवित्वं निराकृतम् ।

अवयविरूपेण द्रव्यान्तरकल्पनायां गौरवात् । स्थूलदे-
हस्य चावयवित्वमेकतादिप्रत्यक्षानुरोधेन कल्पयत इति ।
अतः च लिङ्गदेहे बुद्धिरेव प्रधानेत्याशयेन लिङ्गदेहस्य
भोगः प्रागुक्तः । प्राणचान्तःकरणस्यैव वृत्तिभेदः । अतो
लिङ्गदेहे प्राणपञ्चकस्याप्यन्तर्भाव इत्यस्य सप्तदशवयवकस्य
शरीरत्वं स्वयं वक्ष्यति लिङ्गशरीरनिमित्तक इति सनन्द-
नाचार्य इति सूत्रेण । अतो भोगायतनत्वमेव मुख्यं शरी-
रलक्षणम् । तदाश्रयतया त्वन्यत्र शरीरत्वमिति पञ्चाद्य-
क्तीभविष्यति । चेष्टेन्द्रियार्थाश्रयः शरीरमिति तु न्यायेऽपि
तस्यैव लक्षणं कृतमिति ॥ ९ ॥ ननु लिङ्गं चेदेकं तर्हि
कथं पुरुषभेदेन विलक्षणा भोगाः स्पष्टत्वाच्च ।

व्यक्तिभेदः कर्मविशेषात् ॥ १० ॥

यद्यपि सर्गादौ हिरण्यगर्भोपाधिरूपमेकमेव लिङ्गं
तथापि तस्य पञ्चाद्यक्तिभेदो व्यक्तिरूपेणांशतो नानात्वमपि
भवति । यद्येदानीमेकस्य पितृलिङ्गदेहस्य नानात्वमंशतो
भवति पुत्रकन्यादिलिङ्गदेहरूपेण । तत्र कारणमाह कर्म-
विशेषादिति । जीवान्तराणां भोगहेतुकर्मादेरित्यर्थः ।
अत्र विशेषवचनात् समष्टिसृष्टिर्जीवानां साधारणैः कर्म-
भिर्भवतीत्यायातम् । अयं च व्यक्तिभेदो मन्वादिष्वप्युक्तः ।
यथा मनौ समष्टिपुरुषस्य पण्डिन्द्रियोत्पत्त्यनन्तरम् ।

तेषां त्ववयवान् सूक्ष्मान् पणामप्यमितौजसाम् ।

सन्निवेश्यात्ममात्रासु सर्वभूतानि निर्ममे ॥

इति षष्ठांमिति समस्तलिङ्गशरीरोपलक्षणम् । आत्म-
मात्रासु चिदंशेषु संयोज्येत्यर्थः । तथा च तत्रैव वाक्या-
न्तरम् ।

तच्छरीरसमुत्पन्नैः कार्यैस्तैः करणैः सह ।

चेतज्ञाः समजायन्त गात्रेभ्यस्तस्य धीमतः ॥

इति ॥ १० ॥ नन्वेवं भोगायतनतया लिङ्गस्यैव शरीरत्वे
स्थूले कथं शरीरव्यवहारस्तत्राह ।

तदधिष्ठानाश्रये देहे तद्वादात् तद्वादः ॥ ११ ॥

तस्य लिङ्गस्य तदधिष्ठानमाश्रयो वक्ष्यमाणभूतपञ्चकं
तस्याश्रये पाट्कौशिकदेहे तद्वादो देहवादस्तद्वादात् तस्या-
धिष्ठानशब्दोक्तस्य देहवादोदित्यर्थः लिङ्गसम्बन्धादधिष्ठा-
नस्य देहत्वमधिष्ठानाश्रयत्वाच्च स्थूलस्य देहत्वमिति पर्य-
वसितोऽर्थः । अधिष्ठानशरीरं च सूक्ष्मं पञ्चभूतात्मकं
वक्ष्यते तथा च शरीरत्रयं सिद्धम् । यत् तु ।

आतिवाहिक एकोऽस्ति देहोऽन्यत्वाधिभौतिकः ।

सर्वासां भूतजातीनां ब्रह्माणस्त्वेक एव किम् ॥

इत्यादिशास्त्रेषु शरीरद्वयमेव श्रूयते तल्लिङ्गशरीराधि-
ष्ठानशरीरयोरन्योऽन्यनियतत्वेन सूक्ष्मत्वेन चैकताभिप्रा-

यादिति ॥ ११ ॥ ननु पाट्कौशिकातिरिक्ते लिङ्गशरीरा-
धिष्ठानभूते शरीरान्तरे किं प्रमाणमित्याकाङ्क्षायामाह ।

न स्वातन्त्र्यात् तद्वत्ते छायावच्चित्तवच्च ॥ १२ ॥ .

तस्मिन् शरीरं तद्वत्तेऽधिष्ठानं विना स्वातन्त्र्यान्
तिष्ठति । यथा छाया निराधारा न तिष्ठति यथा वा
चित्तमित्यर्थः तथा च स्थूलदेहं त्यक्त्वा लोकान्तरगमनाय
लिङ्गदेहस्याधारभूतं शरीरान्तरं सिध्यतीति भावः । तस्य
च स्वरूपं कारिकायामुक्तम् ।

सूक्ष्मा मातापितृजाः सहप्रभूतैस्त्रिधा विशेषाः स्युः ।

सूक्ष्मास्तेषां नियता मातापितृजा निवर्तन्ते ॥

इति । अत्र तन्मात्रकार्यं मातापितृजशरीरापेक्षया
सूक्ष्मं यद्भूतपञ्चकं यावत्सिङ्गस्याधि प्रोक्तं तदेव लिङ्गाधि-
ष्ठानं शरीरमिति लब्धं कारिकान्तरेण ।

चित्तं यथाश्रयवृत्ते स्थाण्वादिभ्यो विना यथा छाया ।

तद्वद्दिना विशेषैर्न तिष्ठति निराश्रयं लिङ्गम् ॥

इति । विशेषैः स्थूलभूतैः सूक्ष्माख्यैः । स्थूलावा-
न्तरभेदैरिति यावत् । अस्यां कारिकायां सूक्ष्माख्यानां
स्थूलभूतानां लिङ्गशरीराङ्गेदावगमेन ।

पूर्वोत्पन्नमसक्तं नियतं महदादिसूक्ष्मपर्यन्तम् ।

इत्यादिपूर्वोदाहृतकारिकायां सूक्ष्मभूतपर्यन्तस्य लिङ्गत्वं नार्थः किन्तु महदादिरूपं यस्मिङ्गं तत् स्वाधारसूक्ष्मपर्यन्तं संसरति तेन सह संसरतीत्यर्थः । नन्वेवं लिङ्गघटकपदार्थाः कियन्त इति कथमवधार्यमिति चेत् ।

वासनाभूतसूक्ष्मं च कर्मविद्ये तथैव च ।

दशेन्द्रियं मनो बुद्धिरेतस्मिङ्गं विदुर्बुधाः ।

इति वाशिष्ठादिवाक्येभ्यः । अत्र लिङ्गशरीरप्रतिपादनेनैव पुर्यटकमपि व्याख्येयमित्याशयेन बुद्धिधर्माणामपि वासनाकर्मविद्यानां पृथगुपन्यासः । भूतसूक्ष्मं चात्र तन्मात्रा दशेन्द्रियाणि च ज्ञानकर्मेन्द्रियभेदेन पुरद्वयमित्याशयः । यत् तु मायावादिनो लिङ्गशरीरस्य तन्मात्रस्थाने प्राणादिपञ्चकं प्रक्षिपन्ति पुर्यटकं चान्यथा कल्पयन्ति तदप्रामाणिकमिति ॥ १२ ॥ ननु मूर्तद्रव्यतया वाय्वादेरिव लिङ्गस्याकाशमेवासङ्गेनाधारोऽस्तु व्यर्थमन्यत्र सङ्गकल्पनमिति तत्राह ।

मूर्तत्वेऽपि न सङ्गतयोगात् तरणिवत् ॥ १३ ॥

मूर्तत्वेऽपि न स्वातन्त्र्यादसङ्गतयावस्थानं प्रकाशरूपत्वेन सूर्यस्येव सङ्गतसङ्गानुमानादित्यर्थः । सूर्यादीनि सर्वाणि तेजांसि पार्थिवद्रव्यसङ्गेनैवावस्थितानि दृश्यन्ते लिङ्गं च सत्त्वप्रकाशमयमतो भूतसङ्गतमिति ॥ १३ ॥ लिङ्गस्य परिमाणमवधारयति ।

अणुपरिमाणं तत् कृतिश्रुतेः ॥१४॥

तस्मिन्मणुपरिमाणं परिच्छिन्नं न त्वत्यन्तमेवाणु
सावयवस्योक्तत्वात् । कुतः कृतिश्रुतेः क्रियाश्रुतेः ।

विज्ञानं यज्ञं तनुते कर्माणि तनुतेऽपि च ।

इत्यादिश्रुतेर्विज्ञानाख्यबुद्धिप्रधानतया विज्ञानस्य लिङ्ग-
स्याखिलकर्मश्रवणादित्यर्थः । विभुत्वे सति क्रिया न सम्भ-
वति । तद्गतिश्रुतेरिति पाठस्तु समीचीनः । लिङ्ग-
शरीरस्य च गतिश्रुतिसमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनुक्रामति प्राण-
मनुक्रामन्तं सविज्ञानो भवति सविज्ञानमेवानुक्रामतीति
सविज्ञानो बुद्धिसहित एव जायते सविज्ञानं यथा स्यात्
तथा संसरति चेत्यर्थः ॥ १४ ॥ परिच्छिन्नत्वे युक्त्यन्तर-
माह ॥ १४ ॥

तदन्नमयत्वश्रुतेश्च ॥१५॥

तस्य लिङ्गस्यैकदेशतोऽन्नमयत्वश्रुतेर्न विभुत्वं सम्भव-
तीति । विभुत्वे सति नित्यतापत्तेरित्यर्थः । सा च श्रुति-
र्ह्यन्नमयं हि सौम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वाग्नि-
त्यादिः । यद्यपि मनश्चादीनि न भौतिकानि तथाप्यन्न-
संस्पृष्टजातीयांशपूरणादन्नमयत्वादिव्यवहारो बोध्यः ॥१५॥
अचेतनानां लिङ्गानां किमर्थं संस्पृष्टिर्देहादेहान्तरसञ्चार
इत्याशङ्कयामाह ।

पुरुषार्थं संवृत्तिर्लिङ्गानां रूपकारवद्वाचः ॥१६॥

यथा राज्ञः रूपकाराणां पाकशालासु सञ्चारो राजार्थं तथा लिङ्गशरीराणां संवृत्तिः पुरुषार्थमित्यर्थः ॥१६॥
लिङ्गशरीरमशेषविशेषतो विचारितमिदानीं स्थूलशरीरमपि तथा विचारयति ।

पाञ्चभौतिको देहः ॥१७॥

पञ्चानां भूतानां मिलितानां परिणामो देह इत्यर्थः ॥
१७ ॥ मतान्तरमाह ।

चातुर्भौतिकमित्येके ॥१८॥

आकाशस्थानारम्भकत्वमभिप्रेत्येदम् ॥१८॥

एकभौतिकमित्यपरे ॥१९॥

पार्थिवमेव शरीरमन्यानि च भूतान्युपष्टम्भकमात्माणीति भावः । अथैकभौतिकमेकैकभौतिकमित्यर्थः । मनुष्यादिशरीरे पार्थिवांशाधिक्येन पार्थिवता सूर्यादिलोकेषु च तेजआद्याधिक्येन तैजसादिता शरीराणां सुवर्णादीनामिवेतीममेव पक्षं पञ्चमाध्यायेऽपि सिद्धान्तयिष्यति ॥१९॥
देहस्य भौतिकत्वेन यत् सिध्यति तदाह ।

न सांसिद्धिकं चैतन्यं प्रत्येकादृष्टेः ॥२०॥

भूतेषु पृथक् कृतेषु चैतन्यादर्शनाद्भौतिकस्य देहस्य न

स्वाभाविकं चैतन्यं किन्त्वौपाधिकमित्यर्थः ॥२०॥ बाधका-
न्तरमाह ।

अपञ्चमरणाद्यभावश्च ॥२१॥

अपञ्चस्य सर्वस्यैव मरणसंभवाद्यभावश्च देहस्य स्वाभा-
विकचैतन्ये सति स्यादित्यर्थः । मरणसंभवादिकं हि
देहस्याचेतनता सा च स्वाभाविकचैतन्ये सति नोपपद्यते
स्वभावस्य यावद्द्रव्यभावित्वादिति ॥२१॥ प्रत्येकादृष्टेरिति
यदुक्तं तत्ताशङ्क्य परिहरति ।

मदशक्तिवच्चेत् प्रत्येकपरिदृष्टे सांहत्ये तदुद्भवः ॥२२॥

ननु यथा मादकता शक्तिः प्रत्येकद्रव्यादृष्टिरपि मिलि-
तद्रव्ये वर्तत एवं चैतन्यमपि स्यादिति चेन्न प्रत्येकपरिदृष्टे
सति सांहत्ये तदुद्भवः सम्भवेत् । प्रकृते तु प्रत्येकपरिदृष्टत्वं
नास्ति । अतो दृष्टान्ते प्रत्येकं शास्त्रादिभिः सूक्ष्मतया
मादकत्वे सिद्धे संहतभावकाले मादकत्वाविर्भावमात्रं सि-
द्ध्यति । दार्ष्टान्तिके तु प्रत्येकभूतेषु सूक्ष्मतया न केनापि
प्रमाणेन चैतन्यं सिद्धमित्यर्थः । ननु समुच्चिते चैतन्य-
दर्शनेन प्रत्येकभूते सूक्ष्मचैतन्यशक्तिरनुमेयेति चेन्न । अने-
कभूतेष्वनेकचैतन्यशक्तिकल्पनायां गौरवेण लाघवादेकस्यैव
नित्यचित्स्वरूपस्य कल्पनौचित्यात् । ननु यथावयवेष्व-
र्त्तमानमपि परिमाणजलाहरणादिकार्यं घटादौ दृश्यत

एवमेव शरीरे चैतन्यं स्यादिति भैवम् । भूतगतविशेष-
गुणानां सजातीयकारणगुणजन्यतया कारणे चैतन्यं विना
देहे चैतन्यासम्भवादिति ॥२२॥ पुरुषार्थं संसृतिर्लिङ्गा-
नामित्युक्तं तत्र लिङ्गानां स्थूलदेहसञ्चाराख्यजन्मनो यो
यः पुरुषार्थो येन येन व्यापारेण सिद्ध्यति तदाह सूत्रा-
भ्याम् ।

ज्ञानान्मुक्तिः ॥२३॥

लिङ्गसंसृतितो जन्मद्वारा विवेकसाक्षात्कारस्तत्त्वान्-
मुक्तिरूपः पुरुषार्थो भवतीत्यर्थः । ज्ञानादिकं च प्रत्यय-
सर्गतया कारिकायां परिभाषितम् ।

एष प्रत्ययसर्गो विपर्ययाशक्तितुष्टिसिद्ध्याख्यः ।

इति । विपर्ययादयो व्याख्यास्यन्तेऽत्र च स एव बुद्धि-
सर्गः प्रयोजनयोगेन सूत्रैरुच्यत इति विशेषः ॥२३॥

बन्धो विपर्ययात् ॥२४॥

विपर्ययात् सुखदुःखात्मको बन्धरूपः पुरुषार्थो लिङ्ग-
संसृतितो भवतीत्यर्थः ॥२४॥ ज्ञानविपर्ययाभ्यां मुक्तिबन्धा-
वुक्तौ तत्रादौ ज्ञानान्मुक्तिं विचारयति ।

नियतकारणत्वान्न समुच्चयविकल्पो ॥२५॥

यद्यपि विद्यां चाविद्यां च यस्तद्देहोभयं सहेत्यादि

अयते तथाप्यविवेकनिवृत्तौ लोकसिद्धतया ज्ञानस्य नियत-
कारणत्वादविद्याख्यकर्मणा सह ज्ञानस्य मोक्षजनने समु-
च्चयो विकल्पो वा नास्तीत्यर्थः । तमेव विदित्वातिष्ठत्युमेति
नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय न कर्मणा न प्रजया धनेन
त्यागेनैकेऽष्टतत्त्वमानश्रुतियादिश्रुतिभ्योऽपि कर्मणो न
साक्षान्मोक्षहेतुत्वं समुच्चयानुष्ठानं श्रुतिष्वङ्गाङ्गिभावादि-
भिरभ्युपपद्यत इति ॥ २५ ॥ समुच्चयविकल्पयोरभावे दृष्टा-
न्तमाह ।

स्वप्नजागराभ्यामिव मायिकामायिकाभ्यां नोभयो-
र्भुक्तिः पुरुषस्य ॥ २६ ॥

यथा मायिकामायिकाभ्यां स्वप्नजागरपदार्थाभ्यामन्यो-
ऽन्यसहकारिभावेनैकः पुरुषार्थो न सम्भवति । एवमुभ-
योर्मायिकामायिकयोरनुष्ठितयोः कर्मज्ञानयोः पुरुषस्य
भुक्तिरपि न युक्तेत्यर्थः । मायिकत्वं चासत्यत्वम् । अस्थि-
रत्वमिति यावत् । तच्च स्वाप्नेऽर्थेऽस्ति जाग्रत्पदार्थस्तु
स्वाप्नापेक्षया सत्य एव कूटस्थपुरुषापेक्षयैवास्थिरत्वेना-
सत्यत्वादतः स्वप्नविलक्षणज्ञानादिकार्यकरः । एवं कर्मा-
प्यस्थिरत्वात् प्रकृतिकार्यत्वाच्च मायिकम् । आत्मा तु
स्थिरत्वादकार्यत्वाच्चा मायिकः । अतस्तयोरनुष्ठितकर्म-
ज्ञानयोः समानफलदातृत्वमयौक्तिकमिति विलक्षणमेव
कार्यं युक्तम् ॥ २६ ॥ नन्वेवमप्यात्मोपासनाख्यज्ञानेन सह

तत्त्वज्ञानस्य समुच्चयविकल्पो स्यातामुपास्यस्यामायिकत्वादिति तत्राह ।

इतरस्यापि नात्यन्तिकम् ॥ २७ ॥

इतरस्याप्युपास्यस्य नात्यन्तिकममायिकत्वमुपास्यात्मन्यध्यस्तपदार्थानामपि प्रवेशादित्यर्थः ॥ २७ ॥ उपासनस्य मायिकत्वं यस्मिन्नंशे तदाह ।

सङ्कल्पितेऽप्येवम् ॥ २८ ॥

मनःसङ्कल्पिते ध्येयांश एवमपि मायिकत्वमपीत्यर्थः । सर्वं खल्विदं ब्रह्मेत्यादिश्रुत्युक्ते ह्युपास्ये प्रपञ्चांशस्य मायिकत्वमेवेति ॥ २८ ॥ तर्ह्युपासनस्य किं फलमित्याकाङ्क्षायामाह ।

भावनोपचयाच्छुद्धस्य सर्वं प्रकृतिवत् ॥ २९ ॥

भावनाख्योपासनानिष्पत्त्या शुद्धस्य निष्ठापस्य पुरुषस्य प्रकृतेरिव सर्वमैश्वर्यं भवतीत्यर्थः । प्रकृतिर्यथा सृष्टिस्थितिसंहारं करोति । एवमुपासकस्य बुद्धिसत्त्वमपि प्रकृतिप्रेरणेन सृष्ट्यादिकर्तृ भवतीति ॥ २९ ॥ ज्ञानमेव मोक्षसाधनमिति स्थापितम् । इदानीं ज्ञानसाधनान्याह ।

रागोपहृतिर्ध्यानम् ॥ ३० ॥

ज्ञानप्रतिबन्धको यो विषयोपरागच्चित्तस्य तदुपघात-

हेतुर्ध्यानमित्यर्थः । उपचारेण कार्यकारणयोरभेदनि-
र्देशो रागद्वयस्य ध्यानवासम्भवात् । अत्र ध्यानशब्देन
धारणाध्यानसमाधयो योगोक्तास्त्वय एव ग्राह्याः पातञ्जले
योगाङ्गानामष्टानामेव विवेकसाक्षात्कारहेतुत्वश्रवणा-
दिति । एतेषां चावान्तरविशेषास्तत्रैव द्रष्टव्याः । इत-
राणि च पञ्चाङ्गानि स्वयं वक्ष्यति ॥ ३० ॥ ध्याननिष्पत्त्यैव
ज्ञानोत्पत्तिर्नारम्भमात्रेणेत्याशयेन ध्याननिष्पत्तेर्लक्षण-
माह ।

वृत्तिनिरोधात् तत्त्विद्धिः ॥ ३१ ॥

ध्येयातिरिक्तवृत्तिनिरोधरूपेण सम्प्रज्ञातयोगेन तत्त्व-
िद्धिर्ध्यानस्य निष्पत्तिर्ज्ञानाख्यफलोपधारणरूपा भवतीत्यर्थः ।
अतस्त्वावत्पर्यन्तमेव ध्यानं कर्तव्यमित्याशयः । इतरवृत्ति-
निरोधे सत्येव विषयान्तरसञ्चाराख्यप्रतिबन्धापगमाद्धेय-
साक्षात्कारो भवतीति कृत्वा योगोऽपि ज्ञाने कारणं
योगाङ्गध्यानादिवदित्यपि मन्तव्यम् । अध्यात्मयोगाधि-
गमेन देवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहातीत्यादिश्रुति-
सुत्योस्तदवगमादिति ॥ ३१ ॥ ध्यानस्यापि साधनान्याह ।

धारणासनस्वकर्मणा तत्त्विद्धिः ॥ ३२ ॥

वक्ष्यमाणेन धारणादित्वयेण ध्यानं भवतीत्यर्थः ॥ ३२ ॥
धारणादित्वयं क्रमात् सूत्रत्रयेण लक्षयति ।

निरोधश्चर्दिविधारणाभ्याम् ॥ ३३ ॥

प्राणस्येति प्रसिद्धा लभ्यते । प्रच्छर्दनविधारणाभ्यां
वा प्राणस्येति योगसूत्रे भाष्यकारेण प्राणायामस्य व्याख्या-
तत्वात् । चर्दिश्च वमनम् । विधारणत्याग इति यावत् ।
तेन पूरणरेचनयोर्लाभः । विधारणं च कुम्भकम् । तथा
च प्राणस्य पूरकरेचककुम्भकैर्योनिरोधो वशीकरणं साधा-
रण्येत्यर्थः । आसनकर्मणोः स्वशब्देन पञ्चाङ्गलक्षणीयतया
सूत्रे परिशेषत एव धारणाया लक्ष्यत्वलाभाद्वारणापदं
नोपात्तम् । चित्तस्य धारणा तु समाधिवद्भानशब्देनैव
गृहीतेत्युक्तम् ॥ ३३ ॥ क्रमप्राप्तमासनं लक्षयति ।

स्थिरसुखमासनम् ॥ ३४ ॥

यत् स्थिरं सत् सुखसाधनं भवति स्वस्तिकादि तदा-
सनमित्यर्थः ॥ ३४ ॥ स्वकर्म लक्षयति ।

स्वकर्म स्वायमविहितकर्मानुष्ठानम् ॥ ३५ ॥

सुगमम् । तत्र कर्मशब्देन यमनियमयोर्ग्रहणं जिते-
न्द्रियत्वरूपः प्रत्याहारोऽपि सर्वायमसाधारणतया कर्म-
मध्ये प्रवेशनीयः । तथा च पातञ्जलसूत्रे ज्ञानसाधनतया
प्रोक्तान्यष्टौ योगाङ्गान्यत्रापि लब्धानि । यथा तत्सूत्रम् ।
यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयोऽ-
ष्टावङ्गानीति । तेषां च स्वरूपं तत्रैव द्रष्टव्यम् ॥ ३५ ॥

मुख्याधिकारिणो नास्ति वहिरङ्गस्य यमादिपञ्चकस्यापेक्षा
केवलाद्वारणाध्यानादितयरूपात् संयमादेव ज्ञानं योगश्च
भवतीति पातञ्जलसिद्धान्तः । जडभरतादिषु च तथा
दृश्यतेऽपि । अतस्तदनुसारेणाचार्योऽप्याह ।

वैराग्यादभ्यासाच्च ॥ ३६ ॥

केवलाभ्यासाध्यानरूपादेव वैराग्यसहिताज्ज्ञानं तत्सा-
धनयोगश्च भवत्युत्तमाधिकारिणामित्यर्थः । तदुक्तं गार्ह-
डेऽपि ।

आसनस्थानविधयो न योगस्य प्रसाधकाः ।

विलम्बजननाः सर्वे विस्तराः परिकीर्तिताः ॥

शिष्टशुपालः सिद्धिमाप स्मरणभ्यासगौरवात् ।

इति । अथवा वैराग्यध्यानाभ्यासावत्र ध्यानस्यैव
हेतुतयोक्तौ चकारश्च धारणासमुच्चयायेति । तदेवं ज्ञाना-
न्मोक्षो व्याख्यातः ॥ ३६ ॥ अतः परं बन्धो विपर्ययादि-
त्युक्तो बन्धकारणं विपर्ययो व्याख्यास्यते तत्रादौ विपर्ययस्य
स्वरूपमाह ।

विपर्ययभेदाः पञ्च ॥ ३७ ॥

अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः पञ्च योगोक्ता बन्ध-
हेतुविपर्ययस्यावान्तरभेदा इत्यर्थः । तेन श्रुत्यादिज्ञानरू-
पाणां विपर्ययाणामसङ्गहेऽपि न क्षतिः । तत्राविद्यानि-

त्याशुचिदुःखानात्मसु नित्यशुचिसुखात्मख्यातिरिति योगे
 प्रोक्ता । एवमस्मितायात्मानात्मनोरेकताप्रत्ययः । शरी-
 राद्यतिरिक्त आत्मा नास्तीत्येवंरूपः । अविद्या तु नैवंरूपा ।
 आत्मनः शरीराशरीरोभयरूपत्वेऽपि शरीरेऽहम्बुद्ध्युपपत्तेः ।
 रागद्वेषौ तु प्रसिद्धावेव । अभिनिवेशश्च मरणादिनास
 इति । रागादोनां विपर्ययकार्यतया विपर्ययत्वम् ॥ ३७ ॥
 विपर्ययस्य स्वरूपमुक्त्वा तत्कारणस्याशक्तेरपि स्वरूपमाह ।

अशक्तिरष्टाविंशतिधा तु ॥ ३८ ॥

सुगमम् । एतदपि कारिकया व्याख्यातम् ।

एकादशेन्द्रियवधाः सह बुद्धिवधैरशक्तिरुद्दिष्टा ।
 सप्तदश वधा बुद्धेर्विपर्ययात् तुष्टिसिद्धीनाम् ॥ इति
 बाधियं कुष्ठितान्धत्वं जडताजिघ्रता तथा ।
 मूकता कौण्यपङ्गुत्वे क्लैथोदावर्तमुग्धताः ॥

इत्येकादशेन्द्रियाणामेकादशाशक्तयः स्वतश्च बुद्धेः सप्त-
 दशाशक्तयः । यथा वक्ष्यमाणानां नवतुष्टीनां विधाता नव
 तथा वक्ष्यमाणानामष्टसिद्धीनां च विधाता अष्टाविति
 मिलित्वा चेमाः स्वतः परतश्चाष्टाविंशतिर्बुद्धेरशक्तय
 इत्यर्थः । तु शब्द एषां विशेषप्रसिद्धिख्यापनार्थः ॥ ३८ ॥
 ययोर्विधाते बुद्धेरशक्ती ते तुष्टिसिद्धी सूत्रद्वयेनाह ।

तुष्टिर्नवधा ॥ ३९ ॥

स्वयमेव नवधात्वं वक्ष्यति ॥ ३९ ॥

सिद्धिरष्टधा ॥ ४० ॥

एतदपि स्वयं वक्ष्यति ॥ ४० ॥ उक्तानां विपर्ययाशक्तितु-
ष्टिसिद्धीनां विशेषजिज्ञासायां क्रमेण सूत्रचतुष्टयं प्रवर्तते ।

अवान्तरभेदाः पूर्ववत् ॥ ४१ ॥

विपर्ययस्यावान्तरभेदा ये सामान्यतः पञ्चोक्तास्ते पूर्व-
वत् पूर्वाचार्यैर्यथोक्तास्तथैव विशिष्यावधार्याः । विस्तरभ-
यान्नेहोच्यन्त इत्यर्थः । ते चाविद्यादयो मयापि सामा-
न्यत एव व्याख्याताः पञ्चेति । विशेषतस्तु द्वाषष्टिभेदास्त-
दुक्तं कारिकायाम् ।

भेदस्तमसोऽष्टविधो मोहस्य च दशविधो महामोहः ।

तामिस्रोऽष्टादशधा तथा भवत्यन्धतामिस्रः ॥

इति । अस्यायमर्थः । अष्टस्वयत्तमहदहङ्कारपञ्चत-
न्मात्रेषु प्रकृतिष्वनात्मस्वात्मबुद्धिरविद्या तमोऽष्टधा भवति ।
कार्यकारणाभेदेन केवलविकृतिष्वान्तरात्तद्विपर्ययान्तर्भावः ।
एवमविद्याया विषयभेदेनाष्टविधत्वात् तत्समानविषयकस्या-
स्मिताख्यमोहस्याष्टविधत्वम् । दिव्यादिव्यभेदेन शब्दादीनां
विषयाणां दशत्वात् तद्विषयको रागाख्यो महामोहो दश-
विधः । अविद्यास्मितयोरष्टौ ये विषया ये रागस्य दश
विषयास्तद्विधातकेष्वष्टादशस्वष्टादशधा तामिस्राख्यो द्वेषः ।

एवं तेषामष्टादशानां विनाशादिदर्शनादष्टादशधा-
न्वतामिच्छाख्योऽभिनिवेशो भयमिति । एतेषां च तम
आदिसञ्ज्ञा तद्वेतुत्वादिति ॥ ४१ ॥

एवमितरस्याः ॥ ४२ ॥

एवं पूर्ववदेवेतरस्या अशक्तेरप्यवान्तरभेदा अष्टाविंश-
तिर्विशेषतोऽवगन्तव्या इत्यर्थः । अशक्तिरष्टाविंशतिधेत्येत-
स्मिन्नेव सूत्रेऽष्टाविंशतिधात्वं मया व्याख्यातम् ॥ ४२ ॥

आध्यात्मिकादिभेदान्नवधा तुष्टिः ॥ ४३ ॥

इदं सूत्रं कारिकया व्याख्यातम् ।

आध्यात्मिकाद्यतस्रः प्रकृत्युपादानकालभाग्याख्याः ।

वाच्या विषयोपरमात् पञ्च नव तुष्टयोऽभिहिताः ॥

इति । अस्यायमर्थः । आत्मानं तुष्टिमतः सङ्ज्ञातमधिकृत्य
वर्तन्त इत्याध्यात्मिकास्तुष्टयश्चतस्रः । तत्र प्रकृत्याख्या तुष्टि-
र्यथा । साक्षात्कारपर्यन्तः परिणामः सर्वोऽपि प्रकृतेरेव
तं च प्रकृतिरेव करोत्यहं तु कूटस्थः पूर्ण इत्यात्मभावनात्
परितोषः । इयं तुष्टिरस्म इत्युच्यते । ततश्च प्रव्रज्योपा-
दानेन या तुष्टिः सोपादानाख्या सलिलमित्युच्यते । ततश्च
प्रव्रज्यायां वज्रकालं समाध्यनुष्ठानेन या तुष्टिः सा
कालाख्या तुष्टिरोध इत्युच्यते । ततश्च प्रज्ञानपरमकाष्ठा-
रूपे धर्ममेघसमाधौ सति या तुष्टिः साग्याख्या तुष्टिरित्यु-

च्यत इति चतस्र आध्यात्मिकाः । बाह्याः पञ्च तुष्टयो
 बाह्यविषयेषु पञ्चसु शब्दादिष्वर्जनरक्षणक्षयभोगहिंसा-
 दिदोषनिमित्तकोपरमाज्जायन्ते । ताश्चतुष्टयो यथाक्रमं
 पारं सुपारं पारपारमनुत्तमाश्च उत्तमाश्च इति परिभा-
 षिता इति । कश्चित् त्विमां कारिकामन्यथा व्याख्या-
 तवान् । तद्यथा विवेकसाक्षात्कारोऽपि प्रकृतिपरिणाम
 एवेत्यलं ध्यानाभ्यासेनेत्येवं दृष्ट्या या ध्यानादिनिवृत्तौ तुष्टिः
 सा प्रकृत्याख्या । प्रव्रज्योपादानेनैव मोक्षो भविष्यति किं
 ध्यानादिनेति या तुष्टिः सोपादानाख्या । कृतसंन्यास-
 स्यापि कालेनैव मोक्षो भविष्यत्यलमुद्देगेनेति या तुष्टिः सा
 कालाख्या । भाग्यादेव मोक्षो भविष्यति न मोक्षशास्त्रो-
 क्तसाधनैरेवं कुतर्के या तुष्टिः सा भाग्याख्येत्यादिरर्थ इति
 तन्न । तद्याख्याततुष्टीनामभावस्य ज्ञानाद्यनुकूलत्वेना-
 शक्तिपरिभाषानौचित्यादिति ॥ ४३ ॥

जहादिभिः सिद्धिः ॥ ४४ ॥

जहादिभेदैः सिद्धिरष्टधा भवतीत्यर्थः । इदमपि
 सूत्रं कारिकया व्याख्यातम् ।

जहः शब्दोऽध्ययनं दुःखविघातास्त्रयः सुहृत्प्राप्तिः ।

दानं च सिद्धयोऽष्टौ सिद्धेः पुर्वोऽङ्गुशस्त्रिविधः ॥

इति । अस्यायमर्थः । अत्राध्यात्मिकादिदुःखत्रयप्रति-
 श्रोगिकत्वात् तयो दुःखविघाता मुख्यसिद्धयः । इतरास्तु-

तत्साधनत्वाद्गौण्यः सिद्धयः । तत्रोहो यथा । उपदेशा-
 दिकं विनैव प्राग्भवीयाभ्यासवशात् तत्त्वस्य स्वयम्ब्रह्म-
 मिति । शब्दस्तु यथा । अन्यदीयपाठमाकर्ण्य स्वयं वा शास्त्र-
 माकलय्य यज्ज्ञानं जायते तदिति । अध्ययनं च यथा ।
 शिष्याचार्यभावेन शास्त्राध्ययनाज्ज्ञानमिति । सुहृत्प्राप्ति-
 र्यथा । स्वयमुपदेशार्थं गृहागतात् परमकारुणिकान्ज्ञान-
 नलाभ इति । दानं च यथा । धनादिदानेन परितोषि-
 ताज्ज्ञानलाभ इति । एषु च पूर्वस्त्रिविध ऊहशब्दाध्ययन-
 रूपो मुख्यसिद्धेरङ्कुश आकर्षकः । सुहृत्प्राप्तिदानयोरूहा-
 दितयापेक्षया मन्दसाधनत्वप्रतिपादनायेदमुक्तम् । कश्चित्
 त्वेतासामष्टसिद्धीनामङ्कुशो निवारकः पूर्वस्त्रिविधो विप-
 र्ययाशक्तिरुष्टिरूपो भवति बन्धकत्वादिति व्याचष्टे तन्न ।
 तद्व्यभावस्याशक्तितया बाधिर्यादिवत् सिद्धिविरोधिता-
 लाभेन तुद्यतयोः सिद्धिविरोधित्वासम्भवात् ॥ ४४ ॥
 ननूहादिभिरेव कथं सिद्धिरुच्यते मन्त्रतपःसमाध्यादिभि-
 रप्यणिमाद्यष्टसिद्धेः सर्वशास्त्रसिद्धत्वादिति तत्राह ।

नेतरादितरज्ञानेन विना ॥ ४५ ॥

इतरादूहनादिपञ्चकभिन्नात् तपश्चादेस्तात्त्विकी न ,
 सिद्धिः कुत इतरज्ञानेन विना यतः सा सिद्धिरितरस्य
 विपर्ययस्य ज्ञानं विनैव भवत्यतः संसारापरिपन्थित्वात्
 सा सिद्धाभास एव न तु तात्त्विकी सिद्धिरित्यर्थः । तथा

चोक्तं योगसूत्रेण । ते समाधायुपसर्गा व्युत्थाने सिद्धयः ।
इति । तदेवं ज्ञानानुभूतिरित्यारभ्य विस्तरतो बुद्धिगुण-
रूपः प्रत्ययसर्गः सकार्यवन्मोक्षरूपपुरुषार्थेन सहोक्तः ।
एतौ च बुद्धितद्गुणरूपौ सर्गौ प्रवाहरूपेणान्योन्यं हेतू-
बीजाङ्गुरवत् । तथा च कारिका ।

न विना भावैर्लिङ्गं न विना लिङ्गेन भावनिवृत्तिः ।
लिङ्गाख्यो भावाख्यस्तस्माद्विविधः प्रवर्तते सर्गः ॥

इति । भावो वासनारूपा बुद्धिर्ज्ञानादिगुणा लिङ्गं
महत्तत्त्वं बुद्धिरिति । समष्टिसर्गः प्रत्ययसर्गश्च समाप्तः
॥ ४५ ॥ साम्प्रतं व्यक्तिभेदः कर्मविशेषादिति सङ्क्षेपादुक्ता
व्यष्टिष्टिर्विस्तरतः प्रतिपाद्यते ।

दैवादिप्रभेदा ॥ ४६ ॥

दैवादिः प्रभेदोऽवान्तरभेदो यस्याः सा तथा दृष्टि-
रिति शेषः । तदेतत् कारिकया व्याख्यातम् ।

अष्टविकल्पो दैवस्तैर्यग्योनश्च पञ्चधा भवति ।

मानुष्यश्चैकविधः समासतो भौतिकः सर्गः ॥

इति । ब्राह्मप्राजापत्येन्द्रपैतृगान्धर्वयाक्षराक्षस-
पैशाचा इत्यष्टविधो दैवः सर्गः । पशुसृगपक्षिसरीसृप-
स्यावरा इति तैर्यग्योनः पञ्चविधः । मानुष्यसर्गश्चैकप्रकार-
इति । भौतिको भूतानां व्यष्टिप्राणिनां विराजः सका-

शात् सर्ग इत्यर्थः ॥ ४६ ॥ अवान्तरदृष्टेरप्युक्तायाः पुरुषार्थत्वमाह ।

आब्रह्मसम्भर्षन्तं तत्कृते दृष्टिराविवेकात् ॥ ४७ ॥

चतुर्मुखमारभ्य स्थावरान्ता व्यष्टिदृष्टिरपि विराट्-
दृष्टिवदेव पुरुषार्था भवति तत्तत्पुरुषाणां विवेकख्याति-
पर्यन्तमित्यर्थः ॥ ४७ ॥ व्यष्टिदृष्टावपि विभागमाह सूत्र-
तयेण ।

जडं सत्त्वविशाला ॥ ४८ ॥

जडं भूर्लोकोदपरि दृष्टिः सत्त्वाधिका भवतीत्यर्थः ॥ ४८ ॥

तमोविशाला सूक्ष्मतः ॥ ४९ ॥

सूक्ष्मता भूर्लोकोदध इत्यर्थः ॥ ४९ ॥

मध्ये रजोविशाला ॥ ५० ॥

मध्ये भूर्लोक इत्यर्थः ॥ ५० ॥ नन्वेकस्या एव प्रकृतेः
केन निमित्तेन सत्त्वादिविशालतया विचित्राः दृष्टय इत्या-
काङ्क्षायामाह ।

कर्मवैचित्यात् प्रधानचेष्टा गर्भदासवत् ॥ ५१ ॥

विचित्रकर्मनिमित्तादेव यथोक्ता प्रधानस्य चेष्टा कार्य-
वैचित्यरूपा भवति । वैचित्ये दृष्टान्तो गर्भदासवदिति ।
यथा गर्भावस्थामारभ्य यो दासस्तस्य भृत्यवासनापाटवेन

नानाप्रकारा चेष्टा परिचर्या स्वास्थ्यर्थे भवति तद्वदि-
त्यर्थः ॥ ५१ ॥ ननु चेदृज्जं सत्त्वविशाला सृष्टिरस्ति तर्हि
तत एव कृतार्थत्वात् पुरुषस्य किं मोक्षेणेति तत्राह ।

आवृत्तिस्तत्राप्युत्तरोत्तरयोनियोगाद्देयः ॥ ५२ ॥

तत्राप्यूर्ध्वगतावपि सत्यामावृत्तिरस्त्यत उत्तरोत्तर-
योनियोगादधोऽधो योनिजन्मनः सोऽपि लोको हेय
इत्यर्थः ॥ ५२ ॥ किञ्च ।

समानं जरामरणादिजं दुःखम् ॥ ५३ ॥

जर्द्धाधो गतानां ब्रह्मादिस्थावरान्तानां सर्वेषामेव
जरामरणादिजं दुःखं साधारणमतोऽपि हेय इत्यर्थः ॥ ५३ ॥
किं वज्जना कारणे लयादपि न कृतकृत्यतेत्याह ।

न कारणलयात् कृतकृत्यता मग्नवदुत्थानात् ॥ ५४ ॥

विवेकज्ञानाभावे यदा महदादिषु वैराग्यं प्रकृत्युपास-
नया भवति तदा प्रकृतौ लयो भवति वैराग्यात् प्रकृतिलय
इति वचनात् । तस्मात् कारणलयादपि न कृतकृत्यतास्ति
मग्नवदुत्थानात् । यथा जले मग्नः पुरुषः पुन रृत्तिष्ठति
एवमेव प्रकृतिलीनाः पुरुषाः ईश्वरभावेन पुनराविर्भवन्ति ।
संस्कारादेरक्षयेण पुनरागाभिव्यक्तेर्विवेकख्यातिं विना
दोषदाहानुपपत्तेरित्यर्थः ॥ ५४ ॥ ननु कारणं केनापि
न कार्यतेऽतः स्वतन्त्रा कथं स्वीपासकस्य दुःखनिदानमु-
त्थानं पुनः करोति तत्राह ।

अकार्यत्वेऽपि तद्योगः पारवश्यात् ॥ ५५ ॥

प्रकृतेरकार्यत्वेऽप्यप्रेर्यत्वेऽप्यन्येच्छानधीनत्वेऽपि तद्योगः पुनरुत्थानौचित्यं तल्लीनस्य कुतः पारवश्यात् पुरुषार्थतन्त्रत्वात् । विवेकख्यातिरूपपुरुषार्थवशेन प्रकृत्या पुनरुत्थाप्यते स्वलीन इत्यर्थः । पुरुषार्थादयच्च प्रकृतेर्न प्रेरकाः किन्तु प्रवृत्तिस्वभावायाः प्रवृत्तौ निमित्तानीति न स्वातन्त्र्यक्षतिः । तथा च योगसूत्रम् । निमित्तमप्रयोजकं प्रकृतीनां वरणभेदस्तु ततः क्षेत्तिकवदिति । वरणभेदः प्रतिबन्धनिवृत्तिः ॥ ५५ ॥ प्रकृतिलयात् पुरुषस्योत्थाने प्रमाणमप्याह ।

स हि सर्ववित् सर्वकर्ता ॥ ५६ ॥

स हि पूर्वसर्गे कारणलीनः सर्गान्तरे सर्ववित् सर्वकर्तेश्वर आदिपुरुषो भवति प्रकृतिलये तस्यैव प्रकृतिपदप्राप्तौचित्यात् । तदेव सक्तः सह कर्मणेति लिङ्गमनो यत्र निषिक्तमस्येत्यादिश्रुतेरित्यर्थः ॥ ५६ ॥ नन्वेवमीश्वरप्रतिषेधानुपपत्तिस्तत्राह ।

ईदृशेश्वरसिद्धिः सिद्धा ॥ ५७ ॥

प्रकृतिलीनस्य जन्येश्वरस्य सिद्धिर्य सर्वज्ञ सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तप इत्यादिश्रुतिभ्यः सर्वसम्मतैव । नित्येश्वरस्यैव विवादास्पदत्वादित्यर्थः । सूत्रद्वयमिदं व्याख्याय

पारवश्यमपि प्रतिपादयति स हीति सूत्रेण । स हि परः
 पुरुषसामान्यं सर्वज्ञानशक्तिमत् सर्वकर्तृताशक्तिमत् ।
 अयस्कान्तवत् सन्निधिमात्रेण प्रेरकत्वादित्यर्थः । तदा
 चासमाप्तार्थपुरुषसन्निध्यात् तदर्थमन्वेच्छानधीनाया अपि
 प्रकृतेः प्रवृत्तिरावश्यकीति । नन्वेवमीश्वरप्रतिषेधविरोध-
 स्तत्राह । ईदृशेश्वरसिद्धिः सिद्धा । सान्निध्यमात्रेणेश्वरस्य
 सिद्धिस्तु श्रुतिसूत्रेषु सर्वसम्भतेत्यर्थः ।

अङ्गष्ठमात्रः पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठति ।

ईशानो भूतभव्यस्य न ततो विभुरश्रुते ॥

सृजते च गुणान् सर्वान् क्षेत्रज्ञस्वनुपश्यति ।

गुणान् विक्रियते सर्वानुदासीनवदीश्वरः ॥

इत्यादिश्रुतिसूत्रतयद्यैतादृशेश्वरे प्रमाणमिति ॥ ५७ ॥

द्वितीयाध्यायादिमारभ्यैतावत्पर्यन्तं सूत्रत्रयैः प्रधानसृष्टिः
 समापिता । इतः परं मोक्षोपपत्त्यर्थं प्रधानसृष्टेर्ज्ञानि-
 पुरुषं प्रत्यत्यन्तनिवृत्तिरत्यन्तलयाख्या वक्तव्या तदुपपत्त्य-
 र्यमादौ प्रधानसृष्टेः प्रयोजनं द्वितीयाध्यायस्यादिसूत्रे
 दिङ्मात्रेणोक्तं विस्तरतः प्रतिपादयति ।

प्रधानसृष्टिः परार्थं स्वतोऽप्यभोक्तृत्वादुद्भूतमवहन-
 वत् ॥ ५८ ॥

प्रधानस्य स्वत एव सृष्टिर्वद्यपि तथापि परार्थमन्यस्य ।

भोगापवर्गार्थम् । यथोद्भूतस्य कुङ्कुमवहनं स्वार्थार्थं कुतो-
ऽभोक्तृत्वादचेतनत्वेन भोगापवर्गासम्भवादित्यर्थः । ननु-
विमुक्तमोक्षार्थं स्वार्थं वेत्यनेन स्वार्थापि स्मृष्टिरुक्तेति चेत्
सत्यम् । तथापि पुरुषार्थतां विना स्वार्थतापि न
सिद्ध्यति । स्वार्थो हि प्रधानस्य कृतभोगापवर्गात् पुरुषा-
दात्मविमोक्षणमिति । ननु भृत्यतुल्या चेत् प्रकृतिसिद्धिं
कथं स्वामिनो दुःस्वार्थमपि प्रवर्तत इति चेन्न । सुस्वार्थप्र-
वृत्त्यैव नान्तरीयकदुःखसम्भवादुष्टभृत्यतुल्यत्वादेति ॥ ५८ ॥
ननु प्रधानस्याचेतनस्य स्वतः स्मृष्टत्वमेव नोपपद्यते रथादेः
परप्रयत्नेनैव प्रवृत्तिर्दर्शनादिति तत्राह ।

अचेतनत्वेऽपि क्षीरवच्चेष्टितं प्रधानस्य ॥ ५९ ॥

यथा क्षीरं पुरुषप्रयत्ननैरपेक्ष्येण स्वयमेव दधिरूपेण
परिणमते । एवमचेतनत्वेऽपि परप्रयत्नं विनापि महदादि-
रूपपरिणामः प्रधानस्य भवतीत्यर्थः । धेनुवद्वत्सायेत्यनेन
स्मृत्वेणास्य न पौनरुक्त्यम् । तत्र । कारणप्रवृत्तेरेव विचार-
रितत्वात् । धेनूनां चेतनत्वाच्चेति ॥ ५९ ॥ दृष्टान्तान्तर-
प्रदर्शनपूर्वकमुक्तार्थहेतुमाह ।

कर्मवद्दृष्टेर्वा कालादेः ॥ ६० ॥

कालादेः कर्मवद्वा स्वतः प्रधानस्य चेष्टितं सिद्ध्यति
दृष्टत्वात् । अथैको गच्छति ऋतुरितरश्च प्रवर्तत इत्यादि-

रूपं कालादिकर्म स्वतएव भवत्येवं प्रधानस्यापि चेष्टा स्यात् ।
कल्पनाया दृष्टानुसारित्वादित्यर्थः ॥ ६० ॥ ननु तथापि ममेदं
भोगादिसाधनमिति प्रतिसन्धानाभावान्मूढायाः प्रकृतेः
कदाचित् प्रवृत्तिरपि न स्याद्विपरीता च प्रवृत्तिः स्यात्
तत्राह ।

स्वाभावाच्चेष्टितमनभिसन्धानाद्भृत्यवत् ॥ ६१ ॥

यथा प्रकटभृत्यस्य स्वभावात् संस्कारादेव प्रतिनिय-
तावश्यकी च स्वाभिसेवा प्रवर्तते न तु स्वभोगाभिप्रायेण
तथैव प्रकृतेच्चेष्टितं संस्कारादेवेत्यर्थः ॥ ६१ ॥

कर्माकृष्टेर्वानादितः ॥ ६२ ॥

वाशब्दोऽत्र समुच्चये । यतः कर्मानाद्यतः कर्मभिराकर्ष-
णादपि प्रधानस्यावश्यकी व्यवस्थिता च प्रवृत्तिरित्यर्थः ॥ ६२ ॥
तदेवं प्रधानस्य परार्थतः स्रष्टृत्वे सिद्धे परप्रयोजनसमाप्तौ
स्वत एव प्रधाननिवृत्त्या मोक्षः सिद्धतीत्याह प्रपञ्चेन ।

विविक्तबोधात् सृष्टिनिवृत्तिः प्रधानस्य सूक्ष्मवत् पाके ॥ ६३ ॥

विविक्तपुरुषज्ञानात् परवैराग्येण पुरुषार्थसमाप्तौ
प्रधानस्य सृष्टिर्निवर्तते । यथा पाके निष्पन्ने पाचकस्य
व्यापारो निवर्तत इत्यर्थः । इयमेवात्यन्तिकप्रलय इत्यु-
च्यते । तथा च श्रुतिः । तस्याभिधानाद्योजनात् तत्त्व-
भावाद्भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिरिति ॥ ६३ ॥ नन्वेवमे-

कपुरुषस्योपाधौ विवेकज्ञानोत्पत्त्या प्रकृतेः सृष्टिनिवृत्तौ सर्वसुक्तिप्रसङ्ग इति तत्राह ।

इतर इतरवत् तद्दोषात् ॥ ६४ ॥

इतरस्तु विविक्तबोधरहित इतरवद्वज्रवदेव प्रकृत्या तिष्ठति । कुतस्तद्दोषात् । तस्य प्रधानस्यैव तत्पुरुषार्थासमापनाख्यदोषादित्यर्थः । तदुक्तं योगसूत्रे । कृतार्थं प्रणि नष्टमप्यनष्टं तदन्यसाधारणत्वादिति । तथा च पूर्वसूत्रे प्रधाननिवृत्तिरुक्ता सा विविक्तबोद्धपुरुषं प्रत्येवेति भावः । विश्वमायाश्रुतिरपि ज्ञानिनं प्रत्येव मन्तव्या । अजामिति श्रुत्यैकवाक्यत्वादिति ॥ ६४ ॥ सृष्टिनिवृत्तेः फलमाह ।

द्वयोरेकतरस्य बौदासीन्यमपवर्गः ॥ ६५ ॥

द्वयोः प्रधानपुरुषयोरेवौदासीन्यमेकाकिता । परस्परवियोग इति यावत् । सोऽपवर्गः । अथवा पुरुषस्यैव कैवल्यमहं सुक्तः स्यामित्येव पुरुषार्थतादर्शनादित्यर्थः ॥ ६५ ॥ नन्वेकपुरुषसुक्तावेव विवेकाकारवृत्त्या विरक्ता प्रकृतिः कथमन्यपुरुषार्थं पुनः सृष्टौ प्रवर्तताम् । न च प्रकृतेरंशभेदान्नैप दोष इति वाच्यम् । सुक्तपुरुषोपकरणैरपि पृथिव्यादिभिरन्यस्य भोग्यसृष्टिदर्शनादिति तत्राह ।

अन्यसृष्ट्यपरागेऽपि न विरज्यते प्रबुद्धरज्जुतत्त्वस्यैवोरणः ॥ ६६ ॥

एकस्मिन् पुरुषे विविक्तबोधाद्विरक्तमपि प्रधानं नान्य-
स्मिन् पुरुषे सृष्ट्युपरागाय विरक्तं भवति किन्तु तं प्रति
सृजत्येव । यथा प्रबुद्धरज्जुतत्त्वस्थैवोरगो भयादिकं न जन-
यति मूढं प्रति तु जनयत्येवेत्यर्थः । उरगतुल्यत्वं च प्रधा-
नस्य रज्जुतुल्यं पुरुषे समारोपणादिति । एवंविधं रज्जु-
सर्पादिदृष्टान्तानामाशयमबुद्धैर्वाबुधाः केचिद्वेदान्तिब्रुवाः
प्रकृतेरत्यन्ततुच्छत्वं मनोमात्रत्वं वा तुलयन्ति । एतेन
प्रकृतिसत्यतावादिसाङ्गोक्तदृष्टान्तेन श्रुतिस्मृत्यर्था बोध-
नीया न केवलं दृष्टान्तवत्त्वेनायमर्थः सिद्ध्यति ॥ ६६ ॥

कर्मनिमित्तयोगाच्च ॥ ६७ ॥

सृष्टौ निमित्तं यत् कर्म तस्य सम्बन्धादप्यन्यपुरुषार्थं
सृजतीत्यर्थः ॥ ६७ ॥ ननु सर्वेषां पुरुषाणामप्रार्थकतया
नैरपेक्ष्याविशेषेऽपि कश्चित् प्रत्येव प्रधानं प्रवर्तते कश्चित्
प्रति निवर्तत इत्यत्र किं नियामकम् । न च कर्म नियामकं
कस्य पुरुषस्य किं कर्मेत्यत्र नियामकाभावादिति तत्राह ।

नैरपेक्ष्येऽपि प्रकृत्युपकारेऽविवेको निमित्तम् ॥ ६८ ॥

पुरुषाणां नैरपेक्ष्येऽप्ययं मे स्वात्म्यमेवाहमित्यविवे-
कादेव प्रकृतिः सृष्ट्यादिभिः पुरुषानुपकरोतीत्यर्थः । तथा
च अस्मै पुरुषायात्मानमविविच्य दर्शयितुं वासना वर्तते तं
प्रत्येव प्रधानं प्रवर्तत इत्येव नियामकमिति भावः ॥ ६८ ॥

प्रवृत्तिस्वभावत्वात् कथं विवेकेऽपि निवृत्तिरूपपद्यतां
तत्राह ।

नर्तकीवत् प्रवृत्तस्यापि निवृत्तिच्चारितार्थात् ॥ ६६ ॥

पुरुषार्थमेव प्रधानस्य प्रवृत्तिस्वभावो न तु सामान्येन ।
अतः प्रवृत्तस्यापि प्रधानस्य पुरुषार्थसमाप्तिरूपचरितार्थत्वे
सति निवृत्तिर्युक्ता । यथा परिषद्भ्यो वृत्त्यदर्शनार्थं प्रवृत्ताया
नर्तक्यास्तत्विद्धौ निवृत्तिरित्यर्थः ॥ ६६ ॥ निवृत्तौ हेत्व-
न्तरमाह ।

दोषबोधेऽपि नोपसर्पणं प्रधानस्य कुलबधूवत् ॥ ७० ॥

पुरुषेण परिणामित्वदुःखात्मकत्वाद्विदोषदर्शनादपि
लज्जितायाः प्रकृतेः पुनर्न पुरुषं प्रत्युपसर्पणं कुलबधूवत् ।
यथा स्वामिना मे दोषो दृष्ट इत्यवधारणेन लज्जिता कुल-
बधूर्न स्वामिनमुपसर्पति तद्वदित्यर्थः । तदुक्तं नारदीये ।

सविकारापि सौन्दर्येण चिरं मुक्त्वा गुणात्मना ।

प्रकृतिर्ज्ञातदोषेयं लज्जयेव निवर्तते ॥

इति । एतदेवोक्तं कारिकायापि ।

प्रकृतेः सुकुमारतरं न किञ्चिदस्तीति मे सतिर्भवति ।

या दृष्टास्तीति पुनर्न दर्शनमुपैति पुरुषस्य ॥

इति ॥ ७० ॥ ननु पुरुषार्थं चेत् प्रधानप्रवृत्तिस्तर्हि बन्ध-
मोक्षाभ्यां पुरुषस्य परिणामापत्तिरिति तत्राह ।

ततोऽध्यायः ७३ सूत्रम् ।

१६३

नैकान्ततो बन्धमोक्षौ पुरुषस्याविवेकादृते ॥७१॥

दुःखयोगवियोगरूपौ बन्धमोक्षौ पुरुषस्य नैकान्तत-
स्तत्त्वतः किन्तु चतुर्थसूत्रवक्ष्यमाणप्रकारेणाविवेकादेवे-
त्यर्थः ॥ ७१ ॥ परमार्थतस्तु यथोक्तौ बन्धमोक्षौ प्रकृतेरे-
वेत्याह ।

प्रकृतेराञ्जस्यात् ससङ्गत्वात् पशुवत् ॥७२॥

प्रकृतेरेव तत्त्वतो दुःखेन बन्धमोक्षौ ससङ्गत्वादुदुःख-
साधनैर्द्वर्मादिभिर्लिप्तत्वात् । यथा पशुरञ्ज्या लिप्ततया
बन्धमोक्षभागी तद्वदित्यर्थः । एतदुक्तं कारिकाया ।

तस्मान्न बध्यतेऽज्ञानमुच्यते नापि संसरति पुरुषः ।

संसरति बध्यते मुच्यते च नानाश्रया प्रकृतिः ॥

इति । द्वयोरेकतरस्य बौदासीन्यमपवर्ग इति सूत्रे च
यः पुरुषस्यापवर्ग उक्तः स प्रतिविम्बरूपस्य मिथ्यादुःखस्य
वियोग एवेति ॥७२॥ तत्र कैः साधनैर्बन्धः कैर्वा मोक्ष
इत्याकाङ्क्षायामाह ।

रूपैः सप्तभिरात्मानं बध्नाति प्रधानं कोशकारबहिर्मो-
क्षयत्येकरूपेण ॥७३॥

धर्मवैराग्यैश्वर्याधर्माज्ञानावैराग्यानंश्वर्यैः सप्तभिरूप-
धर्मैर्दुःखहेतुभिः प्रकृतिरात्मानं दुःखेन बध्नाति कोशका-

रवत् । कोशकारकतिर्यया स्वनिर्मितेनावसेनात्मानं
वध्नाति तद्वत् । सैव च प्रकृतिरेकरूपेण ज्ञानेनैवात्मानं
दुःखान्मोचयतीत्यर्थः ॥७३॥ ननु बन्धसुक्ती अविवेकादिति
यदुक्तं तदयुक्तम् । अविवेकस्याहेयानुपादेयत्वात् । लोके
दुःखस्य तदभावसुखादेरेव च स्वतो हेयोपादेयत्वात् ।
अन्यथा दृष्टहानिरित्याशङ्क्य चतुर्थसूत्रोक्तं स्वयं विवृ-
णोति ।

निमित्तत्वमविवेकस्य न दृष्टहानिः । ७४॥

अविवेकस्य पुरुषेषु बन्धमोक्षनिमित्तत्वमेव पुरोक्तं न
त्वविवेक एव ताविति नातो दृष्टहानिरित्यर्थः । एतच्च
प्रथमाध्यायसूत्रेषु स्पष्टम् । अविवेकनिमित्तात् प्रकृति-
पुरुषयोः संयोगस्तस्माच्च संयोगादुत्पद्यमानस्य प्राकृतदुः-
खस्य पुरुषे यः प्रतिबिम्बः स एव दुःखभोगो दुःखसम्बन्ध-
स्तन्निवृत्तिरेव च मोक्षाख्यः पुरुषार्थ इति ॥७४॥ तदेव
आदिसर्गसारभ्यात्यन्तिकलयपर्यन्तोऽखिलपरिणामः प्रधा-
नतद्वकाराणामेव पुरुषस्तु कूटस्थपूर्णचिन्मात्र एवेत्यध्याय-
द्वयेन विस्तरतो विवेचितं तस्य विवेकस्य निष्पत्त्युपायेषु
सारभूतमभ्यासमाह ।

तत्त्वाभ्यासान्नेति नेतीति त्यागाद्विवेकसिद्धिः ॥७५॥

प्रकृतिपर्यन्तेषु जडेषु नेति नेतीत्यभिमानत्यागरूपात्

तत्त्वाभ्यासाद्विवेकनिष्पत्तिर्भवति । इतरत् सर्वमभ्यासस्या-
ङ्गमात्रमित्यर्थः । तथा च श्रुतिः । अयातं आदेशो नेति
नेति न ह्येतस्मादिति नेत्यन्यत् परमस्ति स एष आत्मा
नेति नेतीत्यादिरिति ।

अव्यक्ताद्यविशेषान्ते विकारेऽस्मिंश्च वर्णिते ।

चेतनाचेतनान्यत्वज्ञानेन ज्ञानमुच्यते ॥

इति । यथा ।

अस्थिस्थूणं स्नायुयुतं मांसशोणितलेपनम् ।

चर्मावनद्धं दुर्गन्धिपूर्णं सूत्रपुरीषयोः ॥

जराशोकसमाविष्टं रोगायतनमातुरम् ।

रजस्वलमसन्निष्ठं भूतावासमिमं त्यजेत् ॥

नदीकूलं यथा वृक्षो वृक्षं वा शकुनिर्यथा ।

तथा त्यजन्निमं देहं कच्छाद्ग्राहाद्विमुच्यते ॥

इति । एतदेव कारिकायाप्युक्तम् ।

एवं तत्त्वाभ्यासान्नास्मिन् मे नाहमित्यपरिशेषम् ।

अविपर्ययाद्विशुद्धं केवलमुत्पद्यते ज्ञानम् ॥

इति । नास्मीत्यात्मनः कर्तृत्वनिषेधः । न मे इति सङ्ग-
निषेधः । नाहमिति तादात्म्यनिषेधः । केवलमित्यस्य
विवरणमविपर्ययाद्विशुद्धमिति । अतोऽन्तरा विपर्येण
विश्रुतमित्यर्थः । इदमेव केवलत्वं सिद्धिशब्देन सूत्रे प्रोक्तम् ।

विवेकख्यातिरविज्ञवा हानोपाय इति योगसूत्रेणैतादृश-
ज्ञानस्यैव मोक्षहेतुत्वसिद्धिरिति ॥७५॥ विवेकसिद्धौ विशे-
षमाह ।

अधिकारिप्रभेदान्न नियमः ॥७६॥

मन्दाद्यधिकारिभेदसत्त्वादभ्यासे क्रियमाणेऽप्यस्मिन्नेव
जन्मनि विवेकनिष्पत्तिर्भवतीति नियमो नास्तीत्यर्थः ।
अत उक्तमाधिकारमभ्यासपाटवेनात्मनः सम्पादयेदिति
भावः ॥७६॥ विवेक निष्पत्त्यैव निस्तारो नान्यथेत्याह ।

बाधितानुवृत्त्या मध्यविवेकतोऽप्यपभोगः ॥७७॥

सकृत् सम्प्रज्ञातयोगेनात्मसाक्षात्कारोत्तरं मध्यविवे-
कावस्थो मध्यमविवेकेऽपि सति पुरुषे बाधितानामपि
दुःखादीनां प्रारब्धवशात् प्रतिविस्वरूपेण पुरुषेऽनुवृत्त्या
भोगो भवतीत्यर्थः । विवेकनिष्पत्तिश्चापुनरुत्थानादसम्प्र-
ज्ञातादेव भवतीत्यतस्तस्यां सत्यां न भोगोऽस्तीति प्रति-
पादयितुं मध्यविवेकत इत्युक्तम् । मन्दविवेकस्तु साक्षा-
त्कारात् पूर्वं श्रवणमननध्यानयात्ररूप इति विभागः ॥७७॥

जीवन्मुक्तश्च ॥७८॥

जीवन्मुक्तोऽपि मध्यविवेकावस्थ एव भवतीत्यर्थः ॥७८॥
जीवन्मुक्ते प्रमाणमाह ।

उपदेशोपदेष्टृत्वात् तत्सिद्धिः ॥ ७९ ॥

शास्त्रेषु विवेकविषये गुरुशिष्यभावश्रवणाज्जीवन्मुक्त-
सिद्धिरित्यर्थः । जीवन्मुक्तस्यैवोपदेष्टृत्वसम्भवादिति ॥ ७६ ॥

श्रुतिश्च ॥ ८० ॥

श्रुतिश्च जीवन्मुक्तेऽस्ति ।

दीक्षयैव नरो मुच्येत् तिष्ठेन्मुक्तोऽपि विग्रहे ।

कुलालचक्रमध्यस्थो विच्छिन्नोऽपि भ्रमेद्वटः ॥

ब्रह्मैव सन् ब्रह्माण्येतीत्यादिरिति । नारदीयसूक्तिरपि ।

पूर्वाभ्यासवलात् कार्ये न लोको न च वैदिकः ।

अपुण्यपापः सर्वात्मा जीवन्मुक्तः स उच्यते ॥

इति ॥ ८० ॥ ननु श्रवणमात्रेणाप्युपदेष्टृत्वं स्यात् तत्राह ।

इतरथान्धपरम्परा ॥ ८१ ॥

इतरथा मन्दविवेकस्याप्युपदेष्टृत्वेऽन्धपरम्परापत्ति-
रित्यर्थः । सामग्रेणात्मतत्त्वमज्ञात्वा चेदुपदिशेत् कस्मिं-
श्चिदंशे स्वभ्रमेण शिष्यमपि भ्रान्तीकुर्यात् सोऽप्यन्यं सो-
ऽप्यन्यमित्येवमन्धपरम्परेति ॥ ८१ ॥ ननु ज्ञानेन कर्मक्षये
सति कथं जीवनं स्यात् तत्राह ।

चक्रभ्रमणवद्भुतशरीरः ॥ ८२ ॥

कुलालकर्मनिवृत्तावपि पूर्वकर्मवेगात् स्वयमेव किय-
त्कालं चक्रं भ्रमति । एवं ज्ञानोत्तरं कर्मानुत्पत्तावपि ।

प्रारब्धकर्मवेगेन चेष्टमानं शरीरं धत्वा जीवन्मुक्तस्तिष्ठती-
त्यर्थः ॥ ८२ ॥ ननु ज्ञानहेतुसम्प्रज्ञातयोगेन भोगादि-
वासनाक्षये कथं शरीरधारणम् । न च योगस्य संस्कारा-
भिभावकत्वे किं मानमिति वाच्यम् । व्युत्थाननिरोधसंस्का-
रयोरभिभवप्रादुर्भावौ निरोधपरिणाम इति योगसूत्र-
तस्तत्सिद्धेः । चिरकालीनस्य विषयान्तरावेशस्य विषया-
न्तरसंस्काराभिभावकतया लोकेऽप्यनुभवाच्चेति तत्राह ।

संस्कारलेशतस्तत्सिद्धिः ॥ ८३ ॥

शरीरधारणहेतवो ये विषयसंस्कारास्तेषामल्पाव-
शेषात् तस्य शरीरधारणस्य सिद्धिरित्यर्थः । अत्र चावि-
द्यासंस्कारलेशस्य सत्ता नापेक्ष्यते । अविद्याया जन्मा-
दिरूपकर्मविपाकारम्भमात्रे हेतुत्वात् । योगभाष्ये व्यासै-
स्तथा व्याख्यातत्वात् । वीतरागजन्मादर्शनादिति न्यायाच्च ।
न तु प्रारब्धफलककर्मभोगेऽपीति । यत्र च नियमेना-
विद्यापेक्ष्यते स प्रयासविशेषरूपो भोगो सूक्ष्मेवास्ति
जीवन्मुक्तानां तु भोगाभास एवेति प्रागुक्तम् । यत् तु
कश्चिदविद्यासंस्कारलेशोऽपि जीवन्मुक्तस्य तिष्ठतीत्याह
तन्न । धर्माधर्मोत्पत्तिप्रसङ्गात् । अन्धपरम्पराप्रसङ्गात् ।
अविद्यासंस्कारलेशसत्ताकल्पने प्रयोजनाभावाच्च । एतच्च
ब्रह्ममीमांसाभाष्ये प्रपञ्चितमिति ॥ ८३ ॥ शास्त्रवाक्या-
र्थमुपसंहरति ।

विवेकान्निःशेषदुःखनिवृत्तौ कृतकृत्यता नेतरान्ने-
तरात् ॥ ८४ ॥

उक्ताया विवेकसिद्धितः परवैराग्यद्वारा सर्ववृत्तिनि-
रोधेन यदा निशेषतो बाधिताबाधितसाधारण्येनाखिल-
दुःखं निवर्त्तते तदैव पुरुषः कृतकृत्यो भवति । नेतराज्जी-
वन्मुक्त्यादेरपीत्यर्थः । नेतरादिति वीष्ठाध्यायसमाप्तौ ॥ ८४ ॥

अत्यन्तलयपर्यन्तः कार्योऽव्यक्तस्य नात्मनः ।

प्रोक्त एवं विवेकोऽत्र परवैराग्यसाधनम् ॥

इति विज्ञानभिन्नुनिर्मिते कापिलसाङ्ख्यप्रवचनस्य भाष्ये
वैराग्याध्यायसूतीयः ॥

शास्त्रसिद्धाख्यायिकाजातमुखेनेदानीं विवेकज्ञानसा-
धनानि प्रदर्शनीयानीत्येतदर्थं चतुर्थोऽध्याय आरभ्यते ।

राजपुत्रवत् तत्त्वोपदेशात् ॥ १ ॥

पूर्वपादशेषसूत्रस्यविवेकोऽनुवर्तते । राजपुत्रस्येव
तत्त्वोपदेशाद्विवेको जायत इत्यर्थः । अत्रेयमाख्यायिका
कश्चिद्राजपुत्रो गण्डर्जजन्मना पुरान्निःसारितः शबरेण
केनचित् पोषितोऽहं शबर इत्यभिमन्यमान आस्ते तं
जीवन्तं ज्ञात्वा कश्चिदमात्यः प्रबोधयति न त्वं शबरो राज-
पुत्रोऽसीति । स यथा झटित्येव चाण्डालाभिमानं त्यक्त्वा
तात्त्विकं राजभावमेवालम्बते राजाहमस्मीति । एवमेवा-
दिपुरुषात् परिपूर्णचिन्मात्रेणाभिव्यक्तादुत्पन्नस्त्वं तस्यांश
इति कारुणिकोपदेशात् प्रकृत्यभिमानं त्यक्त्वा ब्रह्मपुत्र-
त्वादहमपि ब्रह्मैव न तु तद्विलक्षणः संसारीत्येवं स्वस्व-
रूपमेवालम्बत इत्यर्थः । तथा गारुडे ।

यथैकहेममणिना सर्वं हेममयं जगत् ।

तथैव जातमीशेन जातेनाप्यखिलं भवेत् ॥

ग्रहाविष्टो द्विजः कश्चिच्छूद्रोऽहमिति मन्यते ।

ग्रहनाशात् पुनः स्वीयं ब्राह्मण्यं मण्यते यथा ॥

भायाविष्टस्तथा जीवो देहोऽहमिति मन्यते ।

भायानाशात् पुनः स्वीयं रूपं ब्रह्मास्मि मन्यते ॥

इति ॥१॥ स्त्रीमूढादयोऽपि ब्राह्मणेन ब्राह्मणस्योप-
देशं श्रुत्वा कृतार्थाः स्युरित्येतदर्थमाख्यायिकान्तरं दर्श-
यति ।

पिशाचवदन्यार्थोपदेशेऽपि ॥ २ ॥

अर्जुनार्थं श्रीकृष्णेन तत्त्वोपदेशे क्रियमाणेऽपि समी-
पस्थस्य पिशाचस्य विवेकज्ञानं जातमेवमन्येषामपि भवेदि-
त्यर्थः ॥ २ ॥ यदि च सकृदुपदेशाज्ज्ञानं न जायते तदो-
पदेशावृत्तिरपि कर्तव्येतीतिहासान्तरेणाह ।

आवृत्तिरसकृदुपदेशात् ॥ ३ ॥

उपदेशावृत्तिरपि कर्तव्या ह्यन्दोग्यादौ श्वेतकेत्वादिकं
प्रत्यारुणिप्रभृतीनामसकृदुपदेशेतिहासादित्यर्थः ॥ ३ ॥
वैराग्यार्थं निदर्शनपूर्वकमात्मसङ्घातस्य भङ्गुरत्वादिकं
प्रतिपादयति ।

पितापुत्रवदुभयोर्दृष्टत्वात् ॥ ४ ॥

स्वस्य पितापुत्रयोरिवात्मनोऽपि मरणोत्पत्त्योर्दृष्टत्वा-
दनुमितत्वाहैराग्येण विवेको भवतीत्यर्थः । तदुक्तम् ।

आत्मनः पितृपुत्राभ्यामनुमेयौ भवाप्ययौ ।

इति ॥ ४ ॥ इतः परमुत्पन्नज्ञानस्य विरक्तस्य च ज्ञान-
निष्पत्त्यङ्गान्याख्याधिकोक्तदृष्टान्तैर्दर्शयति ।

श्वेनवत् सुखदुःखी त्यागवियोगाभ्याम् ॥ ५ ॥

परिग्रहो न कर्तव्यो यतो द्रव्याणां त्यागेन लोकः
सुखी वियोगेन च दुःखी भवति श्वेनवदित्यर्थः । श्वेनो
हि सामिपः केनाप्यपहत्यामिषाद्वियोज्य दुःखी क्रियते
स्वयं चेत् त्यजति तदा दुःखाद्विमुच्यते । तदुक्तम् ।

सामिपं कुररं जम्बुर्वलिनोऽन्ये निरामिषाः ।

तदामिपं परित्यज्य स सुखं समविन्दत ॥

इति । तथा मनुनाप्युक्तम् ।

नदीकूलं यथा वृक्षो वृक्षं वा शकुनिर्वया ।

तथा त्यजन्निमं देहं लज्जादूयाहाद्विमुच्यते ॥

इति ॥ ५ ॥

अहिनिर्वृयिनीवत् ॥ ६ ॥

यथाहिर्जीर्णां त्वचं परित्यजत्यनायासेन हेयबुद्ध्या
तथैव सुसुक्षुः प्रक्षीतिं वज्रकालोपभुक्तां जीर्णां हेयबुद्ध्या
त्यजेदित्यर्थः । तदुक्तम् । जीर्णां त्वचमिवोरग इति ॥ ६ ॥
त्यक्तं च प्रकृत्यादिकं पुनर्न स्वीकुर्यादित्यत्राह ।

छिन्नहस्तवद्वा ॥ ७ ॥

ज्ञान-

यथा छिन्नं हस्तं पुनः कोऽपि नादत्ते तथैवैतत् त्यक्तं ।
पुनर्नाभिमन्येतेत्यर्थः । वाशब्देऽप्यर्थः ॥ ७ ॥

असाधनानुचिन्तनं बन्धाय भरतवत् ॥ ८ ॥

लोकः
श्रेणो
क्रियते

विवेकस्य यदन्तरङ्गसाधनं न भवति स चेद्वर्मोऽपि
स्यात् तथापि तदनुचिन्तनं तदनुष्ठाने चित्तस्य तात्पर्यं
न कर्तव्यं यतस्तद्वन्धाय भवति विवेकविस्मारकतया भर-
तवत् । यथा भरतस्य राजर्षेर्धर्म्यमपि दीनानाथहरिण-
शावकस्य पोषणमित्यर्थः । तथा च जडभरतं प्रकृत्य
विष्णुपुराणे ।

चपलं चपले तस्मिन् दूरगं दूरगामिनि ।

आसीच्चेतः समासक्तं तस्मिन् हरिणपोतके ॥ ८ ॥

वज्रभिर्योगे विरोधो रागादिभिः कुमारीशङ्खवत् ॥ ९ ॥

वज्रभिः सङ्गो न कार्यः । वज्रभिः सङ्गे हि रागा-
द्यभिव्यक्त्या कलहो भवति योगभ्रंशकः । यथा कुमारीह-
स्तशङ्खानामन्योऽन्यसङ्गेन क्षणत्कारो भवतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

दाभ्यामपि तथैव ॥ १० ॥

यवुद्धा
यवुद्धा
॥ ६ ॥

दाभ्यां योगेऽपि तथैव विरोधो भवत्यत एकाकिनैव
स्यातव्यमित्यर्थः । तदुक्तम् ।

वासे वज्रनां कलहो भवेद्वार्ता द्वयोरपि ।

एक एव चरेत् तस्मात् कुमार्या इव कङ्कणम् ॥

इति ॥ १० ॥

आशा वै वश्यविरसे चित्ते सन्तोषवर्जिते ।

ज्ञाने वक्तामिवादर्थे न ज्ञानं प्रतिविश्वति ॥

इति वचनान्निराशता योगिनानुष्ठेयेत्याह ।

निराशः सुखी पिङ्गलावत् ॥ ११ ॥

आशां त्यक्त्वा पुरुषः सन्तोषाख्यसुखवान् भूयात् पिङ्ग-
लावत् । यथा पिङ्गलानाम वेश्या कान्तार्थिनी कान्तम-
लम्बा निर्विष्णा सती विहायाशां सुखिनी बभूव तद्वदि-
त्यर्थः । तदुक्तम् ।

आशा हि परमं दुःखं नैराश्यं परमं सुखम् ।

यथा सञ्चिद्य कान्ताशां सुखं सुष्वाप पिङ्गला ॥

इति । नन्वाशानिवृत्त्या दुःखनिवृत्तिः स्यात् सुखं
तु कुतः साधनाभावादिति । उच्यते । चित्तस्य सत्त्वप्रा-
धान्येन स्वाभाविकं यत् सुखमाशया पिहितं तिष्ठति तदे-
वाशाविगमे लब्धवृत्तिकं भवति तेजः प्रतिबद्धजलशैत्यवदिति
न तत्र साधनापेक्षा । एतदेव चार्थं सुखमित्युच्यत इति
॥ ११ ॥ योगप्रतिबन्धकत्वादारम्भोऽपि भोगार्थं न कर्तव्योऽ-
न्यथैव तदुपपत्तेरित्याह ।

अनारम्भोऽपि परमृहे सुखी सर्पवत् ॥ १२ ॥

सुखी भवेदिति शेषः शेषं सुगमम् । तदुक्तम् ।

चतुर्थोऽध्यायः १४ सूत्रम् ।

२०५

गृहारम्भो हि दुःखाय न सुखाय कथञ्चन ।

सर्पः परकृतं वेष्टुं प्रविश्य सुखमेधते ॥ १२ ॥

शास्त्रेभ्यो गुरुभ्यश्च सार एव ग्राह्योऽन्यथाभ्युपगमवा-
दादिभिरंशतोऽसारभागेऽन्योऽन्यविरोधेनार्थवाङ्मत्येन चै-
काग्रताया असम्भवादित्याह ।

वज्रशास्त्रगुरुपासनेऽपि सारादानं षट्पदवत् ॥ १३ ॥

कर्त्तव्यमिति शेषः । अन्यत् सुगमम् । तदुक्तम् ।

अगुभ्यश्च महद्भ्यश्च शास्त्रेभ्यः कुशलो नरः ।

सर्वतः सारमादद्यात् पुष्पेभ्य इव षट्पदः ॥

इति । मार्कण्डेयपुराणे च ।

सारभूतमुपासीत ज्ञानं यत् स्वार्थसाधकम् ।

ज्ञानानां वज्रता येषा योगविघ्नकरी हि सा ॥

इदं ज्ञेयमिदं ज्ञेयमिति यस्तृप्तिचरेत् ।

असौ कल्पसहस्रेषु नैव ज्ञानमवाप्नुयात् ॥

इति ॥ १३ ॥ साधनान्तरं यथा तथा भवत्वेकाग्र-
तयैव समाधिपालनद्वारा विवेकसाक्षात्कारो निष्पादनीय
इत्याह ।

इष्टकारवन्नैकचित्तस्य समाधिद्वानिः ॥ १४ ॥

यथा शरनिर्माणायैकचित्तस्येष्टकारस्य पार्श्वे राज्ञो

गमनेनापि न वृत्त्यन्तरनिरोधो हीयत एवमेकाग्रचित्तस्य
 सर्वथापि न समाधिहानिर्वृत्त्यन्तरनिरोधक्षतिर्भवति ।
 ततश्च विषयान्तरसञ्चाराभावे ध्येयसाक्षात्कारोऽप्यवश्यं
 भवतीत्येकाग्रतां कुर्यादित्यर्थः । तदुक्तम् ।

तदैवमात्मन्यवरुद्धचित्तो न वेद किङ्किद्वहिरन्तरं वा ।
 यथेष्टकारो नृपतिर्व्रजन्तमिषौ गतात्मा न ददर्श पार्श्वे ॥

इति ॥ १४ ॥ सत्यां शक्तौ ज्ञानवलाच्छास्त्रकृतनि-
 यमो वृथा लङ्घ्यते तदा ज्ञानानिष्पत्त्यानर्थक्यं योगिनो भव-
 तीत्याह ।

कृतनियमलङ्घनादानर्थक्यं लोकवत् ॥ १५ ॥

यः शास्त्रेषु कृतो योगिनां नियमस्तस्योल्लङ्घने ज्ञान-
 निष्पत्त्याख्योऽर्थो न भवति लोकवत् । यथा लोके भैष-
 ज्यादौ विहितपथ्यादीनां लङ्घने तत्तत्सिद्धिर्न भवति तद्व-
 दित्यर्थः । अशक्त्या ज्ञानरक्षार्थं वा लङ्घने तु न ज्ञान-
 प्रतिबन्धः ।

अपेतव्रतकर्मा तु केवलं ब्रह्मणि स्थितः ।

ब्रह्मभूतचरन् लोके ब्रह्मचारीति कथ्यते ॥

इति मोक्षधर्मादिभ्यः । इति वसिष्ठादिस्मृतिभ्यश्च ।
 अत एव विष्णुपुराणादौ वृथा कर्मत्यागिन एव पापण्ड-

तया निन्दिताः पुंसां जटाधारणमौण्डावतां दृष्ट्वैवेत्यादि-
नेति ॥ १५ ॥ नियमविस्मरणेऽप्यनर्थक्यमाह ।

तद्विस्मरणेऽपि भेकीवत् ॥ १६ ॥

सुगमम् । भेक्याद्येयमाख्यायिका । कश्चिद्राजा स्वगवां
गतो विपिने सुन्दरीं कन्यां ददर्श । सा च राज्ञा भार्या-
भावाय प्रार्थिता नियमं चक्रे यदा मत्तं त्वया जलं प्रद-
र्श्यते तदा मया गन्तव्यमिति । एकदा तु क्रीडया परि-
त्रान्ता राजानं पप्रच्छ कुत्र जलमिति । राजापि समयं
विस्मृत्य जलमदर्शयत् । ततः सा भेकराजदुहिता काम-
रूपिणी भेकी भूत्वा जलं विवेश ततश्च राजा जालादिभि-
रन्विष्टापि न तामविन्ददिति ॥ १६ ॥ अवगणवद्गुरुवाक्य-
मीमांसाया अप्यावश्यकत्वं दूतिहासमाह ।

नोपदेशश्रवणेऽपि कृतकृत्यता परामर्शादृते विरोच-
नवत् ॥ १७ ॥

परामर्शो गुरुवाक्यतात्पर्यनिर्णायको विचारस्तं विनो-
पदेशवाक्यश्रवणेऽपि तत्त्वज्ञाननियमो नास्ति प्रजापतिरूप-
देशश्रवणेऽपीन्द्रविरोचनयोर्मध्ये विरोचनस्य परामर्शाभा-
वेन भ्रान्तत्वश्रुतेरित्यर्थः । अतो गुरुपदिष्टस्य मननमपि
कार्यमिति । दृश्यते चेदानीमप्येकस्यैव तत्त्वमस्युपदेशस्य
नानारूपैरर्थैः सम्भावना । अखण्डत्वमवैधर्म्यलक्षणाभेदो-

विभागश्चेति ॥१७॥ अतएव च परामर्शो दृश्यत इत्याह ।

दृष्टस्तयोरिन्द्रस्य ॥१८॥

तच्छब्देनोक्तोच्यमानयोः परामर्शः । तयोरिन्द्रविरो-
चनयोर्मध्ये परामर्श इन्द्रस्य दृष्टश्चेत्यर्थः ॥१८॥ सम्यग्ज्ञा-
नार्थिना च गुरुसेवा वज्रकालं कर्त्तव्येत्याह ।

प्रणतिब्रह्मचर्योपसर्पणानि कृत्वा सिद्धिर्वज्रकालात्
तद्वत् ॥ १९ ॥

तद्वदिन्द्रस्येवान्यस्यापि गुरौ प्रणति वेदाध्ययनसेवा-
दीन् कृत्वैव सिद्धिस्तत्त्वार्थस्फूर्तिर्भवति नान्यथेत्यर्थः । तथा
च श्रुतिः ।

यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ।

तस्यैते कथिता क्षर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः ॥

इति ॥ १९ ॥

न कालनियमो वामदेववत् ॥ २० ॥

ऐहिकसाधनादेव भवतीत्यादिज्ञानोदये कालनियमो
नास्ति वामदेववत् । वामदेवस्य जन्मान्तरीयसाधनेभ्यो
गर्भेऽपि यथा ज्ञानोदयस्तथान्यस्यापीत्यर्थः । तथा च
श्रुतिः । तद्वैतत् पश्यन् नृपिर्वाग्देवः प्रतिपेदेऽहं मनुरभवं
सूर्यश्चेति तदिदमप्येतर्हि य एवं वेदाहं ब्रह्मास्मीति स इदं
सर्वं भवतीत्यादिरिति । अहं मनुरभवमित्यादिकमवैध-

सर्वलक्षणाभेदपरं सर्वव्यापकताख्यब्रह्मतापरं वा । सर्वं
समाप्नोषि ततोऽसि सर्वं इत्यादिसंस्मरणत् । स इदं
सर्वं भवतीति त्वोपाधिकपरिच्छेदस्यात्यन्तोच्छेदपरमिति ॥
२० ॥ ननु सगुणोपासनाया अपि ज्ञानहेतुत्वश्रवणात्
तत एव ज्ञानं भविष्यति किमर्थं दुष्करसूक्ष्मयोगचर्येति
तत्राह ।

अध्यस्तरूपोपासनात् पारम्पर्येण यज्ञोपासकानामिव ॥ २१ ॥

सिद्धिरित्यनुषज्यते । अध्यस्तरूपैः पुरुषाणां ब्रह्म-
विष्णुहरादीनामुपासनात् पारम्पर्येण ब्रह्मादिलोकप्राप्ति-
क्रमेण सत्त्वशुद्धिद्वारा वा ज्ञाननिष्पत्तिर्न साक्षात् । यथा
यान्निकानामित्यर्थः ॥ २१ ॥ ब्रह्मादिलोकपरम्परयापि
ज्ञाननिष्पत्तौ नास्ति नियम इत्याह ।

दूतरलाभेऽप्यावृत्तिः पञ्चाग्नियोगतो जन्मश्रुतेः ॥ २२ ॥

निर्गुणात्मन दूतरस्याध्यस्तरूपस्य ब्रह्मलोकपर्यन्तस्य
लाभेऽप्यावृत्तिरस्ति कुतो देवयानपथेन ब्रह्मलोकं गत-
स्यापि द्युपर्जन्यधरामरयोषिद्रूपाग्निपञ्चके पञ्चाङ्गतितो
जन्मश्रवणात् । छान्दोग्यपञ्चमप्रपाठके । असौ वावलोको
गौतमाग्निरित्यादिनेत्यर्थः । यच्च ब्रह्मलोकादनावृत्ति-
वाक्यं तत् तत्रैव प्रायेणोत्पन्नज्ञानपुरुषविषयकमिति ॥ २२ ॥
ज्ञाननिष्पत्तिर्विरक्तस्यैवेत्यत्र निदर्शनमाह ।

विरक्तस्य हेयज्ञानमुपादेयोपादनं हंसक्षीरवत् ॥ २३ ॥

विरक्तस्यैव हेयानां प्रकृत्यादीनां ज्ञानमुपादेयस्य चात्मन
उपादानं भवति । यथा दुग्धजलयोरेकीभावापन्नयोर्मध्ये-
सारजलत्यागेन सारभूतक्षीरोपादानं हंसस्यैव न तु काका-
देरित्यर्थः ॥ २३ ॥ सिद्धपुरुषसङ्गादप्येतदुभयं भवतीत्याह ।

लब्धातिशययोगाद्वा तद्वत् ॥ २४ ॥

लब्धातिशयो ज्ञानकाष्ठा येन तत्सङ्गादप्युक्तं भवति
हंसवदेवेत्यर्थः । यथालर्कस्य दत्तात्रेयसङ्गममात्रादेव
स्वयं विवेकः प्रादुरभूदिति ॥ २४ ॥ रागिसङ्गो न कार्य
इत्याह ।

न कामचारित्वं रागोपहते श्रुक्वत् ॥ २५ ॥

रागोपहते पुरुषे कामतः सङ्गो न कर्तव्यः श्रुक्वत् ।
यथा श्रुकपक्षी प्रकृष्टरूप इति कृत्वा कामचरं न करोति
रूपलोलुपैर्वन्धनभयात् तद्वदित्यर्थः ॥ २५ ॥ रागिसङ्गे तु
दोषमाह ।

गुणयोगाद्बद्धः श्रुक्वत् ॥ २६ ॥

तेषां सङ्गे तु गुणयोगात् तदीयरागादियोगाद्बद्धः
स्यात् श्रुकवदेव । यथा श्रुकपक्षी व्याधस्य गुणै रञ्जु-
र्भिवद्धो भवति तद्वदित्यर्थः । अथवा गुणितया गुणलोलु-
पैर्वद्धो भवति श्रुकवदित्यर्थः । अत्रैवोक्तं सौभरिणा ।

स मे समाधिर्जलवासमित्तमस्य सङ्गात् सहसैव नष्टः ।

परिग्रहः सङ्गकृतो ममायं परिग्रहोत्याश्च महाविधित्वाः ॥

इति ॥ २६ ॥ वैराग्यस्याप्युपायमवधारयति द्वाभ्याम् ।

न भोगाद्वागशान्तिर्मुनिवत् ॥ २७ ॥

यथा सुनेः सौभरेर्भोगान्न रागशान्तिरभूत् । एव-
मन्येषामपि न भवतीत्यर्थः । तदुक्तं सौभरिणैव ।

आसृत्युतो नैव मनोरथानामन्तोऽस्ति विज्ञातमिदं मयाद्य ।

मनोरथासक्तिपरस्य चित्तं न जायते वै परमार्थसङ्गि ॥

इति ॥ २७ ॥ अपितु ।

दोषदर्शनादुभयोः ॥ २८ ॥

उभयोः प्रकृतितत्कार्ययोः परिणामित्वदुःखात्मकत्वा-
दिदोषदर्शनादेव रागशान्तिर्भवति मुनिवदेवेत्यर्थः । सौभ-
रेर्हि सङ्गदोषदर्शनादेव सङ्गे वैराग्यं श्रूयते ।

दुःखं यदेवैकशरीरजन्म तथार्हसङ्घं तदिदं प्रसूतम् ।

परिग्रहेण चित्तिपात्रजानां सुतैरनेकैर्वज्रलीलतं तत् ॥

इति ॥ २८ ॥ रागादिदोषोपहतस्योपदेशग्रहणेऽप्यन-
धिकारमाह ।

न मलिनचेतस्युपदेशबीजप्ररोहोऽजवत् ॥ २९ ॥

उपदेशरूपं यज्ज्ञानवृक्षस्य बीजं तस्याङ्कुरोऽपि

रागादिमलिनचित्ते नोत्पद्यते । अजवत् । यथाजनान्नि-
वृत्ते भार्याशोकमलिनचित्ते वशिष्ठेनोक्तस्याप्युपदेशबीजस्य
नाङ्कुर उत्पन्न इत्यर्थः ॥ २६ ॥ किं वज्रना ।

नाभासमात्रमपि मलिनदर्पणवत् ॥ ३० ॥

आपातज्ञानमपि मलिनचेतस्यपदेशान्न जायते विष-
यान्तरसञ्चारादिभिः प्रतिबन्धात् । यथा मलैः प्रतिबन्धा-
न्मलिनदर्पणेऽर्थो न प्रतिबिम्बति तद्वदित्यर्थः ॥ ३० ॥ यदि
वा कथञ्चिज्ज्ञानं जायेत तथाप्युपदेशानुरूपं न भवेदि-
त्याह ।

न तज्जस्यापि तद्रूपता पङ्कजवत् ॥ ३१ ॥

तस्मादुपदेशाज्जातस्यापि ज्ञानस्योपदेशानुरूपता न
भवति सामग्रेणानवबोधात् । पङ्कजवत् । यथा बीज-
स्योत्तमत्वेऽपि पङ्कदोषाद्वीजानुरूपता पङ्कजस्य न भवति
तद्वदित्यर्थः । पङ्कस्यानीयं शिष्यचित्तम् ॥ ३१ ॥ ननु ब्रह्म-
लोकादिष्वैश्वर्येणैव पुरुषार्थतासिद्ध्या किमर्थमेतावता
प्रयासेन मोक्षाय ज्ञाननिष्पादनं तत्राह ।

न भूतियोगेऽपि कृतकृत्यतोपास्यासिद्धिवदुपास्यसिद्धि-
वत् ॥ ३२ ॥

ऐश्वर्ययोगेऽपि कृतकृत्यता कृतार्थता नास्ति क्षयाति-
शयदुःखैरनुगमात् । उपास्यसिद्धिवत् । ययोपास्यानां

ब्रह्मादीनां सिद्धियोगेऽपि न कृतकृत्यता तेषामपि योगनि-
द्रादौ योगाभ्यासश्रवणात् तथैव तदुपासनया प्राप्ततदैश्वर्य-
स्यापीत्यर्थः । उपास्यसिद्धिवदिति वीष्णाध्यायसमाप्तौ ॥३२॥

अध्यायत्रितयोक्तस्य विवेकस्यान्तरङ्गकम् ।

आख्यायिकाभिः सम्प्रोक्तमत्राध्याये समासतः ॥

इति विज्ञानभिन्नुनिर्मिते कापिलसाङ्ख्यप्रवचनस्य
भाष्य आख्यायिकाध्यायश्चतुर्थः ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

स्वशास्त्रसिद्धान्तः पर्याप्त इतः परं स्वशास्त्रे परेषां
पूर्वपक्षानपाकर्तुं पञ्चमाध्याय आरभ्यते । तत्रादावादिसू-
त्रेऽथशब्देन यन्मङ्गलं कृतं तद्यर्थमित्याक्षेपं समाधत्ते ।

मङ्गलाचरणं शिष्टाचारात् फलदर्शनात् श्रुतितच्चेति ॥१॥

मङ्गलाचरणं यत् कृतं तस्यैतैः प्रमाणैः कर्तव्यतासिद्धि-
रित्यर्थः । इति शब्दो हेत्वन्तराकाङ्क्षानिरासार्थः ॥ १ ॥
ईश्वरासिद्धेरिति यदुक्तं तन्नोपपद्यते कर्मफलदातृतया
तत्सिद्धेरिति ये पूर्वपक्षिणस्तान्निराकरोति ।

नेश्वराधिष्ठिते फलनिष्पत्तिः कर्मणा तत्सिद्धेः ॥ २ ॥

ईश्वराधिष्ठिते कारणे कर्मफलरूपपरिणामस्य निष्प-
त्तिर्न युक्ता । आवश्यक्येन कर्मणैव फलनिष्पत्तिसम्भवादि-
त्यर्थः ॥ २ ॥ ईश्वरस्य फलदातृत्वं न घटतेऽपीत्याह सूत्रैः ।

स्वोपकारादधिष्ठानं लोकवत् ॥ ३ ॥

ईश्वराधिष्ठातृत्वे स्वोपकारार्थमेव लोकवदधिष्ठानं
स्यादित्यर्थः ॥ ३ ॥ भवत्वोश्वरस्याप्युपकारः का क्षतिरि-
त्याशङ्क्यह ।

लौकिकेश्वरवदितरथा ॥ ४ ॥

ईश्वरस्याप्युपकारस्वीकारे लौकिकेश्वरवदेव सोऽपि
 संसारी स्यात् । अपूर्णकामतया दुःखादिप्रसङ्गादित्यर्थः
 ॥ ४ ॥ तथैव भवत्वित्याशङ्क्याह ।

पारिभाषिको वा ॥ ५ ॥

संसारसत्त्वेऽपि चेदीश्वरस्तर्हि सर्गाद्यत्मन्नपुरुषे
 परिभाषामात्रमस्याकमिव भवतामपि स्यात् । संसारित्वा-
 प्रतिहतेच्छत्वयोर्विरोधान्नित्यैश्वर्यानुपपत्तेरित्यर्थः ॥ ५ ॥
 ईश्वरस्याधिष्ठातृत्वे बाधकान्तरमाह ।

न रागादृते तत्सिद्धिः प्रतिनियतकारणत्वात् ॥ ६ ॥

किञ्च । रागं विना नाधिष्ठातृत्वं सिद्ध्यति प्रवृत्तौ
 रागस्य प्रतिनियतकारणत्वादित्यर्थः । उपकार इष्टार्थ-
 सिद्धिः । रागस्तूक्तटेच्छेति न पौनरुक्त्यम् ॥ ६ ॥ नन्वेव-
 मस्तु रागोऽपीश्वरे तत्राह ।

तद्योगेऽपि न नित्यमुक्तः ॥ ७ ॥

रागयोगेऽपि स्वीक्रियमाणे स नित्यमुक्तो न स्यात्
 ततश्च ते सिद्धान्तहानिरित्यर्थः । किञ्च । प्रकृतिं प्रत्यैश्वर्यं
 प्रकृतिपरिणामभूतेच्छादिना न सम्भवति । अन्योऽन्याश्र-
 यात् । नित्येच्छादिकं च प्रकृतौ न युक्तं श्रुतिसृष्टिसिद्ध-

साध्यावस्थाबुपपत्तेः । अतः प्रकारद्वयमवशिष्यते तद्यथा ।
ऐश्वर्यं किं प्रधानशक्तित्वेनास्मदभिमतानामिच्छादीनां
साक्षादेव चेतनसम्बन्धात् । किं वायस्कान्तमणिवत् सन्नि-
धिसत्तामात्रेण प्रेरकत्वादिति ॥ ७ ॥ तत्राद्यं पक्षं दूष-
यति ।

प्रधानशक्तियोगाच्चेत् सङ्गापत्तिः ॥ ८ ॥

प्रधानशक्तेरिच्छादेः पुरुषे योगात् पुरुषस्यापि धर्मस-
ङ्गापत्तिः । तथा च स यत् तत्र पश्यत्यनन्वागतस्तेन
भवत्यसङ्गो ह्ययं पुरुष इत्यादिश्रुतिविरोध इत्यर्थः ॥ ८ ॥
अन्ये त्वाह ।

सत्तामात्राच्चेत् सर्वैश्वर्यम् ॥ ९ ॥

अयस्कान्तवत् सन्निधिसत्तामात्रेण चेच्चेतनैश्वर्यं तर्हि
सर्वेषामेव तत्तत्सर्गेषु भोक्तृणां पुंसामविशेषणैश्वर्यमस्मद-
भिप्रेतमेव सिद्धम् । अखिलभोक्तृसंयोगादेव प्रधानेन
महदादिसर्जनादिति । ततश्चैक एवेश्वर इति भवत्सिद्धा-
न्तहानिरित्यर्थः ॥ ९ ॥ स्यादेतत् । ईश्वरसाधकप्रमाण-
विरोधेनैतेऽसत्कर्ता एव । अन्यथैवं विधासत्कर्तृसहस्रैः प्रधा-
नमपि बाधितुं शक्यत इति तत्वाह ।

प्रमाणाभावान्न तत्सिद्धिः ॥ १० ॥

तत्सिद्धिर्नित्येश्वरे तावत् प्रत्यक्षं नास्तीत्यनुमानश-

द्वावेव प्रमाणे वक्तव्ये ते च न सम्भवत इत्यर्थः ॥ १० ॥
असम्भवमेव प्रतिपादयति सूत्राभ्याम् ।

सम्बन्धाभावान्नानुमानम् ॥ ११ ॥

सम्बन्धो व्याप्तिः । अभावोऽसिद्धिः । तथा च महदादिकं
सकटिकं कार्यत्वादित्याद्यनुमानेष्वप्रयोजकत्वेन व्याप्यत्वा-
सिद्ध्या नेश्वरेऽनुमानमित्यर्थः ॥ ११ ॥ नापि शब्द इत्याह ।

श्रुतिरपि प्रधानकार्यत्वस्य ॥ १२ ॥

प्रपञ्चे प्रधानकार्यत्वस्यैव श्रुतिरस्ति न चेतनकारणत्व ।
यथा ।

अजामेकां लोहितशुक्लरुष्णां
वह्नीः प्रजाः सृजमानां सरूपाः ।

तद्वेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत् तन्नामरूपाभ्यां व्याक्रियते-
त्यादिरित्यर्थः । या च तदैक्षत वज्रं स्यामित्यादिचेतन-
कारणताश्रुतिः सा सर्गादावुत्पन्नस्य महत्तत्त्वोपाधिकस्य
महापुरुषस्य जन्यज्ञानपरा । किं वा वज्रभवनानुरोधात्
प्रधान एव कूलं पिपतिप्रतीतिवद्गौणी । अन्यथा साक्षी
चेता केवलो निर्गुणश्चेत्यादिश्रुत्युक्तापरिणामित्वस्य पुरु-
षेऽनुपपत्तेरिति । अयं चेश्वरप्रतिषेधं ऐश्वर्यं वैराग्यार्थ-
मीश्वरज्ञानं विनापि मोक्षप्रतिपादनार्थं च प्रौढिवाद-
मात्रमिति प्रागेव व्याख्यातम् । अन्यथा जीवव्यावृत्तस्ये-

श्ररनित्यत्वादेर्गौणत्वकल्पनागौरवम् । औपाधिकानां नि-
त्यज्ञानेच्छादीनां महदादिपरिणामानां चाङ्गीकारेण
कौटस्थाद्युपपत्तेरित्यादिकं ब्रह्ममीमांसायां द्रष्टव्यमिति ॥
१२ ॥ नाविद्यातो वन्ध इति यत् सिद्धान्तितं प्रथमपादे
तत्र परमतं विस्तरतः प्रघट्टकेन दूषयति ।

नाविद्याशक्तियोगो निःसङ्गस्य ॥१३॥

परे प्राज्ञः प्रधानं नास्ति किन्तु ज्ञाननाश्यानाद्यवि-
द्याया शक्तिचेतने तिष्ठति तत एव चेतनस्य स्वप्नस्त-
न्नाशे च मोक्ष इति । तत्रेदमुच्यते । निःसङ्गतया चेत-
नस्याविद्याशक्तियोगः साक्षात् सम्भवतीति । अविद्या
ह्यस्मिंस्तदाकारता सा च विकारविशेषोऽधिकारहेतु-
संयोगरूपं सङ्गं विना न सम्भवतीत्यर्थः ॥१३॥ नन्वविद्या-
वशादेवाविद्यायोगो वक्तव्यः । तथा चापारमार्थिकत्वान्न
तथा सङ्ग इति तत्राह ।

तद्योगे तत्सिद्धावन्योऽन्याश्रयत्वम् ॥१४॥

अविद्यायोगादविद्यासिद्धौ चान्योऽन्याश्रयत्वमात्म्याश्र-
यत्वम् । अनवस्था वेति शेषः ॥१४॥ ननु बीजाङ्कुरवदन-
वस्था न दोषायेत्याशङ्क्याह ।

न बीजाङ्कुरवत् सादिरुंसारश्रुतेः ॥१५॥

बीजाङ्कुरवदप्यनवस्था न सम्भवति पुरुषाणां संसार-

स्थाविद्याद्यखिलानर्थरूपस्य सादित्वश्रुतेः । प्रलयसुषुप्ता-
 दावभावश्रवणादित्यर्थः । विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः
 समुत्थाय तान्येवानुबिन्ध्यतीत्यादिश्रुतिभिर्हि प्रलयादौ
 बुद्धिदृश्यभावेन तदौपाधिकाविद्याविद्याद्यखिलसंसारन्यून-
 चिन्मात्रत्वं पुरुषाणां सिद्धमिति । तस्यादविद्याप्याविद्य-
 कीति बाध्यात्मम् ॥१५॥ नन्वस्माकमविद्या पारिभाषिकी
 न तु योगोक्तानात्मन्यात्मबुद्ध्यादिरूपा तथा च भवतां प्रधा-
 नवदेवास्माकमपि तस्या अखण्डानादितया पुरुषनिष्ठत्वे-
 ऽपि नासङ्गताहानिरित्याशङ्कायां परिकल्पितमविद्याश-
 न्दार्थं विकल्प्य दूषयति ।

विद्यातोऽन्यत्वे ब्रह्मबाधप्रसङ्गः ॥१६॥

यदि विद्यान्यत्वमेवाविद्याशब्दार्थस्तर्हि तस्य ज्ञाननाश-
 तया ब्रह्मण आत्मनोऽपि बाधो नाशः प्रसज्यते विद्याभि-
 न्नत्वादित्यर्थः ॥१६॥

अबाधे नैष्फल्यम् ॥१७॥

यदि त्वविद्यारूपमपि विद्यया न बाध्येत तर्हि विद्या-
 वैष्फल्यम् । अविद्यानिवर्त्तकत्वाभावादित्यर्थः ॥१७॥ पक्षा-
 न्तरं दूषयति ।

विद्याबाध्यत्वे जगतोऽप्येवम् ॥१८॥

यदि पुनर्विद्यया चेतने बाध्यत्वमेवाविद्यात्वमुच्यते तथा

सति जगतः प्रकृतिसहदाद्यखिलप्रपञ्चस्याप्येवमविद्यात्वं
 स्यात् । अथात आदेशो नेति नेत्यखिलमनखित्यादिश्रुति-
 भिर्मिथ्याज्ञानस्यैव प्रकृत्यादेरप्यात्मनि बाधितत्वादित्यर्थः ।
 तथा चाखिलप्रपञ्चस्यैवाविद्यात्वे सत्येकस्य ज्ञानेनाविद्या-
 नाशादन्यैरपि प्रपञ्चो न दृश्येतेति भावः । विद्यानाशत्वं
 चाविद्यात्वं वक्तुं न शक्यते विद्यानाशत्वेन विद्यानाशग्रहा-
 सम्भवादात्माश्रयादिति ॥१८॥

तद्रूपत्वे सादित्वम् ॥१९॥

भवतु वा यथाकथञ्चिद्विद्याबाध्यत्वमेवाविद्यात्वं तथापि
 तादृशवस्तुनः सादित्वमेव पुरुषेषु न त्वनादित्वं सम्भवति ।
 विज्ञानघन एवेत्याद्युक्तश्रुतिभिः प्रलयादौ पुरुषस्य चिन्मा-
 त्वत्वसिद्धेरित्यर्थः । अस्मन्मते च प्रलये पुरुषस्यासंसारि-
 त्वेऽपि स्वतन्त्रनित्यप्रधानसंयोगात् पुनर्वन्ध उपपादित-
 स्तथा प्रधानसंयोगेऽपि प्राग्भवीयाविवेक एव वासनादृष्टा-
 दिद्वारा निमित्तमित्यप्युक्तम् । तस्माद्योगदर्शनोक्तादन्या
 नास्त्यविद्या सा च बुद्धिधर्म एव न पुरुषधर्म इति सिद्धम्
 ॥१९॥ अत्रैवाध्याये कर्मनिमित्ता प्रधानप्रवृत्तिरिति यदुक्तं
 तत्र परपर्वपक्षं समाधत्ते प्रघट्टकेन ।

न धर्मापलापः प्रकृतिकार्यवैचित्यात् ॥२०॥

अप्रत्यक्षतया धर्मापलापो न सम्भवति प्रकृतिकार्येषु

वैचित्त्यान्यथानुपपत्त्या तदनुमानादित्यर्थः ॥२०॥ प्रमाणा-
न्तरमप्याह ।

श्रुतिलिङ्गादिभिस्तत्सिद्धिः ॥२१॥

पुण्यो वै पुण्येन भवति पापः पापेनेत्यादिश्रुतेः स्वर्ग-
कामोऽश्वमेधेन यजेतेति विधादिरूपास्त्रिङ्गाद्योगिप्रत्यक्षा-
दिभिश्च तत्सिद्धिरित्यर्थः ॥२१॥ प्रत्यक्षाभावाद्धर्मासिद्धि-
रिति परस्य हेतुमाभासीकरोति ।

न नियमः प्रमाणान्तरावकाशात् ॥२२॥

प्रत्यक्षाभावाद्धस्वभाव इति नियमो नास्ति प्रमाणा-
न्तरेणापि वस्तूनां विषयीकरणादित्यर्थः ॥२२॥ धर्मवद-
धर्ममपि साधयति ।

उभयत्राप्येवम् ॥ २३ ॥

धर्मवदधर्मेऽप्येवं प्रमाणातीत्यर्थः ॥ २३ ॥

अर्थात् सिद्धिश्चेत् समानमुभयोः ॥ २४ ॥

ननु विध्यन्यथानुपपत्तिरूपयार्थापत्त्या धर्मसिद्धिः सा
च नास्त्यधर्म इति कथं श्रौतलिङ्गातिदेशोऽधर्म इति चेन्न
यतः समानमुभयोर्धर्माधर्मयोर्लिङ्गमस्ति परदारान्न गच्छे-
दिति निषेधविध्यादेरेवाधर्मलिङ्गत्वादित्यर्थः ॥ २४ ॥ ननु
धर्मादिकं चेत् स्वीकृतं तर्हि पुरुषाणां धर्मादिमत्त्वेन
परिणामाद्यापत्तिरित्याशङ्कां परिहरति ।

अन्तःकरणधर्मत्वं धर्मादीनाम् ॥ २५ ॥

आदिशब्देन वैशेषिकशास्त्रोक्ताः सर्व आत्मविशेषगुणा
गृह्यान्ते । न चैवं प्रलयेऽन्तःकरणाभावाद्ब्रह्मादिकं क
तिष्ठत्विति वाच्यम् । आकाशवदन्तःकरणस्यात्यन्तविना-
शाभावात् । अन्तःकरणं हि कार्यकारणोभयरूपमिति
प्रागेव व्याख्यातम् । अतः कारणावस्थे प्रकृत्यंशविशेषे-
न्तःकरणे धर्माधर्मसंस्कारादिकं तिष्ठतीति ॥ २५ ॥ स्यादे-
तत् । प्रकृतिकार्यवैचित्याच्छ्रुत्यादेश्य धर्मादिसिद्धिरिति
यदुक्तं तदयुक्तम् । त्रिगुणात्मकप्रकृतेस्तत्कार्याणां च
भवतां श्रुत्यैव बाधात् । साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च ।
अथात आदेशो नेति नेति ।

अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथा रसं नित्यमगन्धवच्च यत् ।
द्रव्यादिना । न निरोधो न चोत्पत्तिः । वाचारम्भणं विकारो
नामधेयं सृत्तिकेत्येव सत्यमित्यादिना चेति । तदेतत्
परिहरति ।

गुणादीनां च नात्यन्तबाधः ॥ २६ ॥

गुणानां सत्त्वादीनां यद्ब्रह्माणां च सुखादीनां तत्का-
र्वाणामपि महदादीनां स्वरूपतो नास्ति बाधः किन्तु
संसर्गत एव चेतने बाधोऽवश्यौष्ण्यबाधवत् । तथा कालत
एवावस्थादिभिर्बाधोगुणाद्यखिलपरिणामिन इत्यर्थः ॥ २६ ॥

कुतः पुनः स्वरूपत एव बाधो न भवति स्वप्नसंनोरयादिः ।
पदार्थवदित्याकाङ्क्षायामाह ।

पञ्चावयवयोगात् सुखसंवित्तिः ॥ २७ ॥

अत्र विशिष्य पक्षीकरणाय विवादविषयैकदेशस्य सुख-
मात्रस्य ग्रहणं सर्वविषयोपलक्षकम् । सुखादिसंवित्तिरिति
पाठस्तु समीचीनः । पञ्चावयवाश्च न्यायस्य प्रतिज्ञाहेतुदा-
हरणोपनयनिगमनानि तेषां योगान्मेलनात् सुखाद्यखि-
लपदार्थसिद्धिरित्यर्थः । प्रयोगश्चायम् । सुखं सत् । अर्थ-
क्रियाकारित्वात् । यद्यदर्थक्रियाकारि तत् तत् सत् ।
यथा चेतनाः । पुलकादिरूपार्थक्रियाकारि च सुखं तस्मात्
सदिति । चेतनानां चाविकारित्वेऽपि विषयप्रकाश एवा-
र्थक्रियेति । नास्तिकं प्रति च व्यतिरेक्यनुमानं कर्तव्यं तत्र
च शशङ्कङ्गादिर्दृष्टान्त इति ॥ २७ ॥ प्रत्यक्षातिरिक्तं प्रमा-
णमेव न भवति व्याप्यत्वादसिद्धेरिति चार्वाकः पुनः
शङ्कते ।

न सकृद्ग्रहणात् सम्बन्धसिद्धिः ॥ २८ ॥

सकृत् सहचारग्रहणात् सम्बन्धो व्याप्तिर्न सिद्ध्यति
भूयस्त्वं चाननुगतम् । अतो व्याप्तिग्रहासम्भवानानुमाने-
नार्थसिद्धिरित्यर्थः । ॥ २८ ॥ समाधत्ते ।

नियतधर्मसाहित्यमुभयोरेकतरस्य वा व्याप्तिः ॥ २९ ॥

धर्मसाहित्यं धर्मतायां साहित्यम् । सहचार इति
 यावत् । तथा चोभयोः साध्यसाधनयोरेकतरस्य साधन-
 मात्रस्य वा नियतोऽव्यभिचरितो यः सहचारः स व्याप्ति-
 रित्यर्थः । उभयोरिति समव्याप्तिपक्षे प्रोक्तं नियमश्चानु-
 कूलतर्केण ग्राह्य इति न व्याप्तिग्रहासम्भव इति भावः
 ॥ २६ ॥ व्याप्तिर्वक्ष्यमाणशक्त्यादिरूपं पदार्थान्तरं न भव-
 तीत्याह ।

न तत्त्वान्तरं वस्तुकल्पनाप्रसक्तेः ॥ ३० ॥

नियतधर्मसाहित्यातिरिक्ता व्याप्तिर्न भवति व्याप्ति-
 त्वाश्रयस्य वस्तुनोऽपि कल्पनाप्रसङ्गात् । अस्माभिस्तु सिद्ध-
 वस्तुन एव व्याप्तिवमात्रं कृतमित्यर्थः ॥ ३० ॥ परमतमाह ।

निजशक्त्युद्भवमित्याचार्याः ॥ ३१ ॥

अपरे त्वाचार्या व्याप्यस्य स्वशक्तिजन्यं शक्तिविशेषरूपं
 तत्त्वान्तरमेव व्याप्तिरित्याहुः । निजशक्तिमात्रं तु याव-
 दव्यवस्थायितया न व्याप्तिः । देशान्तरगतस्य धूमस्यापि
 वक्त्रव्याप्यत्वात् । देशान्तरगमनेन च सा शक्तिर्नाश्वत
 इति नोक्तलक्षणेऽतिव्याप्तिः । स्वमते तत्पत्तिकालावच्छि-
 न्मत्वेन धूमो विशेषणीय इति भावः ॥ ३१ ॥

आधेयशक्तियोग इति पञ्चशिखः ॥ ३२ ॥

बुद्ध्यादिषु प्रकृत्यादिव्याप्यताव्यवहारादाधारताशक्ति-

व्यापकताधेयताशक्तिमत्त्वं च व्याप्यत्वमिति पञ्चशिखः ।
इत्यर्थः ॥ ३२ ॥ नन्वाधेयशक्तिः किमर्थं कल्प्यते व्याप्यस्य
वस्तुनः स्वरूपशक्तिरेव व्याप्तिरस्तु तत्राह ।

न स्वरूपशक्तिर्नियमः पुनर्वादप्रसक्तोः ॥ ३३ ॥

स्वरूपशक्तिस्तु नियमो व्याप्तिर्न भवतिपौनरुक्त्यप्रस-
ङ्गात् । घटः कलश इतिवद्बुद्धिर्याप्येत्यत्राप्यर्थाभेदेनेत्यर्थः ।
स्वरूपमिति वक्तव्ये शक्तिपदोपादानं व्याप्ते व्याप्यधर्मतोपपा-
दनाय ॥ ३३ ॥ पौनरुक्त्यं स्वयमेव विवृणोति ।

विशेषणानर्पणप्रसक्तोः ॥ ३४ ॥

पूर्वसूत्र एव व्याख्यातप्रायमिदम् ॥ ३४ ॥ दूषणान्तरमाह ।

पल्लवादिष्वनुपपत्तेश्च ॥ ३५ ॥

पल्लवादिषु वृक्षादिव्याप्यतास्ति स्वरूपशक्तिमात्रं नु
तस्य लक्षणं न सम्भवति । छिन्नपल्लवेऽपि स्वरूपशक्तेरन-
पायेन तदानीमपि व्याप्यतापत्तेरित्यर्थः । आधेयशक्तिस्तु
क्वेदकाले विनष्टेति न तदानीं व्याप्तिरिति भावः ॥ ३५ ॥
ननु किं पञ्चशिखेन निजशक्त्युद्भवो व्याप्तिरेव नोच्यते तर्हि
धूमस्य वज्रगाधेयत्वाभावाद्वज्राव्याप्यतापत्तिरिति तत्राह ।

आधेयशक्तिसिद्धौ निजशक्तियोगः समानन्यायात् ॥ ३६ ॥

आधेयशक्तेर्याप्तित्वसिद्धौ निजशक्त्युद्भवोऽपि व्याप्ति-

त्वेन सिद्ध एव समानन्यायात् । युक्तिसाध्यादित्यर्थः ।
 अननुगमस्तु नानार्थशब्दवन्न दोषाय । एवं स्वमतेऽपि
 नानाविधसहचारा एव व्याप्तयो बोध्याः । न चैवमप्यनु-
 मितिहेतुत्वे व्याप्तीनामननुगमः स्यादिति वाच्यम् । दृष्टा-
 रणिमण्यादिवत् कार्यगतवैजात्याद्युपपत्तेरिति । पञ्चावय-
 वयोगाद्गुणादिसिद्धिरिति यदुक्तं तदुपपादनाय व्याप्तिनि-
 र्वचनेनानुमानप्रामाण्ये बाधकमपास्तम् ॥ ३६ ॥ इदानीं
 पञ्चावयवरूपशब्दस्य ज्ञानजनकत्वोपपत्तये शब्दशक्त्यादि-
 निर्वचनेन तदनुपपत्तिरूपं शब्दप्रामाण्ये परेषां बाधक-
 मपास्तये ।

वाच्यवाचकभावः सम्बन्धः शब्दार्थयोः ॥ ३७ ॥

अर्थे वाच्यताख्या शक्तिः शब्दे वाचकताख्या शक्तिरस्ति
 सैव तयोः सम्बन्धोऽनुयोगितावत् । तज्ज्ञानाच्छब्देना-
 र्थोपस्थितिरित्यर्थः ॥ ३७ ॥ शक्तिग्राहकाख्याच्च ।

त्रिभिः सम्बन्धसिद्धिः ॥ ३८ ॥

आप्तोपदेशो दृढव्यवहारः प्रसिद्धपदसामानाधिकर-
 ण्यम् । इत्येतैस्त्रिभिरुक्तसम्बन्धो गृह्यत इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

न कार्ये नियम उभयथा दर्शनात् ॥ ३९ ॥

स च शक्तिग्रहः कार्य एव भवतीति नियमो नास्ति
 लोके कार्यवदकार्येऽपि दृढव्यवहारादिदर्शनादित्यर्थः ।

यथाहि गामानयेत्यादिकार्यपरवाक्याद्बृहस्य गवानयना-
दिव्यवहारो दृश्यते । एवमेव पुत्रस्ते जात इत्यादिसिद्ध-
परवाक्यादपि पुलकादिव्यवहारो दृश्यत इति । सिद्धार्य-
शब्दप्रामाण्यसिद्धौ च विवेके वेदान्तप्रामाण्यं सिद्धमित्या-
शयः ॥ ३९ ॥ ननु भवतु लोके सिद्धे शक्तिग्रहोऽर्थप्रत्य-
यादिदर्शनात् । वेदे तु कथं भविष्यत्यकार्यबोधनवैयर्थ्या-
दिति तत्राह ।

लोके व्युत्पन्नस्य वेदार्थप्रतीतिः ॥ ४० ॥

लोके शब्दशक्तिव्युत्पन्नस्य पुरुषस्य तदनुसारेणैव वेदा-
र्थप्रतीतिः । न हि लोके शक्तिभिन्ना वेदे च भिन्ना य
एव लौकिकास्त एव वैदिका इति न्यायात् । अतो लोके
सिद्धार्यपरत्वसिद्धौ वेदेऽपि तत् सिद्धतीत्यर्थः ॥ ४० ॥ अत्र
शङ्कते ।

न त्रिभिरपौरुषेयत्वाद्देवस्य तदर्थस्यातीन्द्रियत्वात् ॥ ४१ ॥

ननु त्रिभिराप्नोपदेशादिभिर्वेदशब्देन शक्तिग्रहः सम्भ-
वति वेदस्यापौरुषेयत्वेन तदर्थेष्वाप्नोपदेशान्भवात् । तथा
वेदार्थस्यातीन्द्रियतया तत्र दृढव्यवहारस्य प्रसिद्धपदसा-
मानाधिकरण्यस्य च ग्रहीतुमशक्यत्वादित्यर्थः ॥ ४१ ॥
तत्रातीन्द्रियार्थत्वमादौ निराकरोति ।

न यज्ञादेः स्वरूपतो धर्मत्वं वैशिष्ट्यात् ॥ ४२ ॥

यदुक्तं तन्न । यतो देवतोद्देश्यकद्रव्यत्यागादिरूपस्य
यज्ञदानादेः स्वरूपत एव धर्मत्वं वेदविहितत्वं वैशिष्ट्यात्
प्रकटफलकत्वात् । यज्ञादिकं चेच्छादिरूपत्वान्नातीन्द्रि-
यम् । न तु यज्ञादिविषयकापूर्वस्य धर्मत्वं येन वेदवि-
हितस्यातीन्द्रियता स्यादित्यर्थः । ननु तथापि देवता-
द्यतीन्द्रियार्थघटितत्वमस्तीति चेन्न । अतीन्द्रियेष्वपि
पदार्थतावच्छेदकेन सामान्यरूपेण प्रतीतेर्वक्ष्यमाणत्वा-
दिति ॥ ४२ ॥ यच्चोक्तमपौरुषेयत्वेनाप्तोपदेशाभाव इति
तदपि निराकरोति ।

निजशक्तिर्व्युत्पत्त्या व्यवच्छिद्यते ॥ ४३ ॥

अपौरुषेयत्वेऽपि वेदानां स्वाभाविकीयार्थेषु शक्ति-
रस्ति सैवाप्तैर्द्वपरम्पराभिव्युत्पत्त्यास्य शब्दस्यायमर्थ इत्ये-
वंरूपया व्यवच्छिद्यते शिष्येभ्योऽर्थान्तराद्यावत्यौपदिश्यते
न त्वाधुनिकशब्दवत् स्वयं सङ्केत्यते येन पौरुषेयत्वापेक्षा
स्यादित्यर्थः ॥ ४३ ॥ ननु तथाप्यतीन्द्रियदेवताफलादिषु
कथं शक्तिग्रहो वैदिकपदानां स्यात् तत्राह ।

योग्यायोग्येषु प्रतीतिजनकत्वात् तत्सिद्धिः ॥ ४४ ॥

प्रत्यक्षाप्रत्यक्षेषु पदार्थेषु सामान्यधर्मपुरस्कारेण
तत्सिद्धिः शक्तिग्रहो भवति साधारण्येन पदानां प्रतीतिज-
नकत्वस्यानुभवसिद्धत्वात् । विशेषस्त्वतीन्द्रियोऽपूर्व एव

वाक्यार्थो न च तस्य ग्रहणं प्रागपेक्ष्येत इत्यर्थः ॥४४॥ शब्द-
 प्रामाण्यप्रसङ्गेनैव शब्दगतं विशेषमवधारयति ।

न नित्यत्वं वेदानां कार्यत्वश्रुतेः ॥४५॥

स तपोऽतप्यत तस्मात् तपस्तेषानात् तयो वेदा अजा-
 यन्तेत्यादिश्रुतेर्वेदानां न नित्यत्वमित्यर्थः । वेदनित्यता-
 वाक्यानि च सजातीयानुपूर्वीप्रवाहानुच्छेदपराणि ॥ ४५ ॥
 तर्हि किं पौरुषेया वेदा नेत्याह ।

न पौरुषेयत्वं तत्कर्तुः पुरुषस्याभावात् ॥४६॥

ईश्वरप्रतिषेधादिति शेषः । सुगमम् ॥ ४६ ॥ अपरः
 कर्त्ता भवत्वित्याकाङ्क्षायामाह ।

सुक्तासुक्तयोरयोग्यत्वात् ॥४७॥

जीवन्मुक्तधुरीणो विष्णुर्विशुद्धसत्त्वतया निरतिशय-
 सर्वज्ञोऽपि वीतरागत्वात् सच्चिदानन्दवेदनिर्माणायोग्यः ।
 असुक्तस्त्वसर्वज्ञत्वादेवायोग्य इत्यर्थः ॥४७॥ नन्वेवमपौरुषेय-
 त्वान्नित्यत्वमेवागतं तत्राह ।

नापौरुषेयत्वान्नित्यत्वमङ्कुरादिवत् ॥४८॥

स्पष्टम् ॥४८॥ नन्वङ्कुरादिष्वपि कार्यत्वेन घटादिवत्
 पौरुषेयत्वमनुमेयं तत्राह ।

तेषामपि तद्योगे दृष्टवाधादिप्रसक्तिः ॥४९॥

यत् पौरुषेयं तच्छरीरजन्यमिति व्याप्तिर्लोके दृष्टा तस्या-
वाधादिरेवं सति स्यादित्यर्थः ॥४८॥ नन्वादिपुरुषोच्चरित-
त्वाद्देहा अपि पौरुषेया एवेत्याह ।

यस्मिन्नदृष्टेऽपि क्षतबुद्धिरुपजायते तत्पौरुषेयम् ॥५०॥

दृष्ट इवादृष्टेऽपि यस्मिन् वस्तुनि क्षतबुद्धिर्बुद्धिपूर्वकत्व-
बुद्धिर्जायते तदेव पौरुषेयमिति व्यवह्रियत इत्यर्थः । एत-
दुक्तं भवति न पुरुषोच्चरिततामात्रेण पौरुषेयत्वं श्वास-
प्रश्वासयोः सुषुप्तिकालीनयोः पौरुषेयत्वव्यवहाराभावात् ।
किन्तु बुद्धिपूर्वकत्वेन वेदास्तु निःश्वासवदेवादृष्टवशादबुद्धि-
पूर्वका एव स्वयन्भुवः सकाशात् स्वयं भवन्ति । अतो न ते
पौरुषेयाः । तथा च श्रुतिः । तस्यैतस्य महतो भूतस्य
निश्चितमेतद्यद्वेद इत्यादिरिति ॥५०॥ नन्वेवं यथार्थ-
वाक्यार्थज्ञानपूर्वकत्वाच्छकवाक्यस्येव वेदानामपि प्रामाण्यं
न स्यात् तत्राह ।

निजशक्त्यभिव्यक्तेः स्वतः प्रामाण्यम् ॥५१॥

वेदानां निजा स्वाभाविकी या यथार्थज्ञानजननशक्ति-
स्तस्या मन्त्रायुर्वेदादावभिव्यक्तेरुपलब्धादखिलवेदानामेव
स्वत एव प्रामाण्यं सिद्ध्यति न वक्तृयथार्थज्ञानमूलकत्वादि-
नेत्यर्थः । तथा च न्यायसूत्रम् । मन्त्रायुर्वेदप्रामाण्यवच्च
तत्प्रामाण्यमिति । गुणादीनाञ्च नात्यन्तबाध इति प्रति-

ज्ञायां न्यायेन सुखादिसिद्धेरित्येको हेतुपत्त्यस्तः प्रपञ्चि-
तश्च ॥५१॥ साम्प्रतं तस्यामेव हेत्वन्तरमाह ।

नास्ततः ख्यानं नृष्टङ्गवत् ॥५२॥

आस्तां तावत् पञ्चावयवेन सुखादिसिद्धिः । ज्ञानमा-
त्रादपि तत्सिद्धिः । अत्यन्तासत्त्वे सुखादीनां ज्ञानमेव
नोपपद्यते नरष्टङ्गादीनामभानादित्यर्थः । तथा च ब्रह्म-
सूत्रम् । नाभाव उपलब्धेरिति । शुक्तिरजतस्वप्नमनोर-
थादौ च मनःपरिणामरूप एवार्थः प्रतीयते नात्यन्तास-
न्निति वक्ष्यति ॥५२॥ नन्वेवं गुणादिरत्यन्तं सत्त्वेव भवतु
तथा च नात्यन्तबाध इत्यन्तपदवैयर्थ्यमिति तत्राह ।

न सतो बाधदर्शनात् ॥५३॥

अत्यन्तसतोऽपि गुणादेर्भानं न युक्तम् । विनाशादि-
काले बाधदर्शनात् । चैतन्ये भासमानस्य जगतश्चैतन्य एव
बाधदर्शनाच्च । अथात आदेशो नेति नेति नेह नानास्ति
किञ्चन यत्र देवा न देवा माता न मातेत्यादिश्रुतिभिर्न्या-
येत्येत्यर्थः ॥५३॥ नन्वेवमपि सदसदृष्यां भिन्नमेव जगद्भा-
वतु तथाप्यत्यन्तबाधप्रतिषेधोपपत्तिरिति तत्राह ।

नानिर्वचनीयस्य तदभावात् ॥५४॥

सत्त्वेनासत्त्वेन चानिर्वचनीयं तादृशस्यापि भानं न

घटते तदभावात् । सदसद्भिन्नवस्त्वप्रसिद्धेरित्यर्थः । दृष्टा-
नुसारेणैव कल्पनाया औचित्यादिति भावः ॥५४॥ नन्वेवं
किमन्यथाख्यातिरेवेष्टानेत्याह ।

नान्यथाख्यातिः स्वचोव्याघातात् ॥ ५५ ॥

अन्यद्वस्त्वन्यरूपेण भासत इत्यपि न युक्तं स्वचो व्या-
घातात् । अन्यत्रान्यरूपस्य दृष्टङ्गतुल्यत्वमन्यथा शब्देनो-
च्यतेऽन्यथा च तस्य भानमुच्यत इति स्वच एव व्याहतम् ।
असतो भानासम्भवस्यान्यथाख्यातिवादिभिरपि वचनादि-
त्यर्थः । पुरोवर्तिन्यसत्त्वेऽन्यत्र तत्सत्ताया भानाप्रयोजकत्व-
मिति भावः । न च सर्वत्रासतो भाने सामग्री न सम्भवति
सन्निकर्षाद्यभावादित्यतः क्वचित् सत्तामात्रमपेक्ष्यत इति
वाच्यम् । अनादिवासनाधाराया एव अमहेतुत्वसम्भवा-
दिति ॥ ५५ ॥ नात्यन्तबोध इति पूर्वोक्तं विदुष्वानः स्व-
सिद्धान्तमुपसंहरति ।

सदसत्ख्यातिर्वाधावाधात् ॥ ५६ ॥

सदसत्ख्यातिरेव सर्वेषां गुणादीनां कुतो वाधावाधात्
तत्र स्वरूपेणाबाधः सर्ववस्तूनां नित्यत्वात् संसर्गतस्तु
बाधः सर्ववस्तूनां चैतन्येऽस्ति यथा पटादिषु लौहित्यादे-
स्तद्वत् । तथावस्थाभिरपि बाधोऽखिलपरिणामिनां काला-
दिष्वित्यर्थः । बाधश्च प्रतिपन्नधर्मिणि निषेधबुद्धिविषय-
त्वम् । असत्त्वं त्वभावः सोऽप्यधिकरणस्वरूप इति । न

च सदसत्त्वयोर्विरोध इति वाच्यम् । प्रकारभेदेनावि-
 रोधात् । यथाहि लौहित्यं विस्वरूपेण सत्स्फटिक-
 गतप्रतिविस्वरूपेण चासदिति दृष्टम् । यथा वा रजतं
 वणिग्वीथीस्थरूपेण सच्छुक्त्यध्यस्तरूपेण चासत् तथैव सर्वं
 जगत् स्वरूपतः सत् चैतन्यादावध्यस्तरूपेण चासदिति ।
 तदुक्तम् ।

अर्थे ह्यविद्यमानेऽपि संसृतिर्न निवर्तते ।

ध्यायतो विषयानस्य स्वप्नेऽनर्थागमो यथा ॥

इति । एवमेवावस्थाभेदेनापि सदसत्त्वमविरुद्धम् ।
 यथाहि वृक्षादिः प्ररूढाद्यवस्थाभिः सन्नप्यङ्कुराद्यवस्था-
 भिरसन् भवति तथैव प्रकृत्यादिकं सदसदात्मकमिति ।
 तदुक्तम् ।

अव्यक्तं कारणं यत् तन्नित्यं सदसदात्मकम् ।

प्रधानं प्रकृत्येति यदाहस्तत्त्वचिन्तकाः ॥

इति । एतच्चास्माभिर्ब्रह्ममीमांसाभाष्ये योगवार्तिके
 च प्रपञ्चितमिति दिक् ॥ ५६ ॥ अयं विचारः पर्याप्त
 इदानीं शब्दविचारः प्रसङ्गागत आगन्तुकतयान्ते प्रस्तूयते ।

प्रतीत्यप्रतीतिभ्यां न स्फोटात्मकः शब्दः ॥ ५७ ॥

प्रत्येकवर्गेभ्योऽतिरिक्तं कलश इत्यादिरूपमखण्डमेक-
 पदं स्फोट इति योगैरभ्युपगम्यते कम्बुग्रीवाद्यवयवभ्योऽति-

रितो घटाद्यवयवीव स च शब्दविशेषः पदाख्योऽर्थस्फुटी-
 कारणात् स्फोट इत्युच्यते स शब्दोऽप्रामाणिकः । कुतः
 प्रतीत्यप्रतीतिभ्याम् । स शब्द किं प्रतीयते न वा । आद्ये
 येन वर्णसमुदायेनानुपूर्वीविशेषविशिष्टेन सोऽभिव्यज्यते
 तस्यैवार्थप्रत्यायकत्वमस्तु किमन्तर्गडुना तेन । अन्ये
 त्वन्नातस्फोटस्य नास्त्यर्थप्रत्यायनशक्तिरिति व्यर्था स्फोटवा-
 ल्पनेत्यर्थः ॥ ५७ ॥ पूर्वं वेदानां नित्यत्वं प्रतिसिद्धमिदानीं
 वर्णनित्यत्वमपि प्रतिषेधति ।

न शब्दनित्यत्वं कार्यताप्रतीतेः ॥ ५८ ॥

स एवायं गकार इत्यादिप्रत्यभिज्ञावलाद्वर्णनित्यत्वं
 न युक्तम् । उत्पन्नो गकार इत्यादिप्रत्ययेनानित्यत्वसिद्धे-
 रित्यर्थः । प्रत्यभिज्ञा च तज्जातीयताविषयिणी । अन्यथा
 घटादेरपि प्रत्यभिज्ञया नित्यतापत्तेरिति ॥ ५८ ॥ शङ्कते ।

पूर्वसिद्धसत्त्वस्याभिव्यक्तिर्दीपेनेव घटस्य ॥ ५९ ॥

ननु पूर्वसिद्धसत्ताकस्यैव शब्दस्य ध्वन्यादिभिर्याभि-
 व्यक्तिसत्त्वात्सुत्पत्तिः प्रतीतेर्विषयः । अभिव्यक्तौ दृष्टान्तो
 दीपेनेव घटस्येति ॥ ५९ ॥ परिहरति ।

सत्कार्यसिद्धान्तश्चेत् सिद्धसाधनम् ॥ ६० ॥

अभिव्यक्तियद्यनागतावस्थात्यागेन वर्तमानावस्थालाभ
 इत्युच्यते तदा सत्कार्यसिद्धान्तः । तादृशनित्यत्वं च सर्व-

कार्याणामेवेति सिद्धसाधनमित्यर्थः । यदि च वर्तमान-
तया सत एव ज्ञानमात्ररूपिण्यभिव्यक्तिरुच्यते तदा घटा-
दीनामपि नित्यतापत्तिः । कारणव्यापारेण ज्ञानस्यैवो-
त्पत्तिप्रतीतिविषयत्वौचित्यादिति भावः ॥ ६० ॥ आत्मा-
द्वैते पूर्वानुक्तमपि बाधकमुपन्यसनीयमित्येतदर्थमात्माद्वैत-
निरासः पुनरारभ्यते ।

नाद्वैतमात्मनो लिङ्गात् तद्भेदप्रतीतेः ॥ ६१ ॥

यद्यप्यात्मनामन्योऽन्यं भेदवाक्यवदभेदवाक्यान्यपि सन्ति
तथापि नाद्वैतं नात्यन्तमभेदः । अजादिवाक्यस्यैः प्रकृति-
त्यागात्त्यागादिलिङ्गैर्भेदस्यैव सिद्धेरित्यर्थः । न ह्यत्यन्ता-
भेदे तानि लिङ्गान्युपपद्यन्ते । अभेदवाक्यानि तु सास्या-
दिश्रुत्येकवाक्यतया वैधर्स्यादिलक्षणाभेदपरतयोपपद्यन्ते ।
अभिमानादिनिवृत्त्यन्यथानुपपत्त्यापि तत्परत्वावधारणा-
च्चेति ॥ ६१ ॥ आत्मनामभेदे लिङ्गं बाधकमुक्तम् । आत्मै-
वेदं सर्वं ब्रह्मैवेदं सर्वमिति श्रुत्यात्मनोऽनात्मभिरद्वैते तु
प्रत्यक्षमपि बाधकमस्तीत्याह ।

नानात्मनापि प्रत्यक्षबाधात् ॥ ६२ ॥

अनात्मनापि भोग्यप्रपञ्चेनात्मनो नाद्वैतं प्रत्यक्षेणापि
बाधात् । आत्मनः सर्वभोग्याभेदे घटपटयोरप्यभेदः स्यात् ।
घटादेः पटाद्यभिन्नात्माभेदात् । स च भेदग्राहकप्रत्यक्ष-

वाधित इत्यर्थः ॥ ६२ ॥ शिष्यबुद्धिवैशद्याय प्राप्तमप्यर्थं
विशदयति ।

नोभाभ्यां तेनैव ॥ ६३ ॥

उभाभ्यां समुच्चिताभ्यामप्यात्मनात्मभ्यां नात्यन्ताभेद-
स्तेनैव हेतुद्वयेनेत्यर्थः ॥ ६३ ॥ नन्वेवमात्मैवेदमित्यादि-
श्रुतीनां का गतिरिति तत्राह ।

अन्यपरत्वमविवेकानां तत्र ॥ ६४ ॥

अविवेकानामविवेकिपुरुषान् प्रति तत्राद्वैतेऽन्यपरत्व-
मुपासनार्थकानुवाद इत्यर्थः । लोके हि शरीरशरीरिणो-
र्भोग्यभोक्तोच्चाविवेकेनाभेदो व्यवह्रियतेऽहं गौरो ममात्मा
भद्रसेन इत्यादिः । अतस्तमेव व्यवहारमनूद्य तानेव
प्रति तथोपासनां श्रुतिर्विदधाति सत्त्वशुद्धाद्यर्थमिति ।
अत एव परमार्थदशायामुपास्यानामात्मत्वं प्रतिषेधति
श्रुतिः

यन्मनसा न मनुते येनाल्लर्भनो मतम् ।

तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥

इत्यादिनेति ॥ ६४ ॥ एकात्मवादिनां जगदुपादान-
कारणमपि न सम्भवतीत्याह ।

नात्माविद्या नोभयं जगदुपादानकारणं निःसङ्ग-
त्वात् ॥ ६५ ॥

केवल आत्मा आत्माश्रिता वाविद्या संसृजितं वा .
 कपालद्वयवदुभयं न जगदुपादानं सम्भवति । आत्मनोऽस-
 ङ्गत्वात् । सङ्गाख्यो हि यः संयोगविशेषस्तेनैव द्रव्याणां
 विकारो भवति । अतोऽसङ्गत्वात् केवलस्यात्मनोऽद्विती-
 यस्य नोपादानत्वं नाविद्याद्वारापि सम्भवति । असङ्गत्वेना-
 विद्यायोगस्य प्रागेव निरस्तत्वात् । प्रत्येकोपादानत्ववदेवो-
 भयोपादानत्वमप्यसङ्गत्वादेवासम्भवीत्यर्थः । यदि चाविद्या
 द्रव्यरूपा पुरुषाश्रिता गगने वायुवदिष्यते तदात्माद्वैत-
 चानिः । तथा प्रकृतिरेव सेति सिद्धसाधनं च । तादृशं
 चाविभागेनाद्वैतमस्माकमपीष्टमेव । सदेव सौम्येदंमग्र
 आसीदेकमेवाद्वितीयं ब्रह्मेत्यादिश्रुत्यापि चाविभागरूप-
 मेवाद्वैतं प्रतिपाद्यते । न तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं
 यत् पश्येदिति श्रुत्यन्तरात् । तथा चोक्तम् ।

आसीज्ज्ञानमयोऽप्यर्थ एकमेवाविकल्पितम् ।

तयोरेकतरो ह्यर्थः प्रकृतिश्चोभयात्मिका ॥

ज्ञानं त्वन्यतमो भावः पुरुषः सोऽभिधीयते ।

इति । अविकल्पितमविभक्तम् । तस्माद्वेदान्तानाम-
 खण्डात्माद्वैतं नार्थः । तथाप्याधुनिका वेदान्तिनोऽतत्त्व
 पूर्वपक्षजातमेव ब्रह्ममीमांसासिद्धान्ततया कल्पयन्ति ।
 तत् तु ब्रह्मच्छ्रवानुक्तत्वेन प्रत्युत तद्विरोधेन चास्माभिस्त-
 त्वैव निराकृतमिति । अत्र च ब्रह्ममीमांसासिद्धान्तो न .

दूष्यते । अपितु वेदान्तेष्वपाततः सम्भावितोऽर्थ एव
 निराक्रियत इति स्वर्तव्यम् । एवमुत्तरसूत्रेष्वपि ॥ ६५ ॥
 प्रकाशस्वरूप आत्मेति स्वयं सिद्धान्तितं तत्र सत्यं विज्ञान-
 मानन्दं ब्रह्मेति श्रुतेरानन्दोऽप्यात्मनः स्वरूपमिति पूर्व-
 पक्षं निराकरोति ।

नैकस्यानन्दचिद्रूपत्वे द्वयोर्भेदात् ॥ ६६ ॥

एकधर्मिण आनन्दचैतन्योभयरूपत्वं न भवति दुःखज्ञा-
 नकाले सुखानुभवेन सुखज्ञानयोर्भेदादित्यर्थः । न च
 ज्ञानविशेषः सुखमिति वक्तुं शक्यते । आत्मस्वरूपज्ञानस्या-
 खण्डत्वात् । अत एव चैतन्यानुभवकाले सुखस्यावरणमपि
 वक्तुं न शक्यते । अखण्डत्वेनानन्दावरणे दुःखं जानामी-
 त्यनुभवानुपपत्तेः । न ह्यात्मनोऽश्वभेदोऽस्ति येनानन्दांशव-
 रणोऽपि चैतन्यांशो मायादिति । न च श्रुतिबलेनैतेऽस-
 त्कर्ता इति वाच्यम् । नानन्दं न निरानन्दमित्यादि-
 श्रुत्यादुःखमसुखं ब्रह्म भूतभव्यभवात्मकमित्यादिश्रुत्या
 चानन्दाभावस्यापि प्रतिपादितत्वेन तर्कस्यैवात्रादत्तव्यत्वा-
 दिति ॥ ६६ ॥ नन्वेवमानन्दरूपताश्रुतेः का गतिस्तत्राह ।

दुःखनिवृत्तेर्गौणः ॥ ६७ ॥

दुःखनिवृत्त्यात्मनि श्रौत आनन्दशब्दो गौण इत्यर्थः ।
 तदुक्तम् । सुखं दुःखसुखात्यय इति । न निरानन्दमिति

श्रुतिस्त्वौपाधिकानन्दपरा सत्यसङ्कल्पत्वादश्रुतिवदिति ।
यत् तु निरुपाधिप्रियत्वेनात्मनः सुखरूपत्वानुमानं कश्चि-
दाह । तन्न । दुःखाभावरूपतयापि प्रेमोपपत्तेः । सुखत्वा-
दिवदात्मत्वस्यापि प्रेमप्रयोजकत्वाच्च । अन्यथा परसुखेऽपि
प्रेमापत्तेरिति ॥ ६७ ॥ गौणप्रयोगे वीजमाह ।

विमुक्तिप्रशंसा मन्दानाम् ॥ ६८ ॥

मन्दानज्ञानं प्रति दुःखनिवृत्तिरूपामात्मस्वरूपमुक्तिं
सुखत्वेन श्रुतिः स्तौति प्ररोचनार्थमित्यर्थः ॥ ६८ ॥ अन्तः-
करणोपपत्तेः पूर्वोक्ताया आब्रह्मस्येनोपपत्तये मनोवैभवपूर्व-
पक्षमपाकरोति ।

न व्यापकत्वं मनसः करणत्वादिन्द्रियत्वाद्वा ॥ ६९ ॥

मनसोऽन्तःकरणसामान्यस्य न विभुत्वं करणत्वात् ।
वास्यादिवत् । वाशब्दो व्यवस्थितविकल्पे । इन्द्रियत्वाद-
प्यन्तःकरणविशेषस्य तृतीयस्य न विभुत्वमित्यर्थः । देह-
व्यापिज्ञानादिकं तु मध्यमपरिमाणेनैवोपपद्यत इति ॥ ६९ ॥
अत्राप्रयोजकत्वशङ्कायामनुकूलतर्कमाह ।

सक्रियत्वाद्गतिश्रुतेः ॥ ७० ॥

आत्मनो लोकान्तरगमनश्रवणेन तदुपाधिभूतस्यान्तः-
करणस्य सक्रियत्वसिद्धेर्न विभुत्वं सम्भवतीत्यर्थः ॥ ७० ॥
कार्यत्वोपपत्तये मनसो निरवयवत्वमपि निराकरोति ।

न निर्भागत्वं तद्योगाद्भवत् ॥ ७१ ॥

तच्छब्दः पूर्वसूत्रस्थेन्द्रियं परावृत्तिः । मनसो न
निरवयवत्वम् । अनेकेन्द्रियेष्वेकदा योगात् । किन्तु घट-
वन्मध्यमपरिमाणं सावयवमित्यर्थः । कारणावस्थं चान्तः-
करणमखवेति बोध्यम् ॥ ७१ ॥ मनःकालादीनां नित्यत्वं
प्रतिषेधति ।

प्रकृतिपुरुषयोरन्यत् सर्वमनित्यम् ॥ ७२ ॥

सुगमम् । कारणावस्थं चान्तःकरणाकाशादिकं
प्रकृतिरेवोच्यते । न तु मनश्चादिकं व्यवसायाद्यसाधार-
णधर्माभावात् ॥ ७२ ॥ ननु ।

मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम् ।

अस्यावयवभूतैस्तु व्याप्तं सर्वमिदं जगत् ॥

इत्यादिश्रुतिभिः पुम्प्रकृत्योरपि सावयवत्वादनित्यत्व-
मिति तत्राह ।

न भागलाभो भोगिनो निर्भागत्वश्रुतेः ॥ ७३ ॥

भोगिनः पुरुषस्य प्रधानस्य चावयवो न युज्यते निर-
वयवत्वश्रुतेः ।

निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम् ।

इत्यादिनेत्यर्थः । उक्तश्रुतिश्चाकाशजलयोरिव पिता-

पुत्रचेतनयोरिव च विभागमात्रेणांशं शिभावं बोधयतीति ।
 ॥ ७३ ॥ दुःखनिवृत्तिर्मोक्ष इत्युक्तं तदवधारणाय तत्र
 मोक्षे परेषां मतानि निराकरोति ।

नानन्दाभिव्यक्तिर्मुक्तिर्निर्धर्मत्वात् ॥ ७४ ॥

आत्मन्यानन्दरूपोऽभिव्यक्तिरूपश्च धर्मो नास्ति स्वरूपं
 च नित्यमेवेति न साधनसाध्यम् । अतो नानन्दाभिव्यक्ति-
 र्मोक्ष इत्यर्थः ॥ ७४ ॥

न विशेषगुणोच्छिन्तिस्तद्वत् ॥ ७५ ॥

अशेषविशेषगुणोच्छेदोऽपि न सुक्तिस्तद्वत् निर्धर्म-
 त्वादेवेत्यर्थः । ननु तर्हि दुःखनिवृत्तिरेव कथं मोक्ष उक्तो
 दुःखाभावस्यापि धर्मत्वादिति चेन्न । अस्माभिर्भोग्यतास-
 खन्मेनैव दुःखाभावस्य पुरुषार्थतावचनादिति ॥ ७५ ॥

न विशेषगतिर्निष्क्रियस्य ॥ ७६ ॥

ब्रह्मलोकगतिरपि न मोक्षः । आत्मनो निष्क्रियत्वेन
 गत्यभावात् । लिङ्गशरीराभ्युपगमे च न मोक्षो घटत
 इत्यर्थः ॥ ७६ ॥

नाकारोपरागोच्छिन्तिः क्षणिकत्वादिदोषात् ॥ ७७ ॥

क्षणिकज्ञानमेवात्मा तस्य विषयाकारता बन्धस्तदास-
 नाख्योपरागस्य नाशो मोक्ष इति यन्नास्तिकमतं तदपि

न क्षणिकत्वादोषेण मोक्षस्यापुरुषार्थत्वादित्यर्थः ॥ ७७ ॥
नास्तिकस्यैव मुक्त्यन्तरं दूषयति ।

न सर्वोच्छित्तिरपुरुषार्थत्वादोषात् ॥ ७८ ॥

ज्ञानरूपस्यात्मनः सामग्रेणैवोच्छित्तिरपि न मोक्षः ।
आत्मनाशस्य लोके पुरुषार्थत्वादर्शनादिभ्य इत्यर्थः ॥ ७८ ॥

एवं शून्यमपि ॥ ७९ ॥

ज्ञाने ज्ञेयात्मकाखिलप्रपञ्चनाशोऽप्येवमात्मनाशेनापुरु-
षार्थत्वान्न मोक्ष इत्यर्थः ॥ ७९ ॥

संयोगाच्च वियोगान्ता इति न देशादिलाभोऽपि ॥ ८० ॥

प्रकटदेशधनाङ्गनादिस्वास्थ्यमपि न मोक्षो यतः ।

संयोगाच्च वियोगान्ता मरणान्तं च जीवनम् ।

इति शून्यत इत्यर्थः । तथा च विनाशित्वात् स्वास्थ्यं न
मुक्तिरिति ॥ ८० ॥

न भागियोगो भागस्य ॥ ८१ ॥

भागस्यांशस्य जीवस्य भागिन्यंशिनि परमात्मनि लयो
न मोक्षः । संयोगा हि वियोगान्ता इत्युक्तहेतोः । ईश्व-
रानभ्युपगमाच्च । तथा स्वलयस्यापुरुषार्थत्वाच्चेत्यर्थः ॥ ८१ ॥

नाणिमादियोगोऽप्यवश्यं भावित्वात् तदुच्छित्तेरितर-
योगवत् ॥ ८२ ॥

अणिमाद्यैश्वर्यसम्बन्धोऽपि न सुक्तिः । ऐश्वर्यान्तरस-
 ष्वन्धवदेव तस्याप्युच्छेदनियमादित्यर्थः ॥ ८२ ॥

नेन्द्रादिपदयोगोऽपि तद्वत् ॥ ८३ ॥

इन्द्राद्यैश्वर्यलाभोऽपि न सुक्तिरितरैश्वर्यवत् क्षयिष्णु-
 त्वादित्यर्थः ॥ ८३ ॥ इन्द्रियाणामाहङ्कारिकत्वं यदुक्तं तत्र
 परविप्रतिपत्तिं निराकरोति ।

न भूताप्रकृतित्वमिन्द्रियाणामाहङ्कारिकत्वश्रुतेः ॥ ८४ ॥

सुगमा योजना । पूर्वं चैतद्याख्यातम् ॥ ८४ ॥ शक्त्या-
 दिकमपि तत्त्वमस्तीत्याशयेन परेषां पदार्थप्रतिनियमं
 तन्मात्रज्ञानान्मुक्तिं च निराकरोति ।

न षट्पदार्थनियमस्तद्वोधान्मुक्तिः ॥ ८५ ॥

द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवाया एव पदार्था इति
 यद्वैशेषिकाणां नियमो यच्च तज्ज्ञानान्मोक्ष इत्यभ्युपगमः ।
 सोऽप्रामाणिकः । शक्त्याद्यतिरेकात् । पृथिव्यादिनवद्रव्येभ्यः
 प्रकृतेरतिरेकाच्चेत्यर्थः । गन्धादिमत्त्वेनैव हि पृथिव्यादि-
 व्यवहारो गन्धादिश्च सास्यावस्थायां नास्ति । अतः पृथि-
 वीत्वादिजातिरपि षट्त्वादिवत् कार्यमात्रवृत्तिरिति ।
 तदुक्तम् ।

नाहो न रात्रिर्न नभो न भूमि-
 र्नासीत् तमो ज्योतिरभून्न चान्यत् ।

शब्दादिवद्वाद्युपलभ्यमेकं प्राधानिकं ब्रह्म पुमांस्तदासीत् ॥
इति ॥ ८५ ॥

षोडशादिष्वप्येवम् ॥ ८६ ॥

न्यायपाशुपतादिमतेषु षोडशादिष्वपि न नियमो न
वा तन्मात्रज्ञानान्मुक्तिः । उक्तरूपेण पदार्थाधिक्यादि-
त्यर्थः । अस्मन्मते तु नित्यं पदार्थद्वयमेव । नित्यानित्य-
साधारणास्तु पदार्थाः पञ्चविंशतिरेवेति नियमः । पञ्च-
विंशतिद्रव्येष्वेव गुणकर्मसामान्यशक्त्यादीनामन्तर्भाव इति
॥ ८६ ॥ पञ्चभूतानां पूर्वोक्तकार्यत्वोपपत्त्यर्थं वैशेषिकाद्यभ्यु-
पगतं पार्थिवाद्यणुनित्यत्वमपाकरोति ।

नाणुनित्यता तत्कार्यत्वञ्चुतेः ॥ ८७ ॥

एथिव्याद्यणूनां नित्यता नास्ति तेषामणूनामपि कार्य-
त्वञ्चुतेरित्यर्थः । यद्यप्यस्माभिः सा च्युतिर्न दृश्यते काल-
लुप्तत्वादिना तथाप्याचार्यवाक्यान्मनुस्मरणाच्चाणुमेया ।
यथा मनुः ।

अण्व्यो मात्रा विनाशिन्यो दशार्धानां च याः सृताः ।
ताभिः सार्द्धमिदं सर्वं सम्भवत्यनुपूर्वशः ।

इति । दशार्धानां एथिव्यादिपञ्चभूतानाम् । न चात्र
वाक्येऽणुशब्देन द्यणुकाद्येव ग्राह्यमिति वाच्यम् । सङ्कोचे
, प्रमाणाभावादिति । अत्राणुशब्दो भूतपरमाणुपर एव ।

वैशेषिकाद्यभिमतं च तस्य नित्यत्वमनेन सूत्रेण निराक्रियते । न त्वणुपरिमाणद्रव्यसामान्यस्य नित्यत्वं रजोगुणस्य चाञ्चल्यानुरोधेनाणुत्वसिद्धेः । मध्यमपरिमाणत्वे नित्यत्वस्य विभुत्वे च क्रियाया अनुपपत्तेरिति ॥ ८७ ॥ ननु निरवयवस्य परमाणोः कथं कार्यत्वं घटते तत्राह ।

न निर्भागत्वं कार्यत्वात् ॥ ८८ ॥

श्रुतिसिद्धकार्यत्वान्यथानुपपत्त्या पृथिव्याद्यणूनां न निरवयवत्वमित्यर्थः । अत एव तन्मात्राख्यसूत्राद्रव्याण्येव पार्थिव्याद्यणूनामवयवा इति पातञ्जलभाष्ये व्यासदेवैः प्रतिपादितम् । पृथिवीपरमाणुर्जलपरमाणुरित्यादिव्यवहारस्तु पृथिव्यादीनामपकर्षकाष्ठाभिप्रायेणैव । अतः प्रकृतिपर्यन्तमणुत्वेऽपि न क्षतिरिति । यद्यपि तन्मात्रेष्वपि गन्धाद्यस्ति तथापि तस्याप्रत्यक्षतया न पृथिवीत्वादिनिवामकत्वम् । व्यङ्ग्यगन्धादेरेव पृथिवीत्वादिसिद्धेः । अतो न तन्मात्राणि पृथिव्यादयः । तेषु च सूक्ष्मभूतव्यवहारो भूतसाक्षात्कारणत्वादिनैवेत्यपि बोध्यम् ॥ ८८ ॥ प्रकृतिपुरुषसाक्षात्कारो न सम्भवति रूपस्य द्रव्यसाक्षात्कारहेतुत्वादिति नास्तिकाक्षेपं निराकरोति ।

न रूपनिबन्धनात् प्रत्यक्षनियमः ॥ ८९ ॥

रूपादेव निमित्तात् प्रत्यक्षतेति नियमो नास्ति ।

धर्मादिनापि साक्षात्कारसम्भवादित्यर्थः । व्यञ्जनानियम-
स्याञ्जनादौ दृष्टत्वेनादोषत्वात् । अतो वहिर्द्रव्यलौकिक-
प्रत्यक्षं प्रत्येवोद्भूतरूपं व्यञ्जनमिति भावः ॥ ८९ ॥ नन्वेवं
किमणुपरिमाणं वस्त्वस्ति न वेत्याकाङ्क्षायां परिमाण-
निर्णयं करोति ।

न परिमाणचातुर्विध्यं द्वाभ्यां तद्योगात् ॥ ९० ॥

अणु महद्दीर्घं ऋक्समिति परिमाणचातुर्विध्यं नास्ति ।
द्वैविध्यं तु वर्तत एव । द्वाभ्यां तद्योगात् ॥ द्वाभ्यामेवा-
णुमहत्परिमाणाभ्यां चातुर्विध्यसम्भवादित्यर्थः । महत्प-
रिमाणस्यावान्तरभेदादेव हि ऋक्सदीर्घौ । अन्यथा
वक्रादिरूपैः परिमाणानन्त्यप्रसङ्गादिति । तत्तास्मान्नयेऽ-
णुपरिमाणमाकाशस्य कारणं गुणविशेषं वर्जयित्वा भूते-
न्द्रियाणां मूलकारणेषु सत्त्वादिगुणेषु मन्तव्यम् । अन्यत्र
यथायोग्यं मध्यमादिपरममहत्त्वान्तपरिमाणानि तानि च
महत्त्वस्यैवावान्तरभेदा इति ॥ ९० ॥ पुरुषैकत्वं सामा-
न्येनेति कण्ठत एकोक्तं प्रकृतेरेकत्वं सामान्येनेत्यर्थादुक्तं
तदर्थं सामान्येषु नास्तिकविप्रतिपत्तिं निराकरोति ।

अनित्यत्वेऽपि स्थिरतायोगात् प्रत्यभिज्ञानं सामान्यस्य
॥ ९१ ॥

व्यक्तीनामनित्यत्वेऽपि स एवायं घट इति स्थिरता-

योगेन यत् प्रत्यभिज्ञानं तत् सामान्यस्य सामान्यविषयक-
 मेव तत् प्रत्यभिज्ञानमित्यर्थः ॥ ६१ ॥ तस्मान्न सामान्या-
 पलापो युक्त इत्याह ।

न तदपलापस्तस्मात् ॥ ६२ ॥

सुगमम् ॥ ६२ ॥ नन्वतद्यावत्तिरूपेणाभावेनैव प्रत्य-
 भिज्ञोपपादनीया सैव च सामान्यशब्दार्थोऽस्तु तत्राह ।

नान्यनिवृत्तिरूपत्वं भावप्रतीतिः ॥ ६३ ॥

स एवायमिति भावप्रत्ययानिवृत्तिरूपत्वं न सामान्य-
 स्येत्यर्थः । अन्यथा हि नायमघट इत्येव प्रतीयेत । किञ्चा-
 न्यव्यावृत्तिशब्दस्याघटव्यावृत्तिरित्यर्थो वाच्यः । तत्राघटत्वं
 घटसामान्यभिन्नत्वमिति सामान्याभ्युपगम एवापतित
 इति ॥ ६३ ॥ ननु सादृश्यनिवन्धना प्रत्यभिज्ञा भविष्यति
 तत्राह ।

न तत्त्वान्तरं सादृश्यं प्रत्यक्षोपलब्धेः ॥ ६४ ॥

भूयोऽवयवादिसामान्यादतिरिक्तं न सादृश्यमस्ति
 प्रत्यक्षत एव सामान्यरूपतयोपलब्धादित्यर्थः ॥ ६४ ॥ ननु
 स्वानाविकी शक्तिरेव सादृश्यमस्तु न तु तत् सामान्यमि-
 त्याशङ्कामपाकरोति ।

निजशक्त्यभिव्यक्तिर्वा वैशिष्ट्यात् तदुपलब्धेः ॥ ६५ ॥

वस्तुनः स्वाभाविकशक्तिविशेषोत्पादोऽपि न सादृश्यं
 शक्त्युपलब्धितः सादृश्योपलब्धेर्विलक्षणत्वात् । शक्तिज्ञानं
 हि नान्यधर्मिज्ञानसापेक्षं सादृश्यज्ञानं पुनः प्रतियोगि-
 ज्ञानमपेक्षतेऽथावज्ञानवदिति ज्ञानयोर्वैलक्षण्यमित्यर्थः ।
 किञ्च धर्मिणः शक्तिसामान्यं न सादृश्यं बाल्यावस्थाया-
 मपि युवसादृश्यापत्तेः । किन्तु युवादिकालीनः शक्ति-
 विशेषो युवादिसादृश्यमिति वक्तव्यं तथा च प्रतियत्तयनन्त-
 शक्तिकल्पनापेक्षया सर्वव्यक्तिसाधारणैकसामान्यकल्पनैव
 युक्तेति ॥ ६५ ॥ ननु तथापि घटादिसंज्ञकत्वमेव घटादि-
 व्यक्तीनां सादृश्यमस्तु तत्राह ।

न संज्ञासंज्ञिसम्बन्धोऽपि ॥ ६६ ॥

यथोक्तः संज्ञासंज्ञिनोः सम्बन्धोऽपि न सादृश्यं वैशि-
 द्यात् तदुपलब्धेरेवेत्यर्थः । संज्ञासंज्ञिभावमजानतोऽपि
 सादृश्यज्ञानादिति ॥ ६६ ॥ अपिच ।

न सम्बन्धनित्यतोभयानित्यत्वात् ॥ ६७ ॥

संज्ञासंज्ञिनोरनित्यत्वात् सम्बन्धस्यापि न नित्यता ।
 अतः कथं तेनातीतवस्तुसादृश्यं वर्तमानवस्तुनि स्यादि-
 त्यर्थः ॥ ६७ ॥ ननु सम्बन्धनित्यत्वेऽपि सम्बन्धो नित्यः
 स्यात् किमत्र बाधकं तत्राह ।

जातः सम्बन्धो धर्मिग्राहकमानवाधात् ॥ ६८ ॥

कादाचित्कविभागे सत्येव सम्बन्धः सिध्यति । अन्यथा
वक्ष्यमाणरीत्या स्वरूपेणैवोपपत्तौ सम्बन्धकल्पनानवका-
शात् । स च कादाचित्को विभागो न सम्बन्धनित्यत्वे
सम्भवति । अतः सम्बन्धग्राहकप्रमाणेनैव बाधान्न नित्यः
सम्बन्ध इत्यर्थः ॥ ६८ ॥ नन्वेवं नित्ययोगुणगुणिनोर्नित्यः
समवायो नोपपद्येत तत्राह ।

न समवायोऽस्ति प्रमाणाभावात् ॥ ६९ ॥

सुगमम् ॥ ६९ ॥ ननु वैशिष्ट्यप्रत्यक्षं विशिष्टबुद्ध्यन्यथा-
नुपपत्तिश्च प्रमाणं तत्राह ।

उभयत्राप्यन्यथासिद्धेर्न प्रत्यक्षमनुमानं वा ॥ १०० ॥

उभयत्रापि वैशिष्ट्यप्रत्यक्षे तदनुमाने च स्वरूपेणैवा-
न्यथासिद्धेर्न तदुभयं समवाये प्रमाणमित्यर्थः । अयं
भावः । यथा समवायवैशिष्ट्यबुद्धिः समवायस्वरूपेणैवेष्ट्यते-
ऽनवस्थाभयादिति तत्र प्रत्यक्षानुमाने अन्यथासिद्धे । एवं
गुणगुणिप्रभृतीनां विशिष्टबुद्धिरपि गुणादिस्वरूपेणैवेष्ट्य-
ताम् । अतस्तत्रापि प्रत्यक्षानुमाने अन्यथासिद्धे इति ।
नन्वेवं संयोगोऽपि न सिध्यति भूतलादौ घटादिप्रत्यय-
स्यापि स्वरूपेणैवान्यथासिद्धेरिति चेन्न । वियोगकालेऽपि
भूतलघटयोः स्वरूपतादवस्थेन विशिष्टबुद्धिप्रसङ्गात् ।
समवायस्थले च समवेतस्य कदापि स्वाश्रयवियोगो

नास्तीति नायं दोषः । कश्चित् तु तादात्म्यसम्बन्धेनात्र
 समवायस्यान्यथासिद्धिमाह तन्न । शब्दमात्रभेदात् ।
 तादात्म्यं ह्यत्र नात्यन्तं वक्तव्यम् । गुणवियोगेऽपि गुण-
 सत्त्वात् । वैशिष्ट्याप्रत्ययाच्च । किन्तु भेदाभेदबुद्धिनिया-
 मकः सम्बन्धविशेष एवागत्या वक्तव्यः । तथाच तस्य सम-
 वाय इति वा तादात्म्यमिति वा नाममात्रं भिन्नम् ।
 सम्बन्धद्वयातिरिक्तः सम्बन्धस्तु सिद्ध एवेति । यदि च
 तादात्म्यं स्वरूपमेवोच्यते तदास्माभिरपि तदेवोक्तमिति
 शब्दमात्रभेद इति ॥ १०० ॥ प्रकृतेः क्षोभात् प्रकृतिपुरुष-
 संयोगस्तस्मात् दृष्टिरिति सिद्धान्तः । तत्रायं नास्तिका-
 नामाक्षेपो नास्ति क्षोभाख्या कस्यापि क्रिया सर्वं वस्तु
 क्षणिकं चलोत्पद्यते तत्रैव विनश्यतीत्यतो न देशान्तर-
 संयोगोन्नेया क्रिया सिद्ध्यतीति तत्राह ।

नानुमेयत्वमेव क्रियाया नेदिष्ठस्य तत्तद्वतोरेवापरोक्ष-
 प्रतीतेः ॥ १०१ ॥

न देशान्तरसंयोगादिना क्रियाया अनुमेयत्वमेव ।
 यतो नेदिष्ठस्य निकटस्थस्य द्रष्टुः क्रियाक्रियावतोः प्रत्यक्षे-
 णापि प्रतीतिरस्ति दृक्चलतीत्यादिरित्यर्थः ॥ १०१ ॥
 द्वितीयाध्याये शरीरस्य पाञ्चभौतिकत्वादिरूपैर्मतभेदा
 एवोक्ता न तु विशेषोऽवष्टतः । अत्रापरपक्षं प्रतिषेधति ।

न पाञ्चभौतिकं शरीरं बह्वनामुपादानायोगात् ॥ १०२ ॥

बहूनां भिन्नजातीयानां चोपादानत्वं घटपटादिस्थले .
न दृष्टमिति सजातीयमेवोपादानम् । इतरञ्च भूतचतुष्ट-
यसुपटन्मकमित्याशयेन पाञ्चभौतिकव्यवहारः । एकोपा-
दानकत्वेऽपि पृथिव्येवोपादानं सर्वशरीरस्येति वक्ष्यति
॥ १०२ ॥ स्थूलमेव शरीरमिति केचित् तन्निराकरोति ।

न स्थूलमिति नियम आतिवाहिकस्यापि विद्यमान-
त्वात् ॥ १०३ ॥

इन्द्रियाश्रयत्वं शरीरत्वम् ।

यन्मूर्त्यवयवाः सूक्ष्मास्तस्येमान्याश्रयन्ति षट् ।

तस्माच्छरीरमित्याहुस्तस्य मूर्तिं मनीषिणः ॥

इति अनुवाक्यात् । एतादृशं च शरीरं स्थूलं प्रत्य-
क्षमेवेति न नियमः । कुतः । आतिवाहिकस्याप्रत्यक्ष-
तया सूक्ष्मस्य भौतिकस्य शरीरान्तरस्यापि सत्त्वादित्यर्थः ।
लोकास्त्रोकान्तरं लिङ्गदेहमतिवाहयतीत्यातिवाहिकम् ।
भूताश्रयतां विना चित्तादिवद्गमनाभावस्य प्रागेवोक्तत्वात् ।
धृदं च सूत्रं तस्यैव स्पष्टीकरणमात्रार्थम् । लिङ्गस्य च
शरीरत्वं भोगाश्रयतया पुरुष प्रतिविम्बाश्रयतया वेति
बोध्यम् । आतिवाहिकशरीरे च प्रमाणम् ।

अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा सदा जनानां हृदये सन्निविष्टः ।

अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निचकर्ष बलाद्यमः ।

इति श्रुतिस्मृती । न हि लिङ्गशरीरस्य सकलशरीर-
व्यापिनः स्वतोऽङ्गुष्ठमात्रत्वं सम्भवति । अत आधारस्या-
ङ्गुष्ठमात्रमर्थात् सिद्ध्यति । यथा दीपस्य सर्वगृहव्यापि-
त्वेऽपि कलिकाकारत्वं तैलवर्त्यादिसूक्ष्मांशस्य दशोपरि
सम्प्लिडितस्य पार्थिवभागस्य कलिकाकारतया तथैव लिङ्ग-
देहस्य देहव्यापित्वेऽप्यङ्गुष्ठपरिमाणत्वं सूक्ष्मभूतस्याङ्गुष्ठ-
परिमाणत्वेनानुमेयमिति ॥ १०३ ॥ गोलकेभ्योऽतिरिक्ता-
नीन्द्रियाणि प्रागुक्तानि तदुपपादनायेन्द्रियाणामप्राप्तप्रका-
शकत्वं निराकरोति ।

नाप्राप्तप्रकाशकत्वमिन्द्रियाणामप्राप्तेः सर्वप्राप्तेर्वा ॥ १०४ ॥

स्वास्त्वह्वार्यानीन्द्रियाणि न प्रकाशयन्ति । अप्राप्तेः ।
प्रदीपादीनामप्राप्तप्रकाशकत्वाददर्शनात् । अप्राप्तप्रकाशकत्वे
व्यवहितादिसर्ववस्तुप्रकाशकत्वप्रसङ्गाच्चेत्यर्थः । अतो दूर-
स्थसूर्यादिसम्बन्धार्थं गोलकातिरिक्तमिन्द्रियमिति भावः ।
करणानां चार्थप्रकाशकत्वं पुरुषेऽर्थसमर्पणद्वारैव । स्वतो
जडत्वात् । दर्पणस्य मुखप्रकाशकत्ववत् । अथवार्थप्रति-
विम्बोद्ग्रहणमेवार्थप्रकाशकत्वमिति ॥ १०४ ॥ नन्वेवं चक्षु-
षस्रैजसत्वमेव युक्तं तेजस एव किरणरूपेणाशु दूरापसर्पण-
दर्शनादिति शङ्कां निराकरोति ।

न तेजोऽपसर्पणात् तैजसं चक्षुर्दृष्टितत्त्वत्विद्धेः ॥ १०५ ॥

तेजसोऽपसर्पणं दृष्टमिति दृष्ट्वा तैजसं चक्षुर्न वाच्यम् ।
 कुतः । अतैजसत्वेऽपि प्राणवदेव दृष्टिभेदेनापसर्पणोपप-
 त्तेरित्यर्थः । यथा हि प्राणः शरीरंसन्त्यज्यैव नासाग्रा-
 द्वहिः कियद्दूरं प्राणनाख्यदृष्ट्यापसरति । एवमेवातैजसद्र-
 व्यमपि चक्षुर्देहमसन्त्यज्यापि दृष्ट्याख्यपरिणामविशेषेण
 ऋटित्येव दूरस्थं सूर्यादिकं प्रत्यपसरेदिति ॥ १०५ ॥
 नन्वेवम्भूतदृष्टौ किं प्रमाणं तत्राह ।

प्राप्तार्थप्रकाशलिङ्गादृष्टिसिद्धिः ॥ १०६ ॥

सुगमम् ॥ १०६ ॥ देहमपरित्यज्यापि गमनोपपत्तये
 दृष्टेः स्वरूपं दर्शयति ।

भागगुणाभ्यां तत्त्वान्तरं दृष्टिः सम्बन्धार्थं सर्पतीति ॥ १०७ ॥

सम्बन्धार्थं सर्पतीति हेतोश्चक्षुरादेर्भागो विस्फुलिङ्ग-
 वह्निभक्तांशो रूपादिवद्गुणश्च न दृष्टिः । किन्तु तदेक-
 देशभूता भागगुणाभ्यां भिन्ना दृष्टिः । विभागे हि सति
 तद्वारा चक्षुषः सूर्यादिसम्बन्धो न घटते गुणत्वे च सर्प-
 णाख्यक्रियानुपपत्तेरित्यर्थः । एतेन बुद्धिदृष्टिरपि प्रदीप-
 शिखावद्द्रव्यरूप एव परिणामः स्वच्छतयार्थाकारतोद्-
 ग्राही निर्मलवस्त्रवदिति सिद्धम् ॥ १०७ ॥ नन्वेवं दृष्टीनां
 द्रव्यत्वे कथमिच्छादिरूपबुद्धिगुणेषु दृष्टिव्यवहारस्तत्राह ।

न द्रव्यनियमस्तद्योगात् ॥ १०८ ॥

वृत्तिर्द्रव्यमेवेति नियमो नास्ति । कुतः । तद्योगात् । तत्र वृत्तौ योगार्थसत्त्वात् । वृत्तिर्वर्तनजीवन इति हि यौगिकोऽयं शब्दः । जीवनं च स्वस्थितिहेतु-
व्यापारः । जीवबलप्राणधारणयोरित्यनुशासनात् । वै-
श्ववृत्तिः शूद्रवृत्तिरित्यादिव्यवहाराच्च । तत्र यथा द्रव्य-
रूपया वृत्त्या बुद्धिर्जीवति तथेच्छादिभिरपीति तेऽपि
वृत्तयः सर्वनिरोधेनैव चित्तमरणादित्यर्थः ॥ १०८ ॥ इन्द्रि-
याणां भौतिकत्वस्यापि अवणात् कदाचिन्नोकाविशेषभेदेन
श्रुतिव्यवस्था शङ्केत तत्राह ।

न देशभेदेऽप्यन्योपादानतास्मदादिवन्नियमः ॥ १०९ ॥

न ब्रह्मलोकादिदेशभेदतोऽपीन्द्रियाणामहङ्कारातिरि-
क्तोपादानकत्वं किन्त्वस्मदादीनां भूलोकस्थानामिव सर्वेषा-
मेवाहङ्कारिकत्वनियमः । देशभेदेनैकस्यैव लिङ्गशरीरस्य
सञ्चारमात्राववणादित्यर्थः ॥ १०९ ॥ नन्वेवं भौतिकत्व-
श्रुतिः कथमुपपद्यतां तत्राह ।

निमित्तव्यपदेशात् तद्व्यपदेशः ॥ ११० ॥

निमित्तेऽपि प्राधान्यविवक्षयोपादानत्वव्यपदेशो भवति ।
यथेन्धनादग्निरिति । अतो भूतोपादानत्वव्यपदेश इत्यर्थः ।
तेज आदिभूतोपष्टम्भेनैव हि तदनुगताहङ्काराच्चक्षुरादी-
न्द्रियाणि सम्भवन्ति । यथा पार्थिवोपष्टम्भेन तदनुग-

तात् तेजसोऽग्निर्भवतीति । अन्नमयं हि सौम्य मन
इत्यादिश्रुतिस्तदुक्तयुक्तिश्चात्र प्रमाणम् ॥ ११० ॥ स्थूल-
शरीरगतं विशेषं प्रसङ्गादवधारयति ।

जम्बजाण्डजजरायुजोद्भिज्जसाङ्गल्पकसांसिद्धिकं चेति
न नियमः ॥ १११ ॥

तेषां खल्वेषां भूतानां त्रीण्येव बीजानि भवन्ति ।
अण्डजं जीवजमुद्भिज्जमिति श्रुतावण्डजादिरूपं शरीर-
त्रैविध्यं प्रायिकाभिप्रायेणोक्तं न तु नियमः । यत जम्ब-
जादि षड्विधमेव शरीरं भवतीत्यर्थः । तत्रोद्भिजा
दन्द्यूकादयः । अण्डजाः पक्षिसर्पादयः । जरायुजा
मनुष्यादयः । उद्भिज्जा वृक्षादयः । साङ्गल्पजाः सनकादयः ।
सांसिद्धिका मन्त्रतपश्चादिसिद्धिजाः । यथा रक्तबीजशरी-
रोत्पन्नशरीरादय इति ॥ १११ ॥ शरीरस्यैकमात्रभूतो-
पादानकत्वं पूर्वोक्तमनेनैव प्रसङ्गेन विशिष्याह ।

सर्वेषु पृथिव्युपादानमसाधारण्यात् तद्यपदेशः पूर्व-
वत् ॥ ११२ ॥

सर्वेषु शरीरेषु पृथिव्येवोपादानम् । असाधारण्यात् ।
आधिकादिभिरुत्कर्षात् । अत्रापि शरीरे पञ्चचतुरादि-
भौतिकत्वव्यपदेशः पूर्ववत् । इन्द्रियाणां भौतिकत्ववदुप-
पत्तित्वमात्रेणेत्यर्थः ॥ ११२ ॥ ननु प्राणस्य शरीरे प्राधा-
प्राण एव देहारम्भकोऽस्तु तत्राह ।

न देहारम्भकस्य प्राणत्वमिन्द्रियशक्तितत्त्वसिद्धेः ॥ ११३ ॥

प्राणो न देहारम्भकः । इन्द्रियं विना प्राणानवस्थानेनान्वयव्यतिरेकाभ्यामिन्द्रियाणां शक्तिविशेषादेव प्राणसिद्धेः प्राणोत्पत्तेरित्यर्थः । अयं भावः । करणवृत्तिरूपप्राणः करणवियोगे न तिष्ठति । अतो हतदेहे करणाभावेन प्राणाभावान्न प्राणा देहारम्भक इति ॥ ११३ ॥ नन्वेवं प्राणस्य देहाकारणत्वे प्राणं विनापि देह उत्पद्येत तत्राह ।

भोक्तुरधिष्ठानाङ्गो गायतननिर्माणमन्यथा पूतिभावप्रसङ्गात् ॥ ११४ ॥

भोक्तुः प्राणिनोऽधिष्ठानाद्यापारादेव भोगायतनस्य शरीरस्य निर्माणं भवति । अन्यथा प्राणव्यापाराभावे शुक्लशोणितयोः पूतिभावप्रसङ्गात् । हतदेहवदित्यर्थः । तथा च रससञ्चारादिव्यापारविशेषैः प्राणो देहस्य निमित्तकारणं धारकत्वादिति भावः ॥ ११४ ॥ ननु प्राणस्यैवाधिष्ठानत्वं सम्भवति व्यापारवत्त्वात् । न प्राणिनः कूटस्थत्वात् । निर्व्यापारस्याधिष्ठाने प्रयोजनाभावाच्चेति तत्राह ।

भृत्यद्वारा स्वास्यधिष्ठितिर्नैकान्तात् ॥ ११५ ॥

देहनिर्माणे व्यापाररूपमधिष्ठानं स्वामिनच्चेतनस्यैकान्तात् साक्षान्नास्ति किन्तु प्राणरूपभृत्यद्वारा । यथा

राज्ञः पुरनिर्माण इत्यर्थः । तथा च प्राणस्याधिष्ठातृत्वं साक्षात् पुरुषस्याधिष्ठातृत्वं प्राणसंयोगमात्रेणेति सिद्धम् । कुलालादीनां घटादिनिर्माणेष्वप्येवम् । विशेषस्त्वयं तत्र चेतनस्य बुद्ध्यादेवाप्युपयोगोऽस्ति बुद्धिपूर्वकसृष्टित्वादिति । यद्यपि प्राणाधिष्ठानादेव देहनिर्माणं तथापि प्राणद्वारा प्राणिसंयोगोऽप्यपेक्ष्यते पुरुषार्थमेव प्राणेन देहनिर्माणादित्याशयेन भोक्तुरधिष्ठानादित्युक्तम् ॥ ११५ ॥ विसृक्तमोक्षार्थं प्रधानस्येत्युक्तं प्राक् तत्र कथमात्मा नित्यमुक्तो बन्ध-मुक्तो बन्धदर्शनादिति परेषामाक्षेपे नित्यमुक्तिसुपपादयितुमाह ।

समाधिसुषुप्तिमोक्षेषु ब्रह्मरूपता ॥ ११६ ॥

समाधिरसम्प्रज्ञातावस्था । सुषुप्तिश्चात्र समग्रसुषुप्तिः । मोक्षश्च विदेहकैवल्यम् । आस्ववस्थासु पुरुषाणां ब्रह्मरूपता बुद्धिचिन्तितविलयतत्त्वादौपाधिकपरिच्छेदविगमेन स्वस्वरूपपूर्णतयावस्थानम् । यथा घटध्वंसे घटाकाशस्य पूर्णतेत्यर्थः । तदेतदुक्तम् । तन्निवृत्तावुपशान्तोपरागः स्वस्य इति । तथा च ब्रह्मत्वमेव पुरुषाणां स्वभावो नैमित्तिकत्वाभावात् स्फटिकस्य शैलानिव । बुद्धिचिन्तिसम्बन्धकाले तु परिच्छिन्नचिद्रूपत्वेनाभिव्यक्त्या परिच्छेदाभिमानः । तथा चिन्तिप्रतिबिम्बवशाद्दुःखादिमालिन्यमिव च भवतीति तत् सर्वमौपाधिकमेव । उपाध्याख्यनिमित्तान्वयव्यतिरेका-

नुविधानात् स्फटिकलौहित्यवदिति भावः । तथा च योग-
 स्तुतम् । वृत्तिसारूप्यमितरत्रेति । अस्माच्छास्त्रे च ब्रह्म
 शब्द औपाधिकपरिच्छेदमालिन्यादिरहितपरिपूर्णचेतन
 सामान्यवाची न तु ब्रह्ममीमांसायामिवैश्वर्योपलक्षितपुरु-
 षमात्रवाचीति विवेक्तव्यम् । अत्रैते श्लोकाः शिष्यव्युत्पत्त्य-
 र्थमुच्यन्ते ।

चिदाकाशेऽनभिव्यक्ते नानाकारैरितस्ततः ।
 धीरटन्ती सह व्यक्त्या चिदटन्तीं प्रदर्शयेत् ॥
 वस्तुतस्तु सदा पूर्णमेकरूपं च चिन्नभः ।
 वृत्तिमून्यप्रदेशेषु दृष्ट्याभावान्न पश्यति ॥
 चक्षुषो रूपवत् पुंसो दृष्ट्या वृत्तिर्हि नेतरत् ।
 समाध्यादौ च सा नास्तीत्यतः पूर्णः पुमांस्तदा ॥

॥ ११६ ॥ तर्हि कः सुषुप्तिसमाधिभ्यां मोक्षस्य विशेष-
 स्तत्राह ।

द्वयोः सवीजमन्यत्र तद्वतिः ॥ ११७ ॥

द्वयोः समाधिसुषुप्तयोः सवीजं बन्धवीजसहितं ब्रह्म-
 त्वमन्यत्र मोक्षे बीजस्याभाव इति विशेष इत्यर्थः । ननु
 चेत् समाध्यादौ बन्धवीजमस्ति तर्हि तेनैव परिच्छेदात्
 कथं ब्रह्मत्वमिति चेन्न । बन्धवीजस्य कर्मादेस्तदानीं सु-
 पाधावेवावस्थानात् । न तु चेतनेषु पुरुषे च तेषाम-

प्रतिविम्बनादिति । जाग्रदाद्यवस्थायां तु बुद्धिदृष्टिप्रति-
 विम्बवशादौपाधिको बन्ध इत्यसकृदावेदितम् ॥ ११७ ॥
 ननु पातञ्जले तद्वाक्ये चासम्भ्रान्तयोगो निर्वीज उक्तः ।
 अत्र कथं सवीज उच्यत इति चेन्न । असम्भ्रान्ते कमेण
 बीजक्षयो भवतीत्याशयेनैव तत्र निर्वीजत्ववचनात् ।
 अन्यथा सर्वासामेवासम्भ्रान्तव्यक्तीनां निर्वीजत्वे व्युत्पा-
 नानुपपत्तेरिति ॥ ११७ ॥ ननु समाधिसुषुप्ती दृष्टे स्तो
 मोक्षे तु किं प्रमाणमिति नास्तिकाक्षेपं परिहरति ।

द्वयोरिव त्रयस्यापि दृष्टत्वान्न तु द्वौ ॥ ११८ ॥

समाधिसुषुप्तिदृष्टान्तेन मोक्षस्यापि दृष्टत्वादनुमित-
 त्वान्न तु द्वौ सुषुप्तिसमाधी एव । किन्तु मोक्षोऽप्यस्ती-
 त्यर्थः । अनुमानं चेत्यम् । सुषुप्त्यादौ यो ब्रह्मभावस्तत्त्याग-
 चित्तागताद्वागादिदोषवशादेव भवति । स चेद्दोषो ज्ञानेन
 नाशितस्तर्हि सुषुप्त्यादिसदृशस्यैवावस्था स्थिरा भवति सैव
 मोक्ष इति ॥ ११८ ॥ ननु वासनाख्यबीजसत्त्वेऽपि वैराग्या-
 दिना वासनाकौण्ड्यादर्थकारा दृष्टिः समाधौ मा भवतु
 सुषुप्ते तु वासनाप्राबल्यादर्थज्ञानं भविष्यत्येवेति न सुषुप्तौ
 ब्रह्मरूपता युक्तेति तत्राह ।

वासनयानर्थख्यापनं दोषयोगेऽपि न निमित्तस्य प्रधान-
 बाधकत्वम् ॥ ११९ ॥

यथा वैराग्ये तथा निद्रादोषयोगेऽपि सति वासनया

न स्वार्थस्थापनं स्वविषयस्मारणं भवति । यतो न निमित्तस्य गुणीभूतस्य संस्कारस्य बलवन्तरनिद्रादोषबाधकत्वं सम्भवतीत्यर्थः । बलवन्तर एव हि दोषो वासनां दुर्बलां स्वकार्यकुण्ठां करोतीति भावः ॥११६॥ संस्कारलेशतो जीवन्मुक्तस्य शरीरधारणमिति तृतीयाध्याये प्रोक्तम् । तत्रायमाक्षेपः । जीवन्मुक्तस्य शश्वदेकस्मिन्नप्यर्थेऽस्मदादीनामिव भोगो दृश्यते सोऽनुपपन्नः प्रथमं भोगमुत्पाद्यैव पूर्वसंस्कारनाशात् संस्कारान्तरस्य च ज्ञानप्रतिबन्धेन कर्मवदनुदयादिति तत्राह ।

एकः संस्कारः क्रियानिर्वर्तको न तु प्रतिक्रियं संस्कारभेदा वज्रकल्पनाप्रसक्तेः ॥ १२० ॥

येन संस्कारेण देवादिशरीरभोग आरब्धः स एक एव संस्कारस्तच्छरीरसाध्यस्य प्रारब्धभोगस्य समापकः । स च कर्मवदेव भोगसमाप्तिनाश्वो न तु प्रतिक्रियं प्रतिभोगव्यक्तिं संस्कारनानात्वं वज्रव्यक्तिकल्पनागौरवप्रसङ्गादित्यर्थः । कुलालचक्रभ्रमणस्यलेऽप्येवं वेगाख्यः संस्कार एक एव भ्रमणसमाप्तिपर्यन्तस्यायी बोध्यः ॥१२०॥ उद्भिज्जं शरीरमस्तीत्युक्तं तत्र बाह्यबुद्ध्यभावाच्छरीरत्वं नास्तीति नास्तिकाक्षेपमपाकरोति ।

न बाह्यबुद्धिनिवृत्तिरपि दृक्चगुल्लालतौषधिवनस्पतिदृग्धीरधादीनामपि भोक्तृभोगायतनत्वं पूर्ववत् ॥१२१॥

न बाह्यज्ञानं यत्रास्ति तदेव शरीरमिति नियमः किन्तु
 वृक्षादीनामन्तःसंज्ञानामपि भोक्तृभोगायतनत्वं शरीरत्वं
 मन्तव्यम् । यतः पूर्ववत् पूर्वोक्तो यो भोक्ताधिष्ठानं विना
 मनुष्यादिशरीरस्य पूतिभावस्तद्वदेव वृक्षादिशरीरेष्वपि
 शुष्कतादिकमित्यर्थः । तथा च श्रुतिः । अस्य यदेकां
 शाखां जीवो जहात्यथ सा शुष्यतीत्यादिरिति । न बाह्य-
 बुद्धिनियम इत्यंशस्य पृथक्सूत्रत्वेऽपि सूत्रद्वयमेकीकृत्येत्य-
 मेव व्याख्येयम् । सूत्रभेदस्तु दैर्घ्यभयादिति बोध्यम् ॥१२१॥

सूत्रेच्च ॥ १२२ ॥

शरीरजैः कर्मदोषैर्याति स्थावरतां नरः ।
 वाचिकैः पक्षिष्टगतां मानसैरन्यजातिताम् ॥

इत्यादिसूत्रेतरपि वृक्षादिषु भोक्तृभोगायतनत्वमित्यर्थः
 ॥१२२॥ ननु वृक्षादिष्वप्येवं चेतनत्वेन धर्माधर्मोत्पत्तिप्र-
 सङ्गस्तत्राह ।

न देहमात्रतः कर्माधिकारित्वं वैशिष्ट्यश्रुतेः ॥१२३॥

न देहमात्रेण धर्माधर्मोत्पत्तियोग्यत्वं जीवस्य । कुतः ।
 वैशिष्ट्यश्रुतेः । ब्राह्मणादिदेहविशिष्टत्वेनैवाधिकारश्रवणा-
 दित्यर्थः ॥१२३॥ देहभेदेनैव कर्माधिकारं दर्शयन् देह-
 त्वैविध्यमाह ।

त्रिधा तयाणां व्यवस्था कर्मदेहोपभोगदेहोभयदेहाः ॥१२४॥

तथाणासुत्तमाधममध्यमानां सर्वप्राणिनां त्रिप्रकारो
देहविभागः । कर्मदेहभोगदेहोभयदेहा इतीत्यर्थः । तत्र
कर्मदेहः परमर्षीणां भोगदेह इन्द्रादीनामुभयदेहश्च राज-
र्षीणामिति । अत्र प्राधान्येन त्रिधा विभागः । अन्यथा
सर्वस्यैव भोगदेहत्वापत्तेः ॥ १२४ ॥ चतुर्थमपि शरीर-
माह ।

न किञ्चिदप्यनुशयिनः ॥ १२५ ॥

विद्यादनुशयं हेष्यं पञ्चान्तापानुतापयोः ।

इतिवाक्यादनुशयो वैराग्यम् । विरक्तानां शरीरमे-
तत्तयविलक्षणमित्यर्थः । यथा दत्तात्रेयजडभरतादीना-
मिति ॥ १२५ ॥ उक्तस्थेश्वराभावस्य स्थापनाय पराभ्युपगतं
ज्ञानेच्छाकृत्यादिनित्यत्वं प्रतिषेधति ।

न बुद्ध्यादिनित्यत्वमाश्रयविशेषेऽपि वङ्गिवत् ॥ १२६ ॥

बुद्धिरत्राध्यवसायाख्या वृत्तिः । तथा च ज्ञानेच्छा-
कृत्यादीनामाश्रयविशेषे परैरीश्वरोपाधितयाभ्युपगतेऽपि
नित्यत्वं नास्ति । अस्मदादिवुद्धिदृष्टान्तेन सर्वेषामेव बुद्धी-
च्छादीनामनित्यत्वानुमानात् । यथा लौकिकवङ्गिदृष्टा-
न्तेनावरणतेजसोऽप्यनित्यत्वानुमानमित्यर्थः ॥ १२६ ॥ आस्तां
तावज्ज्ञानेच्छादेर्नित्यत्वं तदाश्रय ईश्वरोपाधिरेवासिद्ध
ईश्वरस्यासिद्धेरित्यत आह ।

आश्रयासिद्धेश्च ॥१२७॥

सुगमम् ॥१२७॥ नन्वेवं ब्रह्माण्डादिसर्जनसमर्थं सर्व-
ज्ञत्वादिकं कथं जन्यं सम्भाव्येतापि लोके तपश्चादिभिरेव-
मैश्वर्यादर्शनादिति तत्राह ।

योगसिद्धयोऽप्यौषधादिसिद्धिवन्नापलपनीयाः ॥१२८॥

औषधादिसिद्धिदृष्टान्तेन योगजा अप्यणिमादिसिद्धयः
सृष्ट्याद्युपयोगिन्यः सिद्धान्तीत्यर्थः ॥१२८॥ पुरुषसिद्धिप्रति-
कूलतया भूतचैतन्यवादिनं प्रत्याचष्टे ।

न भूतचैतन्यं प्रत्येकादृष्टेः सांहत्येऽपि च सांहत्येऽपि
च ॥ १२९ ॥

संहतभावावस्थायामपि पञ्चभूतेषु चैतन्यं नास्ति विभा-
गकाले प्रत्येकं चैतन्यादृष्टेरित्यर्थः । तृतीयाध्याये चेदं
स्वसिद्धान्तविधयोक्तम् । अत्र च परमतनिराकरणायेति
न पौनरुक्त्यं दोषायेति । वीष्णाध्यायसमाप्तौ ॥१२९॥

स्वसिद्धान्तविरुद्धार्थभाषिणो ये कुवादिनः ।

पञ्चमे तान् निराकृत्य स्वसिद्धान्तो दृढीकृतः ॥

इति विज्ञानभिक्षुनिर्मिते कापिलसाङ्ख्यप्रवचनस्य भाष्ये
परपक्षनिर्जयाध्यायः पञ्चमः ।

षष्ठोऽध्यायः ।

अध्यायचतुष्केण समस्तशास्त्रार्थं प्रतिज्ञाय पञ्चमाध्याये
परपक्षनिराकरणेन प्रसाध्येदानीं तमेव सारभूतशास्त्रार्थं
षष्ठाध्यायेन सङ्कलयन्नुपसंहरति । उक्तार्थानां हि पुनस्त-
न्नाख्ये विस्तरे कृते शिष्याणामसन्दिग्धाविपर्यस्तो दृढतरो
बोध उत्पद्यत इत्यतः स्थूणानिखननन्यायादनुक्तमुक्त्याद्य-
पन्यासाच्च नात्र पौनरुक्त्यं दोषाय ।

अस्यात्मा नास्तित्वसाधनाभावात् ॥ १ ॥

जानामीत्येवं प्रतीयमानतया पुरुषः सामान्यतः सिद्ध
एवास्ति बाधकप्रमाणाभावात् । अतस्त्वद्विवेकमात्रं कर्त-
व्यमित्यर्थः ॥ १ ॥ तत्र विवेके प्रमाणद्वयमाह सूत्राभ्याम् ।

देहादिव्यतिरिक्तोऽसौ वैचित्यात् ॥ २ ॥

असावात्मा द्रष्टा देहादिप्रकृत्यन्तेभ्योऽत्यन्तं भिन्नो
वैचित्यात् । परिणामित्वापरिणामित्वादिवैधर्म्यादित्यर्थः ।
प्रकृत्यादयस्तावत् प्रत्यक्षानुमानागमैः परिणामितयैव
सिद्धाः पुरुषस्यापरिणामित्वं तु सदा ज्ञातविषयत्वादनु-
मीयते । तथाहि यथा चक्षुषो रूपमेव विषयो न सन्नि-
कर्षसास्योऽपि रसादिरेवं पुरुषस्य स्वबुद्धिवृत्तिरेव विषयो

न तु सन्निकर्षसाम्येऽप्यन्यद्वस्त्विति फलवलात् क्लृप्तम् ।
 बुद्धिदृष्ट्यारूढतयैव त्वन्यङ्गोऽयं भवति पुरुषस्य न स्वतः ।
 सर्वदा सर्वभानापत्तेः । ताश्च बुद्धिदृष्टयो नाज्ञातास्ति-
 ष्ठन्ति ज्ञानेच्छासुखादीनामज्ञातसत्तास्वीकारे तेष्वपि
 घटादाविव संशयादिप्रसङ्गादहं अहं जानामि न वा सुखी
 न वेत्यादिरूपेण । अतस्तेषां सदा ज्ञातत्वात् तद्द्रष्टा
 चेतनोऽपरिणामीत्यायातम् । चेतनस्य परिणामित्वे कदा-
 चिदान्वयपरिणामेन सत्या अपि बुद्धिदृष्टेरेदर्शनेन संशया-
 द्यापत्तेरिति । एवं पारार्थ्यापारार्थ्यादिकमपि पूर्वोक्तं
 वैधर्म्यजातं बोध्यम् ॥ २ ॥

षष्ठीव्यपदेशादपि ॥ ३ ॥

ममेदं शरीरं ममेयं बुद्धिरित्यादेर्विदुषां षष्ठीव्यपदे-
 शादपि देहादिभ्य आत्मा भिन्नः । अत्यन्ताभेदे षष्ठ्यनुप-
 पत्तेरित्यर्थः । तदुक्तं विष्णुपुराणे ।

त्वं किमेतच्छिरः किन्तु शिरस्तव तथोदरम् ।

किमु पादादिकं त्वं वै तवैतद्धि महीपते ॥

समस्तावयवेभ्यस्त्वं पृथग्भूय व्यवस्थितः ।

कोऽहमित्यत्र निपुणो भूत्वा चिन्तय पार्थिव ॥

इति । न च स्थूलोऽहमित्यादिरपि विद्वज्जपदेशोऽस्तीति
 वाच्यम् । श्रुत्या बाधिततया ममात्मा भद्रसेन इतिवद्-

गौणत्वेनैव तदुपपत्तेरिति ॥ ३ ॥ ननु पुरुषस्य चैतन्यं
राज्ञोः शिरः शिलापुत्रस्य शरीरमित्यादिव्यपदेशवदयमपि
भवतु तत्राह ।

न शिलापुत्रवद्भूमिग्राहकमानवाधात् ॥ ४ ॥

शिलापुत्रस्य शरीरमित्यादिवदयं पृथग्व्यपदेशो न
भवति शिलापुत्रादिस्थले धर्मिग्राहकप्रमाणेन वाधाद्विक-
ल्पमात्रम् । मम शरीरमितिव्यपदेशे तु प्रमाणबाधो नास्ति
देहात्मताया एव बाधादित्यर्थः । यस्तु शास्त्रेषु ममकार-
प्रतिषेधः स स्वात्मस्थानित्यतया वाचारम्भणमात्रत्वेनास-
त्यतापर एवेति भावः । पुरुषस्य चैतन्यमित्यत्राप्यस्ति
धर्मिग्राहकमानवाधः । अनवस्थाभयेन लाघवाच्च देहा-
दिव्यतिरिक्ततयात्मसिद्धौ चैतन्यस्वरूपतावगाहनादिति ॥
४ ॥ देहादिव्यतिरिक्ततया पुरुषमवधार्य तन्मुक्तिमवधा-
रयति ।

अत्यन्तदुःखनिवृत्त्या कृतकृत्यता ॥ ५ ॥

सुगमम् ॥ ५ ॥ ननु दुःखनिवृत्त्या सुखस्यापि निवर्त्तनात्
तुल्यावयवत्वेन न सा पुरुषार्थ इति तत्राह ।

यथा दुःखात् क्लेशः पुरुषस्य न तथा सुखादभिलाषः ॥ ६ ॥

विषयविधया हेतुतायां पञ्चस्यौ क्लेशश्चात्र द्वेपः । यथा
दुःखे द्वेपो बलवत्तरो नैवं सुखेऽभिलाषो बलवत्तरोऽपि तु

तदपेक्षया दुर्बल इत्यर्थः । तथा च सुखाभिलाषं बाधित्वापि दुःखद्वेषो दुःखनिवृत्तावेवेच्छां जनयतीति न तुल्यायव्ययत्वमिति । तदुक्तम् ।

अभ्यर्थनाभङ्गभयेन साधुर्माध्यस्थ्यमिष्टेऽप्यवलम्बतेऽर्थे ।

इति । या तु नरकादिदुःखदर्शनेऽपि क्षुद्रसुखप्रवृत्तिः सा रागादिदोषवशादेवेति ॥ ६ ॥ सुखापेक्षया दुःखस्य वज्रलत्वादपि दुःखनिवृत्तिरेव पुरुषार्थ इत्याह ।

कुत्रापि कोऽपि सुखीति ॥ ७ ॥

अनन्तदण्डपद्मपक्षिमनुष्यादिमध्ये स्वल्पो मनुष्यदेवादिरेव सुखी भवतीत्यर्थः । इति हेतौ ॥ ७ ॥ तदपि कादाचित्कं काचित्कसुखं मधुविषसम्पृक्तान्नवद्विचारकाणां हेयमेवेत्याह ।

तदपि दुःखशबलमिति दुःखपक्षे निःक्षिपन्ते विवेचकाः ॥ ८ ॥

तदपि पूर्वसूत्रोक्तं सुखमपि दुःखमिश्रितमित्यतो दुःखकोटौ सुखदुःखविवेचका निःक्षिपन्त इत्यर्थः । तदुक्तं योगसूत्रेण ।

परिणामतापसंस्कारदुःखैर्गुण-

वृत्तिविरोधान् सर्वमेव दुःखं विवेकिन ।

इति । विष्णुपुराणेऽपि ।

यद्यत् प्रीतिकरं पञ्चां वस्तु मैत्रेय जायते ।

तदेव दुःखदृक्स्थ वीजत्वमुपगच्छति ॥

इति ॥८॥ केवला दुःखनिवृत्तिर्न पुरुषार्थः किन्तु सुखो-
 परक्तेति मतमपाकरोति ।

सुखलाभाभावादपुरुषार्थत्वमिति चेन्न द्वैविध्यात् ॥९॥

सुखलाभाभावान्मोक्षाख्यदुःखाभावस्यापुरुषार्थत्वमिति
 चेन्न । पुरुषार्थस्य द्वैविध्यात् । द्विप्रकारत्वात् । सुखत्वदुः-
 खाभावत्वाभ्यामित्यर्थः । सुखी स्यां दुःखी न स्यामिति हि
 दृश्यगेव लोकानां प्रार्थना दृश्यत इति ॥९॥ शङ्कते ।

निर्गुणत्वमात्मनोऽसङ्गत्वादिश्रुतेः ॥१०॥

नन्वात्मनो निर्गुणत्वं सुखदुःखमोहाद्यखिलगुणशून्य-
 न्यत्वं नित्यमेव सिद्धम् । असङ्गत्वश्रुतेः । विकारहेतुसंयो-
 गाभावश्रवणात् । तं विना च गुणाख्यविकारासम्भवात् ।
 अतो न दुःखनिवृत्तिरपि पुरुषार्थो घटत इत्यर्थः । ननु
 संयोगं विना स्वयमेव विकारो भवत्विति चेन्न ।

दाहाय नानलो वङ्गेर्नापः क्षेदाय चान्मसः ।

तद्द्रव्यमेव तद्द्रव्यविकाराय न वै यतः ॥

किञ्च स्वयं विकारित्वे मोक्षो नैवोपपद्यते ।

स्वयं मोहविकारेण पुनर्वन्धप्रसङ्गतः ॥

इति । तथा चोक्तं कौर्मै ।

यद्यात्मा मलिनोऽस्वच्छो विकारी स्यात् स्वभावतः ।

न हि तस्य भवेन्मुक्तिर्जन्मान्तरयतैरपि ॥

इति ॥ १० ॥ समाधत्ते ।

परधर्मत्वेऽपि तत्सिद्धिरविवेकात् ॥ ११ ॥

सुखदुःखादिगुणानां चित्तधर्मत्वेऽपि तत्तात्मानि सिद्धिः
प्रतिविस्वरूपेणावस्थितिः । अविवेकान्निमित्तात् । प्रकृति
पुरुषसंयोगद्वारेत्यर्थः । एतच्च प्रथमाध्याये प्रतिपादितम् ।
निमित्तत्वमविवेकस्य न दृष्टहानिरिति तृतीयाध्यायसूत्रे
चेति । तथा च स्फुटिके लौहित्यमिव पुरुषे प्रतिविस्व-
रूपेण दुःखसत्त्वात् तन्निरुक्तिरेव पुरुषार्थः । प्रतिविस्व-
द्वारकदुःखसम्बन्धस्यैव भोगतया प्रतिविस्वरूपेणैव दुःखस्य
हेयत्वादिति ॥ ११ ॥ अविवेकमूलः पुरुषे गुणबन्धोऽविवे-
कस्तु किम्बूलक इत्याकाङ्क्षायामाह ।

अनादिरविवेकोऽन्यथा दोषद्वयप्रसक्तेः ॥ १२ ॥

अमृतीतासंसर्गकमुभयविषयकज्ञानमविवेकः । स च
प्रवाहरूपेणानादिश्चित्तधर्मः प्रलये वासनारूपेण तिष्ठति ।
अन्यथा तस्य सादित्वे दोषद्वयप्रसङ्गात् । सादित्वे हि स्वत
एवोत्पादे सुक्तस्यापि बन्धापत्तिः । कर्मादिजन्यत्वे च कर्मा-
दिकं प्रत्यपि कारणत्वेनाविवेकान्तरान्वेषणोऽनवस्थेत्यर्थः ।
अयं चाविवेको वृत्तिरूपः प्रतिविस्वात्मना पुरुषधर्म इव

भवतीत्यतः पुरुषस्य बन्धप्रयोजक इति प्रागेवोक्तं वक्ष्यते
च ॥१२॥ ननु चेदनादिस्तर्हि नित्यः स्यादिति तत्राह ।

न नित्यः स्यादात्मवदन्यथानुच्छिन्तिः ॥१३॥

आत्मवन्नित्योऽखण्डानादिर्न भवति किन्तु प्रवाहरूपे-
णानादिः । अन्यथानादिभावस्योच्छेदानुपपत्तेरित्यर्थः ॥१३॥
बन्धकारणमुक्त्वा मोक्षकारणमाह ।

प्रतिनियतकारणनाश्वत्वमस्य ध्वान्तवत् ॥१४॥

अस्य बन्धकारणस्याविवेकस्य श्रुक्तिरजतादिस्थले प्रति-
नियतं यन्नाशकारणं विवेकस्तन्नाश्वत्वं तमोवत् । अन्ध-
कारो हि प्रतिनियतेनालोकेनैव नाश्वते नान्यसाधनेने-
त्यर्थः । तदुक्तं विष्णुपुराणे ।

अन्धन्तम द्रवाज्ञानं दीपवच्चेन्द्रियोद्भवम् ।

यथा सूर्यस्तथा ज्ञानं यद्विप्रर्षे विवेकजम् ॥

इति ॥१४॥ विवेकेनैवाविवेको नाश्वत इति प्रतिनिय-
मस्य ग्राहकमप्याह ।

अत्रापि प्रतिनियमोऽन्वयव्यतिरेकात् ॥१५॥

ध्वान्तालोकयोरिव प्रकृतेऽपि प्रतिनियमः श्रुक्तिरज-
तादिष्वन्वयव्यतिरेकाभ्यामेव ग्राह्य इत्यर्थः । अथैवं व्या-
ख्येयम् । ननु विवेकस्यापि किं प्रतिनियतं कारणं तत्राह ।

अत्रापि विवेकेऽपि कारणनियमोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामेव
 सिद्धः । अवगमनननिदिध्यासनरूपमेव कारणं न तु
 कर्मादीति । कर्मादिकं तु बहिरङ्गमेवेत्यर्थः ॥१५॥ वन्धस्य
 स्वाभाविकत्वादिकं न सम्भवतीति प्रथमपादोक्तं स्मार-
 यति ।

प्रकारान्तरासम्भवादविवेक एव बन्धः ॥१६॥

बन्धोऽत्र दुःखयोगाख्यबन्धकारणम् । शेषं सुगमम् ॥
 १६॥ ननु मुक्तेरपि कार्यतया विनाशापत्त्या पुनर्वन्धः
 स्यादिति तत्राह ।

न मुक्तस्य पुनर्वन्धयोगोऽप्यनादृत्तिश्रुतेः ॥१७॥

भावकार्यस्यैव विनाशितया मोक्षस्य नाशो नास्ति न
 स पुनरावर्त्तत इति श्रुतेरित्यर्थः । अपिशब्दः पूर्वसूत्रो-
 क्तार्थसमुच्चये ॥१७॥

अपुरुषार्थत्वमन्यथा ॥१८॥

अन्यथा मुक्तस्यापि पुनर्वन्धे प्रलयवदेव मोक्षस्यापुरु-
 षार्थत्वं परमपुरुषार्थत्वाभावो वा स्यादित्यर्थः ॥१८॥ अपु-
 रुषार्थत्वे हेतुमाह ।

अविशेषापत्तिरुभयोः ॥१९॥

भाविवन्धत्वसास्ये नोभयोर्मुक्तवच्चयोर्विशेषो न स्यात् ।

ततश्चापुरुषार्थत्वमित्यर्थः ॥ १९ ॥ नन्वेवं बद्धमुक्तयोर्विशेषा-
भ्युपगमे नित्यमुक्तत्वं कथमुच्यते तत्राह ।

मुक्तिरन्तरायध्वस्तेन परः ॥ २० ॥

वक्ष्यमाणान्तरायस्य ध्वंसादतिरिक्तः पदार्थो न मुक्ति-
रित्यर्थः । यथाहि स्वभावशुक्तस्य स्फटिकस्य जपोपाधिनि-
मित्तं रक्तत्वं शौक्लावरकरूपं विघ्नमात्रं न तु जवोपधानेन
शौक्लां नश्यति जवापाये चोत्पद्यते । तथैव स्वभावनिरुद्धः-
स्वस्यात्मनो बुद्धुपाधिकं दुःखप्रतिविम्बं तदावरकरूपं विघ्न-
मात्रं न तु बुद्धुपधानेन दुःखं जायते तदपाये च नश्य-
तीति । अतो नित्यमुक्त आत्मा बन्धमोक्षौ तु व्यावहारि-
कावित्यविरोध इति ॥ २० ॥ नन्वेवं बन्धमोक्षयोर्मिथ्यात्वे
मोक्षस्य पुरुषार्थताप्रतिपादकश्रुत्यादिविरोध इत्याह ।

तत्राप्यविरोधः ॥ २१ ॥

तत्राप्यन्तरायध्वंसस्य मोक्षत्वेऽपि पुरुषार्थत्वाविरोध
इत्यर्थः । दुःखयोगवियोगावेव हि पुरुषे कल्पितौ न तु
दुःखभोगोऽपि । भोगश्च प्रतिविम्बरूपेण दुःखसम्बन्ध इत्यत
प्रतिविम्बरूपेण दुःखनिवृत्तिर्यथार्थैव पुरुषार्थः । स एवा-
न्तरायध्वंसः । तादृशश्च मोक्षो यथार्थ एवेति भावः ॥ २१ ॥
नन्वन्तरायध्वंसमात्रं चेन्मुक्तिस्तर्हि अवशमात्रेणैव तत्त्व-
हिः स्यात् । अज्ञानप्रतिबद्धकण्टकामीकरसिद्धिवदिति
तत्राह ।

अधिकारित्वैविधान्न नियमः ॥ २१ ॥

उत्तममध्यमाधमास्त्रिविधा ज्ञानाधिकारिणः । तेन
अवणमात्रानन्तरमेव मानससाक्षात्कारः सर्वेषामिति न
नियम इत्यर्थः । अतो मन्दाधिकारदोषाद्विरोचनादीनां
अवणमात्राच्चित्तविलायनक्षमं मानसज्ञानं नोत्पन्नम् ।
न तु अवणस्य ज्ञानजननासामर्थ्यादिति ॥ २२ ॥ न केवलं
अवणमात्रं ज्ञाने दृष्टकारणमन्यदपीत्याह ।

दाढ्यार्थमुत्तरेषाम् ॥ २३ ॥

अवणादुत्तरेषां मनननिदिध्यासनादीनामन्तरायध्वंस-
स्यात्यन्तिकत्वरूपदाढ्यार्थं नियम इत्यनुषज्यते ॥ २३ ॥

उत्तराण्येव साधनान्याह ।

स्थिरसुखमासनमिति न नियमः ॥ २४ ॥

आसने पद्मासनादिनियमो नास्ति । यतः स्थिरं
सुखं च यत् तदेवासनमित्यर्थः ॥ २४ ॥ मुख्यं साधन-
माह ।

ध्यानं निर्विषयं मनः ॥ २५ ॥

वृत्तिशून्यं यदन्तःकरणं भवति तदेव ध्यानं योगश्चित्त-
वृत्तिनिरोधरूपः इत्यर्थः । एतत्साधनत्वेन ध्यानस्य वक्ष्य-
माणत्वादिति ॥ २५ ॥ ननु योगायोगयोः पुरुषस्यैक-
रूप्यात् किं योगेनेत्याशङ्का समाधत्ते ।

उभयथाप्यविशेषज्ञे नैवमुपरागनिरोधाद्विशेषः ॥ २६ ॥

उपरागनिरोधाद्वृत्तिप्रतिविस्वापगमाद्योगावस्थायाम-
योगावस्थातो विशेषः पुरुषस्येति सिद्धान्तदलार्थः । शेषं
व्याख्यातप्रायम् ॥ २६ ॥ ननु निःसङ्गे कथमुपरागस्तत्राह ।

निःसङ्गेऽप्युपरागोऽविवेकात् ॥ २७ ॥

निःसङ्गे यद्यपि पारमार्थिक उपरागो नास्ति तथा-
प्युपराग इव भवतीति ह्यत्वा प्रतिविस्व एवोपराग इति
व्यवह्रियते उपरागविवेकिभिरित्यर्थः ॥ २७ ॥ एतदेव
विवृणोति ।

जवास्फटिकयोरिव नोपरागः किन्त्वभिमानः ॥ २८ ॥

यथा जवास्फटिकयोर्नोपरागः किन्तु जवाप्रतिविस्व-
वशादुपरागाभिमानमात्रं रक्तः स्फटिक इति तथैव बुद्धि-
पुरुषयोर्नोपरागः । किन्तु बुद्धिप्रतिविस्ववशादुपरागा-
भिमानोऽविवेकवशादित्यर्थः । अत उपरागतुल्यतया
वृत्तिप्रतिविस्व एव पुरुषोपराग इति सूत्रद्वयपर्यवसितो-
ऽर्थः । स एव च दुःखात्मकवृत्तेरुपरागो दुःखनिवृत्त्या-
ख्यमोक्षस्यान्तरायस्तस्य च ध्वंसश्चित्तलयात् सोऽपि च
चित्तवृत्तिनिरोधाख्येनासम्प्रज्ञातयोगेनेत्यतो योगादेवा-
न्तरायध्वंसो भवतीति योगशास्त्रस्यापि सिद्धान्तः ॥ २८ ॥

ध्यानं निर्विषयं मन इति योग उक्तस्तस्य साधनान्याच-
 क्षाण एव यथोक्तोपरागस्य निरोधोपायमाह ।

ध्यानधारणाभ्यासवैराग्यादिभिस्तन्निरोधः ॥ २६ ॥

समाधिद्वारा ध्यानं योगस्य कारणं ध्यानस्य च कारणं
 धारणा तस्याश्च कारणसभ्यासश्चित्तस्थैर्यसाधनानुष्ठान-
 सभ्यासस्यापि कारणं विषयवैराग्यं तस्यापि दोषदर्शनयम-
 नियमादिकमिति पातञ्जलोक्तप्रक्रियया तन्निरोध उपराग-
 निरोधो भवति चित्तवृत्तिनिरोधाख्ययोगद्वारेत्यर्थः ॥ २६ ॥
 चित्तनिष्ठध्यानादिना पुरुषस्योपरागनिरोधे पूर्वाचार्यसिद्धं
 द्वारं दर्शयति ।

लयविक्षेपयोर्व्यावृत्त्येत्याचार्याः ॥ ३० ॥

ध्यानादिना चित्तस्य निद्रावृत्तेः प्रमाणादिवृत्तेश्च
 निवृत्त्या पुरुषस्यापि व्युपरागनिरोधो भवति । विस्व-
 निरोधे प्रतिविस्वस्यापि निरोधादिति पूर्वाचार्या आह-
 रित्यर्थः । यथा पतञ्जलिर्योगश्चित्तवृत्तिनिरोधस्तदा द्रष्टुः
 स्वरूपेऽवस्थानं वृत्तिसारूप्यमितरत्नेति सूत्रत्रयेणैतदेवाह ।
 तथा ।

नित्यः सर्वत्रगो ह्यात्मा बुद्धिसन्निधिमन्तया ।

यथा यथा भवेद्बुद्धिरात्मा तद्वदिहेष्यते ॥

इत्यादिस्मृतयोऽप्येतदाह्वरिति । तदेवमसम्प्रज्ञातयो-

गादेव मोक्षान्तरायध्वंस इति प्रघट्टकार्यः ॥३०॥ ध्यानादौ
गुहादिस्थाननियमो नास्तीत्याह ।

न स्थाननियमश्चित्तप्रसादात् ॥ ३१ ॥

चित्तप्रसादादेव ध्यानादिकम् । अतस्तत्र न गुहादि-
स्थाननियम इत्यर्थः । शास्त्रे त्वौत्सर्गिकाभिप्रायेणैवा-
रण्यगिरिगुहादिस्थानं योगस्योद्दिष्टमिति । अत एव
ब्रह्मसूत्रमपि । यत्रैकाग्रता तत्राविशेषादिति ॥ ३१ ॥
समाप्तो मोक्षविचार इदानीं पुरुषापरिणामित्वाय जग-
त्कारणं विचारयति ।

प्रकृतेराद्योपादानतान्धेषां कार्यत्वश्रुतेः ॥ ३२ ॥

महदादीनां कार्यत्वश्रवणात् तेषां मूलकारणतया
प्रकृतिः सिद्धतीत्यर्थः ॥३२॥ पुरुष एवोपादानं भवतु तत्राह

नित्यत्वेऽपि नात्मनो योगत्वाभावात् ॥ ३३ ॥

गुणवत्त्वं सङ्गित्वं चोपादानयोग्यता तयोरभावात् पुरु-
षस्य नित्यत्वेऽपि नोपादानत्वमित्यर्थः ॥ ३३ ॥ ननु बह्वीः
प्रजाः पुरुषात् सम्प्रसूता इत्यादिश्रुतेः पुरुषस्य कारण-
त्वावगमाद्विवर्त्तादिवादा आश्रयणीया इत्याशङ्काह ।

श्रुतिविरोधान्न कुतर्कापसदस्यात्मलाभः ॥ ३४ ॥

पुरुषकारणतायां ये ये पक्षाः सम्भावितास्ते सर्वे

श्रुतिविरुद्धा इत्यतस्तदभ्युपगन्तृणां कुतार्किकाद्यधमाना-
मात्मस्वरूपज्ञानं न भवतीत्यर्थः । एतेनात्मनि सुखदुःखा-
दिगुणोपादानत्ववादिनोऽपि कुतार्किका एव तेषामप्यात्म-
यथार्थज्ञानं नास्तीत्यवगन्तव्यम् । आत्मकारणताश्रुत-
यश्च शक्तिशक्तिमदभेदेनोपासनार्था एव । अजामेकामि-
त्यादिश्रुतिभिः प्रधानकारणतासिद्धेः । यदि चाकाशस्या-
भ्याद्यधिष्ठानकारणतावदात्मनः कारणत्वमुच्यते तदा तन्न
निराकुर्मः परिणामस्यैव प्रतिषेधादिति ॥ ३४ ॥ स्यावर-
जङ्गमादिषु पृथिव्यादीनामेव कारणत्वदर्शनात् कथं
प्रकृतेः सर्वोपादानत्वं तत्राह ।

पारम्पर्येऽपि प्रधानानुवृत्तिरणुवत् ॥ ३५ ॥

स्यावरादिषु परम्परया कारणत्वेऽपि तेषु प्रधानस्यानु-
मानादुपादानत्वमक्षतम् । यथाङ्कुरादिद्वारकत्वेऽपि स्याव-
रादिषु पार्थिवाद्यणूनामनुगमादुपादानत्वमित्यर्थः ॥ ३५ ॥
वनन्यायेन प्रकृतेर्व्यापकत्वे प्रमाणमाह ।

सर्वत्र कार्यदर्शनाद्विभुत्वम् ॥ ३६ ॥

अव्यवस्थया सर्वत्र विकारदर्शनात् प्रधानस्य विभुत्वम् ।
यथाणोर्घटादिव्यापित्वमित्यर्थः । एतच्च प्रागेव व्याख्या-
तम् ॥ ३६ ॥ ननु परिच्छिन्नत्वेऽपि यत्र कार्यमुत्पद्यते तत्र
गच्छतीति वक्तव्यं तत्राह ।

गतियोगेऽप्याद्यकारणताहानिरणुवत् ॥ ३७ ॥

गतिस्वीकारेऽपि परिच्छिन्नतया मूलकारणत्वाभावः
 पार्थिवाद्यणुदृष्टान्तेनेत्यर्थः । अथवेत्यं व्याख्येयम् । ननु
 त्रिगुणात्मकप्रधानस्यान्योऽन्यसंयोगार्थं श्रुतिस्मृतिषु क्रिया
 दोभाख्या श्रूयते क्रियावत्त्वाच्च तन्वादिदृष्टान्तेन मूलकार-
 णत्वाभाव इत्याशङ्क्य परिहरति । गतियोगेऽप्याद्यकार-
 णताहानिरणुवत् । गतिः क्रिया तत्त्वत्वेऽपि मूलकारण-
 ताया अहानिर्यथा वैशेषिकमते पार्थिवाद्यणूनामित्यर्थः ।
 ॥ ३७ ॥ ननु पृथिव्यादीनां नवानामेव द्रव्याणां दर्शनात्
 कथं पृथिवीत्वादिसूत्र्यं प्रधानाख्यं द्रव्यं घटेत । न च
 प्रधानं द्रव्यमेव मास्त्विति वाच्यम् । संयोगविभागपरि-
 णामादिभिर्द्रव्यत्वसिद्धेरिति तत्राह ।

प्रसिद्धाधिक्यं प्रधानस्य न नियमः ॥ ३८ ॥

प्रसिद्धनवद्रव्याधिक्यमेव प्रधानस्यातो नवैव द्रव्याणीति
 न नियम इत्यर्थः । अष्टानामेव कार्यत्वश्रवणं चात्र तर्क
 इति भावः ॥ ३८ ॥ किं सत्त्वादयो गुणा एव प्रकृति-
 रयवा गुणत्रयरूपद्रव्यत्रयाधारभूता प्रकृतिरिति संशयेऽव-
 धारयति ।

सत्त्वादीनामतद्धर्मत्वं तद्रूपत्वात् ॥ ३९ ॥

सत्त्वादिगुणानां प्रकृतिधर्मत्वं नास्ति प्रकृतिस्वरूपत्वा-

दित्यर्थः । यद्यपि श्रुतिस्मृतिषूभयमेव श्रूयते तथापि तर्कतः स्वरूपत्वमेवावधार्यते न तु धर्मत्वम् । तथाहि सत्त्वादित्यं किं प्रकृतेः कार्यरूपो धर्मोऽथवाकाशस्य वायुवत् संयोगमात्रेण नित्य एव धर्मः स्यात् । आद्ये एकस्या एव प्रकृतेर्द्रव्यान्तरसङ्गं विना विचित्रगुणत्वयोत्पत्त्यसम्भवः । दृष्टविरुद्धकल्पनानौचित्यं च । अन्ये नित्येभ्य एव सत्त्वादिभ्योऽन्योऽन्यसङ्गेन विचित्रसकलकार्योपपत्तौ तदतिरिक्तप्रकृतिकल्पनावैयर्थ्यमिति सत्त्वादीनां प्रकृतिकार्यत्वादिवचनानि चांशतः प्रकाशादिकार्योपहिततयाभिव्यक्त्यादिकमेव बोधयन्ति । यथा दृष्टिवीतो द्वीपोत्पत्तिरिति ॥३६॥ प्रधानप्रवृत्तेः प्रयोजनमवधारयति निष्प्रयोजनप्रवृत्त्यभ्युपगमे मोक्षानुपपत्तेरिति ।

अनुपभोगेऽपि पुमर्थं सृष्टिः प्रधानस्योद्भूतकुक्षुमवहनवत् ॥ ४० ॥

तृतीयाध्यायस्य प्रधानसृष्टिः परार्थेत्यादिस्त्वत्वे व्याख्यातमिदम् ॥ ४० ॥ विचित्रसृष्टौ निमित्तकारणमाह ।

कर्मवैचित्यात् सृष्टिवैचित्यम् ॥ ४१ ॥

कर्म धर्माधर्मौ सुगममन्यत् ॥ ४१ ॥ ननु भवतु प्रधानात् सृष्टिः प्रलयस्तु कस्मात् । न ह्येकस्मात् कारणाद्विरुद्धकार्यद्वयं घटते तत्राह ।

सास्यवैषम्याभ्यां कार्यद्वयम् ॥ ४२ ॥

सत्त्वादिगुणतयं प्रधानं तेषां च वैषम्यं न्यूनातिरिक्त-
 भावेन संहननं तदभावः सास्यं ताभ्यां हेतुभ्यामेकस्मादेव
 दृष्टिप्रत्ययरूपं विरुद्धकार्यद्वयं भवतीत्यर्थः । स्थितिस्तु
 दृष्टिमध्ये प्रविष्टेत्याशयेन तत्कारणत्वं प्रधानस्य न दृश्यन्वि-
 चारितम् ॥ ४२ ॥ ननु प्रधानस्य दृष्टिस्वाभाव्याज्ज्ञानोत्तर-
 मपि संसारः स्यात् तत्राह ।

विमुक्तबोधान्न दृष्टिः प्रधानस्य लोकवत् ॥ ४३ ॥

विमुक्ततया पुरुषसाक्षात्काराद्देतोः प्रधानस्य तत्पुरु-
 षार्थं पुनः दृष्टिर्न भवति । कृतार्थत्वात् । लोकवत् ।
 यथा लोका अमात्यादयो राज्ञोऽर्थं सम्पाद्य कृतार्था सन्तो
 न पुनः राजार्थं प्रवर्तन्ते तथैव प्रधानमित्यर्थः । विमु-
 क्तमोक्षार्थं हि प्रधानप्रवृत्तिरित्युक्तम् । स च ज्ञानान्नि-
 प्यन्न इति भावः ॥ ४३ ॥ ननु प्रधानस्य दृष्ट्युपरमो
 नास्ति । अज्ञानां संसारदर्शनात् । तथा च प्रधानदृष्ट्या-
 मुक्तस्यापि पुनर्वन्ध स्यात् तत्राह ।

नान्योपसर्पणोऽपि मुक्तोपभोगो निमित्ताभावात् ॥ ४४ ॥

कार्यकारणसङ्घातादिदृष्ट्यान्यान् प्रति प्रधानस्योप-
 सर्पणोऽपि न मुक्तस्योपभोगो भवति । निमित्ताभावात् ।
 • उपभोगे निमित्तानां स्वोपाधिसंयोगविशेषतत्कारणाविवे-

कादीनामभावादित्यर्थः । इदमेव हि सुक्तं प्रति प्रधान-
सृष्टुपरमो यत् तद्भोगहेतोः स्वोपाधिपरिणामविशेषस्य
जन्माख्यस्यानुत्पादनमिति ॥ ४४ ॥ नन्विदं व्यवस्था तदा
घटेत यदि पुरुषवज्जत्वं स्यात् तदेव त्वात्माद्वैतश्रुतिवाधि-
तमित्याशङ्क्याह ।

पुरुषवज्जत्वं व्यवस्थातः ॥ ४५ ॥

ये तद्विदुरव्युत्पादो भवन्त्यथेतरे दुःखमेवापियन्तीत्या-
दिश्रुत्यक्तः बन्धमोक्षव्यवस्था एव पुरुषवज्जत्वं सिद्धतीत्यर्थः
॥ ४५ ॥ ननूपाधिभेदाद्वन्धमोक्षव्यवस्था स्यात् तत्राह ।

उपाधिचेत् तत्सिद्धौ पुनर्द्वैतम् ॥ ४६ ॥

उपाधिचेत् स्वीक्रियते तर्ह्युपाधिसिद्धौ पुनरद्वैत-
भङ्ग इत्यर्थः वस्तुतस्तूपाधिभेदेऽपि व्यवस्था न सम्भवतीति
प्रथमाध्याय एव प्रपञ्चितम् ॥ ४६ ॥ ननूपाधयोऽप्याविद्यका
द्वैति न तैरद्वैतभङ्ग इत्याशङ्क्यामाह ।

हाभ्यामपि प्रमाणविरोधः ॥ ४७ ॥

पुरुषोऽविद्येति हाभ्यामप्यङ्गीकृताभ्यामद्वैतप्रमाणस्य
श्रुतेर्विरोधस्तदवस्थ एवेत्यर्थः ॥ ४७ ॥ अपरमपि दूषण-
द्वयमाह ।

हाभ्यामप्यविरोधान्न पूर्वमुत्तरं च साधकाभावात् ॥ ४८ ॥

हाभ्यामप्यङ्गीकृताभ्यां हेतुभ्यां पूर्वं पूर्वपक्षो भवतां

न घटते । अस्माभिरपि प्रकृतिः पुरुषश्चेति द्वयोरेवाङ्गी-
 कारात् । विकारस्यानित्यतया वाचारम्भणमात्रताया
 अस्माभिरपीष्टत्वात् । ननु पुरुषनानात्वस्वीकारात् प्रकृ-
 तेर्नित्यत्वस्वीकाराच्चाख्येवास्माद्विरोध इत्याशङ्क्य दूषणान्त-
 रमाह । उत्तरं चेत्यादिना । अद्वैतवादिनामुत्तरं सिद्धा-
 न्तश्च न घटते । आत्मसाधकप्रमाणस्याभावात् । तदङ्गी-
 कारे च तेनैवाद्वैतहानिरिति जितं नैराख्यवादिभिरित्यर्थः
 ॥ ४८ ॥ ननु स्वप्रकाशत आत्मा सेत्स्यति तत्राह ।

प्रकाशतस्त्वसिद्धौ कर्मकर्तृविरोधः ॥ ४९ ॥

चैतन्यरूपप्रकाशतश्चैतन्यसिद्धौ कर्मकर्तृविरोध इत्यर्थः ।
 प्रकाश्यप्रकाशसम्बन्धे हि प्रकाशनमालोकादिषु दृष्टं स्वस्य
 साक्षात् स्वस्मिन् सम्बन्धश्च विरुद्ध इति । अस्मन्मते तु
 बुद्धिदृष्ट्याख्यप्रमाणाङ्गीकारात् तद्वारा प्रतिबिम्बरूपस्य
 स्वस्य बिम्बरूपे स्वस्मिन् सम्बन्धो घटते । यथा सूर्ये जल-
 द्वारा प्रतिबिम्बरूपस्वसम्बन्ध इति भावः । आत्मनः
 स्वप्रकाशत्वश्रुतिस्त्वनन्योपाधिकप्रकाशादिपरा बोध्या ॥ ४९ ॥
 ननु नास्ति कर्मकर्तृविरोधः स्वनिष्ठप्रकाशधर्मद्वारा स्वस्य
 स्वसम्बन्धसम्भवात् । यथा वैशेषिकाणां स्वनिष्ठज्ञानद्वारा
 स्वस्य स्वयं विषय इति तत्राह ।

जडव्यापृत्तो जडं प्रकाशयति चिद्रूपः ॥ ५० ॥

चेतने प्रकाशरूपधर्मः सूर्यादिष्विव नास्ति किन्तु
चित्स्वरूप एव पदार्थो जडं प्रकाशयति । यतो जडव्याप-
त्तिमात्रेण चिदित्युच्यते न तु जडविलक्षणधर्मवन्तयेत्यर्थः ।
अत एव निर्धर्मतया स एष नेति नेतीत्येव श्रुत्योपदिश्यते
न तु विधिसुखतयेति । तथा च स्मृतिरपि ।

इदं तदिति निर्देष्टुं गुरुणापि न शक्यते ।

इति । जडव्यापत्ताविति पाठेऽपि हेतौ सप्तम्यायमे-
वार्थः । अस्मिंश्च सूत्रे जडमेव प्रकाशयति चिद्रूपो नत्वा-
न्मानमिति नार्थः । तथा सति हि तस्याच्चेयत्वेन साधका-
भावरूपं बाधकं परेषूपन्यासानर्हम् । स्वस्यापि तुल्यन्याय-
त्वादिति ॥ ५० ॥ नन्वेवं प्रमाणाद्यनुरोधेन द्वैतसिद्धावद्वैत-
श्रुतेः का गतिस्तत्राह ।

न श्रुतिविरोधो रागिणां वैराग्याय तत्सिद्धेः ॥ ५१ ॥

अद्वैतश्रुतिविरोधस्तु नास्ति रागिणां पुरुषातिरिक्ते
वैराग्यायैव श्रुतिभिरद्वैतसाधनात् । पुरुषज्ञान इव द्वैता-
भावज्ञाने स्वतन्त्रफलान्तराश्रयणत् । तच्च वैराग्यं सदद्वै-
तेनैवोपपद्यते सत्त्वं च कूटस्थत्वमित्यर्थः । अत एव श्रुति-
रपि सदद्वैतमेव छान्दोग्ये प्रतिपादितवतीति भावः ॥ ५१ ॥
न केवलमुक्तयुक्त्यैवाद्वैतवादिनो हेया अपितु जगदसत्यता-
ग्राहकप्रमाणाभावेनापीत्याह ।

जगत्सत्यत्वमदुष्टकारणजन्यत्वाद्वाधकाभावात् ॥ ५२ ॥

निद्रादिदोषदुष्टान्तःकरणादिजन्यत्वेन स्वाप्नविषयश-
ङ्खपीतिमादीनामसत्यत्वं लोके दृष्टं तच्च सहदादिप्रपञ्चे
नास्ति । तत्कारणस्य प्रकृतेर्हिरण्यगर्भबुद्धेश्चादुष्टत्वात् ।
यथापूर्वमकल्पयदित्यादिश्रवणात् । ननु नेह नानास्ति
किञ्चनेत्यादिश्रुत्या बाधितत्वेना विद्यादिनामा कश्चनाना-
दिर्दोषः कल्पनीयस्तत्राह । बाधकाभावादिति । अयं
भावः । नेह नानास्ति किञ्चनेत्यादिश्रुतयो याः परैः प्रप-
ञ्चबाधकतयाभिप्रेयन्ते ताः प्रकरणानुसारेण विभागादि-
प्रतिषेधिका एव न तु प्रपञ्चात्यन्ततुच्छतापराः । स्वस्यापि
बाधापत्त्या स्वार्थासाधकत्वप्रसङ्गात् । न हि स्वप्रकालीन-
शब्दस्य बाधे तज्ज्ञापितोऽप्यर्थः पुनर्न सन्दिह्यत इति ।
तस्मादात्माविधातकतया श्रुतयो न प्रपञ्चस्यात्यन्तबाधपरा
इति । तत्र नेह नानास्ति किञ्चनेत्यादिश्रुतेर्ब्रह्मविभक्तं
किमपि नास्तीत्यर्थः । सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वं इत्या-
दिष्टृत्येकवाक्यत्वात् । वाचारम्भणं विकारो नामधेयं
वृत्तिकेत्येव सत्यमित्यादिश्रुतेस्तु नित्यतारूपपारमार्थि-
कसत्ताविरहोऽर्थः अन्यथा वृत्तिकादृष्टान्तासिद्धेः न हि
लोके वृत्तिकाविकाराणामत्यन्ततुच्छत्वं सिद्धं येन दृष्टा-
न्तता स्यादिति ।

न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः ।

न मुमुक्षुर्न वै सुक्त इत्येषा परमार्थता ॥

इत्यादिश्रुतेस्वात्मातिरिक्तस्य कुटस्थनित्यतारूपातिप-
 रमार्थसत्ताविरहोऽर्थः । किञ्चात्मनो निरोधाद्यभावोऽर्थः ।
 अन्यथैतादृशज्ञानस्य मोक्षफलकत्वप्रतिपादनविरोधात् । न
 हि मोक्षो मिथ्येति प्रतिपाद्य मोक्षस्य फलत्वमप्रमत्तः प्रति-
 पादयतीति । याश्चात्मैक्यश्रुतयस्तास्तु प्रथमाध्याय एव
 व्याख्याताः । ब्रह्ममीमांसाभाष्ये चैता अन्याश्च श्रुतयोऽस्मा-
 भिर्याख्याता इति दिक् ॥ ५२ ॥ न केवलं वर्तमानदशाया-
 मेव प्रपञ्चः सन्नपितु सदैवेत्याह ।

प्रकारान्तरासम्भवात् सदुत्पत्तिः ॥ ५३ ॥

पूर्वोक्तश्रुतिभिरसदुत्पादासम्भवात् सूक्ष्मरूपेण सदे-
 वोत्पद्यतेऽभिव्यक्तं भवतीत्यर्थः ॥ ५३ ॥ कर्तृत्वभोक्तृत्वयोर्वैय-
 धिकरण्येऽपि व्यवस्थामुपपादयति सूत्राभ्याम् ।

अहङ्कारः कर्ता न पुरुषः ॥ ५४ ॥

अभिमानवृत्तिकमन्तःकरणमहङ्कारः स एव कृति-
 मान् । अभिमानोत्तरमेव प्रायशः प्रवृत्तिदर्शनात् । न तु
 पुरुषोऽपरिणामित्वादित्यर्थः । पूर्वं च धर्मादिकं बुद्धेरिति
 यदुक्तं तदेकस्यैवान्तःकरणस्य वृत्तिमात्रभेदाशयेन ॥ ५४ ॥

चिदवसाना भुक्तिस्तत्कर्मानर्जितत्वात् ॥ ५५ ॥

अहङ्कारस्य कर्तृत्वेऽपि भोगश्चित्येव पर्यवसन्नो भवति ।
 अहङ्कारस्य संहतत्वेन परार्थत्वात् । नन्वेवमन्यनिष्ठकर्म-
 णान्यस्य भोगे पुरुषविशेषनियमो न स्यात् तत्राह ।
 तत्कर्माजितत्वादिति । अहङ्कारेणासञ्चितं तस्याश्चितो
 यत् कर्म तज्जन्यत्वान्नोगस्येत्यर्थः । तथा च योऽहङ्कारो यं
 पुरुषमादायाचेतनेऽहं ममेति वृत्तिं करोति तस्याहङ्कारस्य
 कर्म तस्यात्मन उच्यते । तेनैव च कर्मणा तत्रात्मनि भोगो-
 ऽर्ज्यत इति नातिप्रसङ्ग इत्याशयः ॥ ५५ ॥ ब्रह्मलोकान्तग-
 तिभिर्नास्ति निष्कृतिरिति पूर्वोक्ते कारणं दर्शयति ।

चन्द्रादिलोकेऽप्यावृत्तिर्निमित्तसङ्गावात् ॥ ५६ ॥

निमित्तमविवेककर्मादिकम् । सुगममन्यत् ॥ ५६ ॥ ननु
 तत्तल्लोकवासिजनोपदेशादनावृत्तिः स्यात् तत्राह ।

लोकस्य नोपदेशात् सिद्धिः पूर्ववत् ॥ ५७ ॥

यथा पूर्वस्य मनुष्यलोकस्योपदेशमात्रान्न सिद्धिर्ज्ञान-
 निष्पत्तिरेवं तत्तल्लोकस्यलोकस्योपदेशमात्रात् तद्गतानां
 ज्ञाननिष्पत्तिर्न नियमेन भवतीत्यर्थः ॥ ५७ ॥ नन्वेवं ब्रह्मलो-
 कादनावृत्तिरिति श्रुतेः का गतिस्तत्राह ।

पारम्पर्येण तत्सिद्धौ विमुक्तिश्रुतिः ॥ ५८ ॥

ब्रह्मलोकादिगतानां श्रवणमननादिपरम्परया प्रायशो
 ज्ञानसिद्धौ सत्यां विमुक्तिश्रवणम् । न तु साक्षाद्गतिमा

त्रेणेत्यर्थः । प्रायिकत्वादन्यलोकाद्विशेष इति ॥ ५८ ॥ परि-
पूर्णत्वेऽप्यात्मनो गतिश्रुतिमुपपादयति ।

गतिश्रुतेश्च व्यापकत्वेऽप्युपाधियोगाद्भोगदेशकाललाभो
व्योमवत् ॥ ५० ॥

व्यापकत्वेऽप्यात्मनो गतिश्रवणानुरोधेन भोगदेशस्य
कालवशालाभः सिद्ध्यति । व्योमवदुपाधियोगेनेत्यर्थः ।
यथा ह्याकाशस्य पूर्णत्वेऽपि देशविशेषगतिर्घटाद्युपाधियो-
गाद्यवच्छिद्यते तथैवेति । तथा च श्रुतिः ।

घटसंस्तमाकाशं नीयमाने घटे यथा ।

घटो नीयेत नाकाशं तद्वज्जीवो नभोपमः ॥

इति ॥ ५९ ॥ भोक्तुरधिष्ठानाद्भोगायतननिर्माणमिति
यदुक्तं तत् प्रपञ्चयति सूत्राभ्याम् ।

अनधिष्ठितस्य पूतिभावप्रसङ्गान्न तत्सिद्धिः ॥ ६० ॥

भोक्तनधिष्ठितस्य शुक्रादेः पूतिभावप्रसङ्गान्न पूर्वोक्त-
भोगायतन सिद्धिरित्यर्थः ॥ ६० ॥ नन्वधिष्ठानं विनैवाह-
टद्वारा भोक्तृभ्यो भोगायतननिर्माणं भवतु तत्राह ।

अहटद्वारा चेदसम्बद्धस्य तदसम्भवाज्जलादिवद-
ङ्गुरे ॥ ६१ ॥

शुक्रादौ साक्षादसम्बद्धस्याहटस्य शरीरादिनिर्माणे

भोक्तृद्वारत्वासम्भवाद्बीजासम्बद्धानां जलादीनामङ्करोत्पत्तौ
कर्षकादिद्वारत्ववदित्यर्थः । अतः स्वाश्रयसंयोगसम्बन्धेनै-
वादृष्टसम्बन्धः शुकादिषु वक्तव्यः । तथा च सिद्धमदृष्टवदा-
त्मसंयोगरूपेणाधिष्ठानस्य भोगोपकरणनिर्माणहेतुत्वमिति
भावः ॥ ६१ ॥ वैशेषिकादिनयनेनादृष्टस्य सम्बन्धघटकतया-
त्मनोऽधिष्ठातृत्वं स्थापितं स्वसिद्धान्ते त्वदृष्टादीनामात्मधर्म-
त्वाभावात् तद्वारा भोक्तृहेतुत्वमेव न सम्भवतीत्याह ।

निर्गुणत्वात् तदसम्भवादङ्कारधर्मा ह्येते ॥ ६२ ॥

भोक्तुर्निर्गुणत्वेनादृष्टासम्भवाच्च नादृष्टद्वारकत्वम् । हि
यस्मादेतेऽदृष्टादयोऽङ्कारस्यान्तःकरणसालान्यस्यैव धर्मा
इत्यर्थः । तथा चास्मन्मते द्वारनैरपेक्ष्येण संयोगमात्रेण
साक्षादेव भोक्तुरधिष्ठानं सिद्ध्यतीति भावः ॥ ६२ ॥ ननु
चेत् पुरुषो व्यापकस्तर्हि

वालाग्रशतभागस्य शतधाकल्पितस्य च ।

भागो जीवः स विज्ञेयः स चानन्याय कल्पते ॥

इति श्रुतिप्रतिपादितं जीवपरिच्छिन्नत्वमनुपपन्नम्
तथेश्वरप्रतिषेधात् पुरुषाणां चैकरूप्याज्जीवात्मपरमात्म-
विभागोऽपि शास्त्रीयोऽनुपपन्न इति । तामिमामाशङ्कां
परिहर्तुमाह ।

विशिष्टस्य जीवत्वमवयव्यतिरेकात् ॥ ६३ ॥

जीवबलप्राणधारणयोरिति व्युत्पत्त्या जीवत्वं प्राणित्वं ।
 तच्चाहङ्कारविशिष्टपुरुषस्य धर्मो न तु केवलपुरुषस्य । कुतः ।
 अन्वयव्यतिरेकात् । अहङ्कारवतामेव सामर्थ्यातिशयप्राण-
 धारणयोर्दर्शनात् । तच्छून्यानां च चित्तवृत्तिनिरोधस्यैव
 दर्शनात् । प्रवृत्तिहेतुरागोत्पादकस्याहङ्कारस्याभावादि-
 त्यर्थः । तथा चान्तःकरणोपाधिकं जीवस्य परिच्छिन्नत्वं
 परमात्माख्यात् केवलपुरुषाद्भिन्नत्वं चेति भावः । अनेन
 सूत्रेण विशिष्टस्य भोक्तृत्वं वा त्वमहमत्ययगोचरत्वं वा
 नोक्तम् । साक्षात्काररूपस्य भोगस्याहङ्कारधर्मत्वाभावात् ।
 त्वमहन्मर्मिपुरस्कारेण विवेकानुपपत्तेश्च । किन्तु ।

यदा त्वभेदविज्ञानं जीवात्मपरमात्मनोः ।

भवेत् तदा मुनिश्रेष्ठाः पाशच्छेदो भविष्यति ॥

आत्मानं द्विविधं प्राहुः परापरविभेदतः ।

परस्तु निर्गुणः प्रोक्त अहङ्कारयुतोऽपरः ॥

इत्यादिवाक्यशतोक्तो जीवात्मपरमात्मविभाग एव प्रद-
 र्शितः । तत्र जीवतायामहङ्कार उपलक्षणमेवेति ॥ ६३ ॥
 इदानीं महदहङ्कारयोः कार्यभेदं प्रतिपिपादयिषुरादाव-
 हङ्कारकार्यमाह ।

अहङ्कारकर्तृधीना कार्यसिद्धिर्नैश्वराधीना प्रमाणा-
 भावात् ॥ ६४ ॥

अहङ्काररूपो यः कर्ता तदधीनैव कार्यसिद्धिः सृष्टिसं-
 हारनिष्पत्तिर्भवति । तादृशबलस्याहङ्कारकार्यत्वात् । अन-
 हङ्गतेषु तत्त्वामर्थ्यादर्शनात् । न तु वैशेषिकाद्युक्तानहङ्गत-
 परमेश्वराधीना । अनहङ्गतस्त्वष्टृत्वे नित्येश्वरे च प्रमाणा-
 भावादित्यर्थः । अहं वज्रं स्यां प्रजायेर्येति ह्यहङ्कारपूर्वि-
 कैव सृष्टिः श्रूयते तत्तादृशं शब्दस्यानुकरणमात्रत्वे प्रमाणाभाव-
 इति । अनेन सूत्रेणाहङ्कारोपाधिकं ब्रह्मरूपद्रयोः
 सृष्टिसंहारकर्तृत्वं अतिश्रुतिसिद्धमपि प्रतिपादितम्
 ॥ ६४ ॥ ननु भवत्वहङ्कारोऽन्येषां कर्ताहङ्कारस्य तु कः कर्ता
 तत्राह ।

अदृष्टोद्भूतिवत् समानत्वम् ॥ ६५ ॥

यथा सर्गादिषु प्रकृतिचोभककर्माभिव्यक्तिः कालविशे-
 पमात्राद्भवति तदुद्बोधककर्मान्तरस्य कल्पनेऽनवस्थाप्रस-
 ज्ञात् तथैवाहङ्कारः कालमात्रनिमित्तादेव जायते न तु
 तस्यापि कर्तृन्तरमस्तीति समानत्वमावयोरित्यर्थः ॥ ६५ ॥

महतोऽन्यत् ॥ ६६ ॥

अहङ्कारकार्यात् सृष्ट्यादेर्यदन्यत् पालनादिकं तन्मह-
 त्तत्त्वाद्भवति । विशुद्धसत्त्वतयाभिमानरागाद्यभावेन परा-
 नुग्रहमात्रप्रयोजनकत्वादित्यर्थः । अनेन च सूत्रेण महत्त-
 त्तोपाधिकं विष्णोः पालकत्वमुपपादिम् । महत्तत्त्वोपाधि-

कत्वात् तु विष्णुर्महान् परमेश्वरो ब्रह्मेति च गीयते,
तदुक्तम् ।

यदाङ्गर्वासुदेवाख्यं चित्तं तन्महदात्मकम् ।

इति । अत्र शास्त्रे कारणब्रह्म तु पुरुषसामान्यं
निर्गुणमेवेष्ट्यते । ईश्वरानभ्युपगमात् । तत्र च कारणशब्दः
स्वशक्तिप्रकृत्युपाधिको वा निमित्तकारणतापरो वा पुरुषा-
र्थस्य प्रकृतिप्रवर्तकत्वादिति मन्तव्यम् ॥ ६६ ॥ अविवेक-
निमित्तकः प्रकृतिपुरुषयोर्भोग्यभोक्तृभाव इति प्रागुक्तम् ।
तत्राविवेक एव किन्निमित्तक इत्याकाङ्क्षायामविवेकधारा-
कल्पनेऽनवस्थापत्तिरित्याशङ्कायाः प्रामाणिकत्वेन परि-
हारः सर्ववादिसाधारण इत्याह ।

कर्मनिमित्तः प्रकृतेः स्वस्वामिभावोऽप्यनादिर्वीजाङ्गु-
रवत् ॥ ६७ ॥

येषां साङ्ख्यैकदेशिनां प्रकृतेः पुरुषस्य च स्वस्वामिभावो
भोग्यभोक्तृभावः कर्मनिमित्तकस्तन्मतेऽपि स प्रवाहरूपेणा-
नादिरेव । बीजाङ्गुरवत् प्रामाणिकत्वादित्यर्थः । आक-
स्मिकत्वे मुक्तस्यापि पुनर्भोगापत्तेरिति ॥ ६७ ॥ अविवेक-
निमित्तकत्वमतेऽप्येतदनादित्वं समानमित्याह ।

अविवेकनिमित्तो वा पञ्चशिखः ॥ ६८ ॥

अविवेकनिमित्तो वा स्वस्वामिभाव इति पञ्चशिखः

आह । तन्मतेऽप्यनादिरित्यर्थः । एतदेव स्वमतं प्रागुक्त-
त्वात् । अविवेकश्च प्रलयेऽपि कर्मवदेवास्ति वासनारूपे-
णेति । विवेकप्रागभावोऽविवेक इति मते तु बीजाङ्क रव-
दनादित्वं न घटते । अखण्डप्रागभावस्यैवाखिलभोगहेतु-
त्वादिति ॥ ६८ ॥

लिङ्गशरीरनिमित्तक इति सनन्दनाचार्यः ॥ ६९ ॥

सनन्दनाचार्यस्तु लिङ्ग शरीरनिमित्तकः प्रकृतिपुरुष-
योर्भोग्यभोक्तृभाव इत्याह । लिङ्गशरीरद्वारैव भोगादिति ।
तन्मतेऽप्यनादिः स इत्यर्थः । यद्यपि प्रलये लिङ्गशरीरं
नास्ति तथापि तत्कारणमविवेककर्मादिकं पूर्वसर्गायलिङ्ग-
शरीरजन्यमस्ति तद्वारा बीजाङ्कुरतुल्यत्वं स्वस्वामिभावलि-
ङ्गशरीरयोरित्याशयः ॥ ६९ ॥ शास्त्रवाक्यार्थमुपसंहरति ।

यद्वा तद्वा तदुच्छिन्तिः पुरुषार्थस्तदुच्छिन्तिः पुरु-
षार्थः ॥ ७० ॥

कर्मनिमित्तो वाविवेकादिनिमित्तो वा भवतु प्रकृति-
पुरुषयोर्भोग्यभोक्तृभावः सर्वथाप्यनादितया दुरुच्छेद्यस्य
तस्योच्छेदः परमपुरुषार्थ इत्यर्थः । तदेतदादौ प्रतिज्ञातं
त्रिविधदुःखात्यन्तनिवृत्तिरत्यन्तपुरुषार्थ इति । नन्वत्र
सुखदुःखसाधारणभोगनिवृत्तिः पुरुषार्थ उच्यते तत्र
दुःखमात्रनिवृत्तिरिति कथं तत्रोक्तस्यात्रोपसंहार इति चेन्न ।

शब्दभेदेऽप्यर्थाभेदात् । सुखं हि तावद्दुःखपक्षे निश्चितमिति ।
 सुखभोगोऽपि दुःखभोग एव दुःखभोगोऽपि प्रतिविम्बरूपेण
 पुरुषे दुःखसम्बन्ध एव स्वतो नित्यनिर्दुःखत्वेन च
 प्रथमसूत्रेऽपि प्रतिविम्बरूपेणैव दुःखनिवृत्तिर्विचितेत्येक
 एवार्थ उपक्रमोपसंहारसूत्रयोरिति । वज्रलांशस्य द्विरा-
 वृत्तिः शास्त्रसमाख्यार्था ॥ ७० ॥

शास्त्रमुख्यार्थविस्तारस्तन्त्राख्येऽनुक्तपूरणैः ।

षष्ठाध्याये कृतः पञ्चाद्व्याख्यार्थोपसंहृतः ॥

तदिदं साङ्ख्यशास्त्रं कपिलम् भगवानुत्य विष्णु-
 रखिललोकहिताय प्रकाशितवान् यत् तत्र वेदान्तिभुवः
 कश्चिदाह । साङ्ख्यप्रणेता कपिलो न विष्णुः । किन्त्वग्न्य-
 वतारः कपिलान्तरम् ।

अग्निः स कपिलो नाम साङ्ख्यशास्त्रप्रवर्त्तकः ।

इति स्मृतेरिति । तल्लोकव्यामोहनमात्रम् ।

एतन्मे जन्मलोकेऽस्मिन् सुमुचूणां दुराशयात् ।

प्रसङ्गानाय तत्त्वानां सम्भतायात्मदर्शनम् ॥

इत्यादिस्मृतिषु विष्णवतारस्य देवहृतिपुत्रस्यैव
 साङ्ख्योपदेष्टृत्वावगमात् । कपिलद्वयकल्पनागौरवाच्च । तत्र
 चाग्निशब्दोऽग्न्याख्यशक्त्यावेशादेव प्रयुक्तः । यथा

कालोऽस्मि लोकक्षयकृत् प्रवृद्धः ।

इति श्रीकृष्णवाक्य कालशक्त्यावेशादेव कालशब्दः ।
 अन्यथा विश्वरूपप्रदर्शककृष्णस्यापि विश्ववतारकृष्णाङ्गे-
 दापत्तेरिति दिक् ।

साङ्ख्यकुल्याः समापूर्य वेदान्तमयितामृतैः ।
 कपिलर्षिर्ज्ञानयेन्नृक्षणीनापाययत् पुरा ॥
 तद्वचः श्रद्धया तस्मिन् गुरौ च स्थिरभावतः ।
 तत्प्रसादलवेनेदं तच्छास्त्रं विदितं मया ॥
 इति श्रीविज्ञानभिक्षुविरचिते कपिलसाङ्ख्यप्रवचनस्य
 भाष्ये तन्त्राध्यायः षष्ठः ॥

॥ इति साङ्ख्यप्रवचनभाष्यं समाप्तम् ॥

